

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ
НАУКОВО–ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ODESA I. I. MECHNIKOV NATIONAL UNIVERSITY
THE DEPARTMENT OF HISTORY AND PHILOSOPHY
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

**Випуск 20
Volume 20**

**Одеса 2025
Odesa 2025**

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Ук)
Ч-755

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В. А. (почесний голова редколегії), д.і.н. Бачинська О. А. (головний редактор), д.і.н. Гончарук Т. Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О. І., д.і.н. Діанова Н. М., д.і.н. Кіосак Д. В., д.і.н. Ковалевська О. О., д.і.н. Котляр Ю. В., д.і.н. Кульчицький С. В., д.і.н. Мільчев В. І., д.і.н. Михайлуца М. І., д.і.н. Музичко О. Є., к.і.н. Новікова Л. В. (редактор англійського тексту), к.і.н. Полторак В. М. (Чехія), к.і.н. Середа О. Г., д.і.н. Черкас Б. В., д.і.н. Чухліб Т. В. (заступник голови колегії), д.і.н. Емеджен Ферідун (Туреччина), д.і.н. Кирилми Хакан (Туреччина), д.і.н. Струква Грегор (Польща), д.і.н. Шакул Кахраман (Туреччина), к.і.н. Юнвер Метін (Туреччина), к.і.н. Яша Фират (Туреччина).

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(Протокол № 10 від 27 листопада 2025 р.)

Чорноморська минувшина : зап. Від історії козацтва на півдні України :
Ч-755 зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025.
Вип. 20. 198 с.
ISSN 2519-2523

Згідно з Рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 36 від 11.01.2024 р. збірник зареєстрований як друковане медіа
і внесений до Реєстру суб'єктів у сфері медіа з ідентифікатором R30-02249.

Наказом МОН України від 24 вересня 2020 р. збірник «Чорноморська минувшина»
включено до Переліку фахових видань України категорії «Б»
(історичні науки, 032 (В9) Історія та археологія)

Сайт та сторінки видання в Інтернет-просторі: <http://chm.onu.edu.ua/>
<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>
<http://lib.onu.edu.ua/ua/chernomorskoe-proshloe/>

Збірник реферується та індексується у таких базах даних та архівах:
Електронний архів-репозитарій ОНУ імені І. І. Мечникова;
Електронна бібліотека Інституту історії України НАН України;
«Наукова періодика України» НБ України імені В. І. Вернадського; Україніка наукова;
Index Copernicus Journals Master List; Google Академія; Base-search

*Висловлюємо щирю подяку за сприяння у виданні старшині та козакам
Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського козацтва*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом “З української старовини” М. Самокиша,
С. Васильківського).

ISSN 2519-2523

© Автори статей, 2025

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344119>

УДК 902:556](262.5)(045)

WATER THAT CHANGED THE WORLD: GEOARCHAEOLOGY OF THE BLACK SEA REGION THROUGH THE LENS OF THE BIBLICAL CATASTROPHE

Angelina Novoseletska

PhD Student,

Department of Archaeology,
Ethnology and World History,
Odesa I. I. Mechnikov National
University2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa,
65082, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0005-9649-9428>E-mail: Angyalek29@gmail.com

Citation: Novoseletska, A. (2025) Water that changed the world: geoarchaeology of the Black Sea region through the lens of the biblical catastrophe, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 3–7.

Submitted: 22.05.2025.

The narrative of Moses is analyzed as a historically structured text consistent with the historiographical tradition of the Ancient East. The question of literal versus allegorical interpretation of the Bible is considered, taking into account geophysical, archaeological, and textual factors. The author proposes their own hypothesis related to the Black Sea scenario of the biblical narrative, while emphasizing the insufficient grounds to locate the legend's origins solely in this region. The Black Sea area is viewed as a promising zone for further interdisciplinary research. The article separately addresses the position of J. Sarfati, who argues for the global nature of the flood, defending a young-earth chronology (approximately 4000 years ago). He treats the Bible as an accurate historical source. The challenge lies in interpreting the chronology of geological layers. Global and local catastrophes may have occurred at different times. Therefore, the story of Noah's Flood should be viewed independently from hypotheses that localize it to the Black Sea region.

Thus, the biblical account of the Flood in the Book of Genesis may hold both symbolic and historical significance. Its chronological structure, mentions of geophysical phenomena, correspondence of elements to archaeological evidence, and the widespread cultural distribution of similar legends suggest a real basis for this narrative. Therefore, the hypothesis of Ryan and Pitman can be considered in the context of a global flood, but it should not claim the Black Sea region as the origin of that flood. An interdisciplinary approach is proposed, integrating biblical texts, geology, archaeology, history, and cultural anthropology.

In conclusions emphasize the need to differentiate between local and global catastrophe scenarios and to re-evaluate the chronological and geographical approach to the analysis of the biblical flood. Therefore, the Ryan and Pitman hypothesis can be considered within the context of a global flood, but it should not be assumed that its origin lies in the Black Sea region. An interdisciplinary approach combining biblical texts, geology, archaeology, history, and cultural anthropology is proposed.

Keywords: Black Sea region, Biblical Flood, geoarchaeology, Black Sea Flood, Pleistocene-Holocene, geochronology.

Abstract

The article explores geoarchaeological data from the Black Sea region within the context of the biblical story of the Great Flood. The biblical sources are analyzed, particularly the Book of Genesis (chapters 6–9), which contains a detailed chronology of the events related to the flood during Noah's time. The description of these events, referencing the opening of the "fountains of the great deep" (Genesis 7:11), is considered evidence of tectonic and volcanic activity.

The study traces the connection between the biblical catastrophe and the Black Sea flood hypothesis, proposed by P. Dimitrov, W. Ryan, and W. Pitman, dating to approximately 5600 BC. Drawing upon archaeological discoveries such as the Varna culture and early civilizations of the Indus Valley, Mesopotamia, and Egypt, the author argues for the global nature of the event. Special attention is given to the theory of Ron Wyatt and modern research in the Dogubayazit area (near Mount Ararat), where a formation has been discovered that may potentially be the remains of Noah's Ark.

The article proposes an interdisciplinary approach that combines biblical texts, geology, archaeology, history, and cultural anthropology. It also examines the consequences of the catastrophe: a sharp decline in human lifespan, changes in ecosystems, and tectonic and climatic transformations. A significant aspect is humanity's cultural memory, with numerous cultures worldwide possessing legends of a great flood, supporting the idea of its global impact. The narrative of Moses is interpreted as a systematized historical work rooted in the tradition of the Ancient East. Considering the text's high structural logic, Genesis is viewed as a historical document rather than an allegorical account.

The Black Sea region underwent significant changes at the Pleistocene-Holocene boundary. American researchers W. Ryan and W. Pitman proposed a theory in 1996 regarding a catastrophic rise in the Black Sea level 7500 years ago. However, Ukrainian researcher T. Kondaruk offers an alternative hypothesis of three possible scenarios: catastrophic, moderate, and oscillatory. Kondaruk's research indicates catastrophic changes on the outer shelf and gradual changes on the inner shelf, suggesting different flooding scenarios for the Black Sea shelf. Similarly, other Ukrainian scientists (V. Yanko, O. Smyntyna) propose alternative scenarios of gradual or oscillatory flooding, contrasting the hypotheses of American and Bulgarian scholars.

ВОДА, ЩО ЗМІНИЛА СВІТ: ГЕОАРХЕОЛОГІЯ ПРИЧОРНОМОР'Я КРІЗЬ ПРИЗМУ БІБЛІЙНОЇ КАТАСТРОФИ

Ангеліна Новоселецька

Аспірантка

Кафедри археології, етнології та всесвітньої історії

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

вул. Змієнка Всеволода, 2, м. Одеса, 65082, Україна

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0005-9649-9428>

E-mail: Angyalek29@gmail.com

Цитування: Новоселецька А. Вода, що змінила світ: геоархеологія Причорномор'я крізь призму біблійної катастрофи. *Чорноморська минувшина* : зап. Від історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 3–7.

Отримано: 22.05.2025 р.
0,5 д.а.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню геоархеологічних даних Причорномор'я у контексті біблійної історії про Всесвітній потоп. Аналізуються біблійні джерела, зокрема Книга Буття (розділи 6–9), що містить чітку хронологію подій, пов'язаних із потопом за часів Ноя. Опис подій з посиланням на відкриття «джерел великої безодні» (Бут. 7:11) розглядається як свідчення тектонічної та вулканічної активності.

Ключові слова: Біблійний потоп, Чорноморський регіон, геоархеологія, Чорноморський потоп, плейстоцен-голоцен, геохронологія.

Дослідження гіпотези Чорноморського потопу сприяє глибшому розумінню геологічних процесів, які відбувалися в регіоні Причорномор'я в минулому, а також може мати значення для оцінки ризиків сучасних природних катастроф, зокрема повеней та підняття рівня моря. Міждисциплінарний підхід дозволяє отримати більш повне та глибоке розуміння як давніх текстів, так і історії Землі та людства. Аналіз біблійних текстів у світлі наукових даних є важливим для діалогу між наукою та релігією, дозволяючи розглядати стародавні писання не лише як духовні, але й як історичні джерела, що відображають певні реалії минулого.

Дослідження біблійної оповіді про потоп крізь призму геоархеології Причорномор'я залишається важливим і актуальним сьогодні, оскільки сприяє розширенню нашого розуміння історії, культури, геології та взаємозв'язку між ними. Відповідно метою статті є аналіз цієї теми. Автор прагне з'ясувати, чи могла реальна природна катастрофа стати основою цього міфу. Розглядається гіпотеза Райана та Пітмана про прорив вод Чорного моря як можливий локальний прототип біблійного сюжету. Зазначено, що цю гіпотезу доцільно розглядати в контексті глобального потопу, однак вона не повинна претендувати на його походження саме з регіону Чорного моря. Пропонується міждисциплінарний підхід, що поєднує біблійні тексти, геологію, археологію, історію та культурну антропологію. У висновках наголошено на необхідності диференціації локальних і глобальних сценаріїв катастроф, а також на потребі нового перегляду хронологічного та географічного підходу до аналізу біблійного потопу.

Стаття має завданням простежити зв'язок біблійної катастрофи із гіпотезою Чорноморського потопу, П. Димитрова, В. Райана та В. Пітманна, що датується близько 5600 р. до н.е. На основі археологічних відкриттів, таких як Варненська культура та ранні цивілізації Індської долини, Месопотамії та Єгипту, обґрунтовується ідея глобального характеру події. Особливу увагу приділено теорії Рона Вайатта та сучасним дослідженням у районі Догубеязита (поблизу гори Арарат), де було виявлено формацію, що потенційно може бути рештками Ноевого ковчега. Розглядаються наслідки катастрофи такі як, різке скорочення тривалості людського життя, зміни екосистем, тектонічні та кліматичні трансформації.

Важливим аспектом є культурна пам'ять людства. Численні народи світу мають легенди про велику повінь, що підтверджує ідею глобального резонансу цієї події. Розповідь Мойсея проявляється як систематизована історична праця, що створювалась у рамках традиції

Стародавнього Сходу. Враховуючи високу структурну логіку тексту, Книга Буття розглядається як історичний документ, а не алегоричне оповідання.

У Книзі Буття (розділи 6–9) подано докладний опис подій, що сталися на 600-му році життя Ноя і 1656 р. після створення Адама (Бут. 7:11). Потоп тривав 371 день, включаючи 40-денну зливу та 150 днів покриття Землі водою. Розповідь містить точну хронологію, що дозволяє тлумачити її як історичний наратив. Характерною є згадка про відкриття «джерел великої безодні», що може свідчити про геологічну активність – тектонічні процеси, вулканізм, землетруси [1, с.11 – 14].

Окрему увагу заслуговують археологічні дослідження Варненської культури (4500–4200 до н.е.) на території сучасної Болгарії. Дослідження Варненського некрополя П. Димитровим засвідчили високий рівень розвитку суспільства та обробки металів. З цими відкриттями пов'язана гіпотеза «Чорноморського потопу» – підняття рівня Чорного моря близько 5600 р. до н.е., імовірно, внаслідок прориву вод Середземного моря через Босфор [7, р. 31-45]. Дослідники вважають що, подія прориву Середземномор'я в Чорне море як центр катастрофи могла вплинути на формування легенд, які століттями передавались усно, допоки не були зафіксовані Мойсеєм [4; 7].

Чорноморський регіон зазнав значних змін на межі плейстоцену та голоцену. Американські дослідники В. Райан та В. Пітман у 1996 р. запропонували теорію про катастрофічне підняття рівня Чорного моря 7500 років тому [2, с. 22-34]. Однак українська дослідниця Т. Кондарюк пропонує альтернативну гіпотезу трьох можливих сценаріїв: катастрофічного, помірною та осциляторного. Дослідниця виявила, що на зовнішньому шельфі зміни були катастрофічними, тоді як на внутрішньому шельфі – поступовими. Це підтверджує можливість різних сценаріїв затоплення Чорноморського шельфу. Так само, протилежну американським та болгарським вченим гіпотезу пропонують інші українські вчені (В. Янко, О. Сминтина) наголошуючи на альтернативних сценаріях: поступовому чи осциляторному затопленні [9; 11].

На підставі аналізу теми авторка пропонує власну гіпотезу, пов'язану з Чорноморським сценарієм біблійного наративу, наголошуючи на недостатності підстав локалізувати витоки легенди виключно в цьому регіоні. Причорномор'я розглядається як перспективна зона для подальших міждисциплінарних досліджень. Окремої уваги заслуговує дослідження наявності судна, яке лишилось після потопу. Адже в історії Ноя на ковчег робиться особливий акцент. Подібного об'єкту не було виявлено поблизу Болгарії або інших регіонах Чорного моря. Про цей об'єкт взагалі не згадується в дослідженнях П. Димитрова. Крім цього не згадується й про його будівництво.

Дослідження району Догубеязит (30 км від гори Арарат) вказують на ймовірне місце зупинки ковчега. У 1959 р. Ільхан Дурупінар знайшов форму човна на схилі пагорба. У 1987 р. американський археолог-аматор Рональд Елдон Вайатт провів польові дослідження і поширив дані в публікаціях. Пізніші дослідження, зокрема сканування георадаром Ендрю Джонса та Фетхі Ахмета Аксея, показали структурні утворення на глибині 2,5–6 м, які можуть бути залишками великого судна [5].

Проте біблійні дані (наприклад, загибель усіх істот) свідчать на користь події глобального масштабу. Локальна повінь не вимагала б ковчега, здатного вмістити усі види тварин. Після потопу згідно з Буттям різко скорочується тривалість життя людей, що може бути наслідком екологічних або генетичних змін [1, с. 12].

Текст Буття подано у формі хронологічного щоденника, що спирається на 360-денний календар – поширений у давніх цивілізаціях Близького Сходу. На думку дослідника Боді Ходжа (Університет Південного Іллінойсу), це дозволяє краще синхронізувати біблійний наратив із археологічними реаліями [3].

Д. Сарфаті аргументує глобальний характер потопу, відстоюючи молодоземельну хронологію (приблизно 4000 років тому). Він трактує Біблію як точне історичне джерело. Проблема полягає в інтерпретації хронології геологічних шарів. Глобальні та локальні катастрофи могли відбуватися в різний час. Тому історію Ноевого потопу слід розглядати окремо від гіпотез, що локалізують його в Чорноморському регіоні [6; 8].

Причорноморський регіон, зокрема через гіпотезу про різке підняття рівня Чорного моря, заслуговує на подальше дослідження як можливий епіцентр катастрофи. Водночас необхідно продовжити порівняльний аналіз між біблійними текстами, археологічними знахідками та даними геології.

Подальші дослідження повинні бути зосереджені на пошуку матеріальних свідчень, співставленні хронологічних даних і вивченні впливу цієї події на розвиток людських цивілізацій, правових систем і релігійних уявлень.

Біблійна оповідь про потоп виступає не просто алегорією, а документальною фіксацією реальних геологічних катастроф, збережених у культурному коді людства. Поєднання міфологічної оболонки з геоісторичним контекстом перетворює цей сюжет на об'єктивне джерело інформації про екстремальні природні явища, що залишили чіткий слід у стратиграфії та життєдіяльності давніх народів.

З іншого боку, наукові дисципліни, зокрема геологія, палеокліматологія та археологія, надають дані про реальні природні катастрофи, які могли послужити основою для створення цих міфів. У випадку Чорноморського регіону особливу увагу привертає гіпотеза американських дослідників Вільяма Райана і Волтера Пітмана. Вони припустили, що близько 7600 років тому внаслідок прориву води через Босфор у Чорне море потрапила велика кількість солоної води з Середземного моря. Це могло спричинити різке підняття рівня моря на 15–100 метрів протягом короткого часу. Як наслідок – затоплення значних територій, руйнування поселень, зміна умов життя та міграція населення [10, р.525-554].

Такі масштабні події, ймовірно, були зафіксовані в усній традиції тих народів, які їх пережили. Проте передача усних розповідей про потоп протягом понад двох тисяч років, аж до їхнього запису в Торі, викликає сумніви. Цей часовий розрив ставить питання щодо точності та неперервності збереження первинної інформації. Що викликає розуміння того, що логічніше взяти інформацію з більш зрозумілих джерел єгипетських бібліотек або культури єврейського народу.

Отже, біблійна оповідь про потоп є не вигаданою ізольованою історією, а втіленням колективного досвіду, який отримав текстуальне й релігійне оформлення в культурі Ізраїлю. Цей досвід зафіксовано у формі морального послання, проте він зберігає в собі пам'ять про реальну подію, яка мала геофізичне підґрунтя. Потоп постає як меметична форма збереження і передання знань про великомасштабні природні катастрофи, що ставали переломними в історії цивілізацій.

Джерела та література:

1. Біблія/ пер. Р. Турконяка – ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія», 2019. Книга Буття гл. 6-9.
2. Кондарюк Т. О. Умови осадкоутворення та фаціальні обстановки на межі плейстоцену та голоцену в Чорному морі (за форамініферами): дис.канд. геол. наук за спеціальністю 04.00.10 – геологія морів і океанів. Київ, 2020. URL: https://www.igsnas.org.ua/images/geology/specradi/26.162.04/kondariuk/disser_kondariuk.pdf (дата звернення: 02.05.2025).
3. Bodie Hodge and Biblical Authority Ministries. 2020. URL: https://www.biblicalthorityministries.org/2024/08/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 02.05.2025).
4. Ryan B. - Neolithic flood in the Black Sea. October 30, 1998. URL: https://web.mit.edu/deeparch/www/events/seminars/1998OctSem.html?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 12.04.2025).
5. Fry B. The Durupinar Project. URL: https://anchorstone.com/the-durupinar-project/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 12.04.2025).
6. Sarfati J. The Genesis Account, 2015: A theological, historical, and scientific commentary on Genesis 1-11, pp. 64-70 URL: https://www.abebooks.com/Genesis-Account-theological-historical-scientific-commentary/31999437545/bd?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 12.04.2025).
7. Dimitrov P., Dimitrov D. The Black Sea the Flood and the Ancient Myths. Varna, 2004. URL: https://www.io-bas.bg/noahproject/BOOK_PETKO.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 12.04.2025).
8. Sarfati J. Refuting Compromise, pp. 241–286. URL: https://answersingenesis.org/creationism/young-earth/young-earth-creationist-view-summarized-and-defended/?srsltid=AfmBOorDfRgu2DgFPIbWMBK04X4lfwr1uma90VhctPf7VBQcTV_3gYNh&utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 12.04.2025).
9. Yanko V., Allan S. Gilbert, Dolukhanov P. Controversy over the great flood hypotheses in the Black Sea in light of geological, paleontological, and archaeological evidence. June, 2007. *Quaternary*

International, 167(5):91-113. URL: https://www.researchgate.net/publication/223177419_Controversy_over_the_great_flood_hypotheses_in_the_Black_Sea_in_light_of_geological_paleontological_and_archaeological_evidence (дата звернення: 12.04.2025).

10. Ryan W. Catastrophic Flooding of the Black Sea. May 2003. *Annual Review of Earth and Planetary Sciences* 31(1). URL: https://www.ancientportsantiques.com/wpcontent/uploads/Documents/ETUDESarchivees/BlackSeaInfill/BlackSeaLevel-Ryan2003.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 12.04.2025).

11. Yanko-Khombach V. Kadurin S. Chepalyga A. Nicholas V. A. Murray-Wallace K. V. Chivas A. R. Aminostratigraphy of coastal sedimentary sequences. Kerch Strait northeastern Black Sea. URL: https://www.researchgate.net/publication/271207280_Aminostratigraphy_of_coastal_sedimentary_sequences_Kerch_Strait_northeastern_Black_Sea (дата звернення: 12.04.2025).

References:

1. The Bible / Transl. by R. Turkonyak. ЕЕНМ (Eastern European Humanitarian Mission), 2019. Genesis, Ch. 6–9, pp. 11–14. [in Ukrainian].

2. Kondariuk, T. O. (2020). Sedimentation conditions and facial environments at the boundary of the Pleistocene and Holocene in the Black Sea (based on foraminifera) [Doctoral dissertation / Manuscript]. Kyiv. [in Ukrainian].

Bodie Hodge and Biblical Authority Ministries. 2020. URL: https://www.biblicalauthorityministries.org/2024/08/?utm_source=chatgpt.com (Accessed 02 May 2025).

4. Ryan B. - Neolithic flood in the Black Sea. October 30, 1998. URL: https://web.mit.edu/deeparch/www/events/seminars/1998OctSem.html?utm_source=chatgpt.com (Accessed 12 April 2025).

5. Fry B. The Durupinar Project. URL: https://anchorstone.com/the-durupinar-project/?utm_source=chatgpt.com (Accessed 02 April 2025).

6. Sarfati J. The Genesis Account, 2015: A theological, historical, and scientific commentary on Genesis 1-11, pp. 64-70. URL: https://www.abebooks.com/Genesis-Account-theological-historical-scientific-commentary/31999437545/bd?utm_source=chatgpt.com (Accessed 12 April 2025).

7. Dimitrov P., Dimitrov D. The Black Sea the Flood and the Ancient Myths. Varna, 2004. URL: https://www.io-bas.bg/noahproject/BOOK_PETKO.pdf?utm_source=chatgpt.com (Accessed 12.04.2025).

8. Sarfati J. Refuting Compromise, pp. 241–286. URL: https://answersingenesis.org/creationism/young-earth/young-earth-creationist-view-summarized-and-defended/?srsltid=AfmBOorDfRgu2DgFPiBWMBK04X4lfwr1uma90VhctPf7VBQcTV_3gYNh&utm_source=chatgpt.com (Accessed 12.04.2025).

9. Yanko V., Allan S. Gilbert, Dolukhanov P. Controversy over the great flood hypotheses in the Black Sea in light of geological, paleontological, and archaeological evidence. June, 2007. *Quaternary International*, 167(5):91-113. URL: https://www.researchgate.net/publication/223177419_Controversy_over_the_great_flood_hypotheses_in_the_Black_Sea_in_light_of_geological_paleontological_and_archaeological_evidence (Accessed 12 April 2025).

10. Ryan W. Catastrophic Flooding of the Black Sea. May 2003. *Annual Review of Earth and Planetary Sciences* 31(1). URL: https://www.ancientportsantiques.com/wpcontent/uploads/Documents/ETUDESarchivees/BlackSeaInfill/BlackSeaLevel-Ryan2003.pdf?utm_source=chatgpt.com (Accessed 02 April 2025).

11. Yanko-Khombach V. Kadurin S. Chepalyga A. Nicholas V. A. Murray-Wallace K. V. Chivas A. R. Aminostratigraphy of coastal sedimentary sequences. Kerch Strait northeastern Black Sea. URL: https://www.researchgate.net/publication/271207280_Aminostratigraphy_of_coastal_sedimentary_sequences_Kerch_Strait_northeastern_Black_Sea (Accessed 02 April 2025).

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344121>

УДК 94(477+560)«16»:327

UKRAINIAN-OTTOMAN AGREEMENT DRAFT OF 1669

Vitalii Shcherbak

DSc (History), Professor

Department of History of Ukraine

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan
University

18/2 Bulvarno-Kudriavska St, Kyiv,

04053, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>E-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com

Citation: Shcherbak, V. (2025) Ukrainian-ottoman agreement draft of 1669, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 8–14.

Submitted: 12.09.2025.

Abstract

The article covers the preparation of the Ukrainian-Ottoman agreement of 1669. The research methodology is based on the principles of historicism, scientific objectivity, and a dialectical approach to the analysis of historical phenomena. The scientific novelty concerns the highlighting of the positions and level of political awareness of the Cossack officers of the second half of the XVII century and outlining of Petro Doroshenko's desire to gain the sovereignty for the Zaporozhian Host (Hetmanate). The realization of the goal according to the traditions of the early modern era was seen in the acceptance by Ukraine the suzerain's protection. The hetman's diplomatic efforts were aimed at finding compromises between Chyhyryn and Constantinople. During lengthy negotiations, the content and main provisions of the agreement were agreed upon. Conclusions. Project of the document clearly demonstrated the dominance of the right-bank officers' idea of their own state within the ethnic boundaries of Ukrainians. It is noted that the agreement with the Ottoman Port had a similar character of the latter's alliances with a number of countries of the Northern Black Sea coast and the Balkans. The author notes the continuation of the tradition initiated by Hetman Bohdan Khmelnytsky in his orientation toward the Ottoman Empire. The troops subordinated to the Sultan during hostilities on the territory of Ukraine had to be on the territory specially designated by the Hetman's authorities and unquestioningly obey the head of the Zaporozhian Army. Ukrainians were recognized to have freedom of religion, and Turks and Tatars were deprived of the right to build mosques. The list of conditions also included the language issue, namely the need to use Ukrainian in interstate relations. It is noted that the agreement with the Ottoman Port had a similar character of the latter's alliances with a number of countries of the Northern Black Sea coast and the Balkans. At the same time, the hetman interpreted "citizenship" as a protectorate on a voluntary basis of sovereign parties with mutual responsibility inherent in the European historical tradition.

Keywords: Petro Doroshenko, Ukraine, hetman, Ottoman Empire, Cossack council, Ukrainian-Ottoman agreement.

ПРОЄКТ УКРАЇНСЬКО-ОСМАНСЬКОЇ УГОДИ 1669 РОКУ

Віталій Щербак

доктор історичних наук, професор

Кафедра історії України

Київський столичний університет

імені Бориса Грінченка,

вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2,

Київ, 04053, Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>E-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com

Анотація

У статті висвітлюється підготовка українсько-османської угоди 1669 р. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності, діалектичному підході до аналізу історичних явищ. Наукова новизна полягає у висвітленні позицій та рівня політичної свідомості козацької старшини другої половини XVII ст., прагнення Петра Дорошенка здобути суверенітет Війська Запорозького. Реалізація мети за традиціями ранньомодерної доби вбачалася у прийнятті Україною протекції сюзерена.

Цитування: Щербак В. Проект українсько-османської угоди 1669 року. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 8–14.

Отримано: 12.09.2025 р.
0,7 д.а.

Дипломатичні зусилля гетьмана були спрямовані на пошук компромісів між Чигирином та Константинополем. Проект документу яскраво засвідчив про домінування у правобережної старшини ідеї власної держави в етнічних межах проживання українців. Наголошується, що угода з Оттоманською Портою мала аналогічний характер союзів останньої з низкою країн Північного Причорномор'я та Балкан. Водночас гетьман трактував «підданство» як протекторат на добровільних засадах суверенних сторін із взаємною відповідальністю, властивих європейській історичній традиції.

Ключові слова: Петро Дорошенко, Україна, гетьман, Османська імперія, козацька рада, українсько-османська угода.

Однією із актуальних проблем в європейській історії ранньомодерної доби було облаштування міждержавних відносин. Активно йшли пошуки їх ефективних форм і методів ведення переговорного процесу. У цей час формується також традиція полівасалітетної залежності правителів держав, які з огляду на неможливість відстояти свою самостійність та бажання утримати владу над підлеглими територіями, шукали для себе могутніх покровителів. В середині XVII ст. дане питання постало і перед гетьманом Богданом Хмельницьким при відродженні Української держави в ході Визвольної війни. У складних умовах військового протистояння він намагався віднайти надійного союзника для утвердження міжнародного статусу Війська Запорозького. Цим же значною мірою переймалися і його наступники, віддаючи перевагу стосункам із православними правителями. Проте політичні обставини в умовах громадянського протистояння диктували необхідність здійснення вибору й серед інших тогочасних володарів, зокрема турецького султана. З'ясування цього питання дозволить глибше зрозуміти пріоритети і сутність зовнішньополітичних кроків очільників Української козацької держави.

Проблематика стосунків українського козацтва із Османською імперією другої половини XVII ст. присутня в ряді наукових праць [5; 8; 10]. Результатам Корсунської ради 1669 р. присвячена стаття Миколи Крикуна [7], а процедура надання османської протекції гетьману Петру Дорошенку охарактеризована у розвідці Тетяни Григор'євої [4]. Водночас багато важливих аспектів генези українсько-османського зближення в другій половині 60-х рр. XVII ст. залишилися поза увагою дослідників.

Метою статті є висвітлення підготовки проекту українсько-османської угоди 1669 р.

Влітку 1665 р. гетьманська булава на Правобережжі опинилася в руках досвідченого козацького ватажка Петра Дорошенка. Продовжуючи політичний курс Богдана Хмельницького, він доклав чимало зусиль для об'єднання всіх етнічних українських земель в єдину державу. З цією метою гетьман намагався одночасно знайти порозуміння як із московським царем, так і королем Речі Посполитої. Однак їх прагнення за будь-яку ціну утримати за собою землі Війська Запорозького зумовили коригування зовнішньополітичного вектора Дорошенка. Для забезпечення стабільності в Україні під патронатом сильного союзника, він звернувся до правителя Османської імперії Мегмеда IV (1648–1687).

Перші спроби гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка налагодити контакти з Оттоманською Портою відносяться до 1666 р. Про це свідчить лист до нього великого візира Кьопрюлю-заде Фазіля Агмеда-паші датований квітнем місяцем. У посланні Дорошенко визнається підданим султана, де слово «підданий» вжито у традиційний в турецьких зносинах спосіб вислову відносно країв або народів, які Порто вважала за належні до сфери її політичних впливів. Крім того, великий візир повідомляв П. Дорошенка про призначення нового кримського хана Аділ-Гірея (1665–1671) та про султанський наказ гетьманові бути у згоді з ним [5, с. 81; 4, с. 451]. У вересні під час козацької ради на р. Цибульник поблизу Чигирина Петро Дорошенко присягнув перед трьома кримськими «султанами», які прибули йому на допомогу, «що йому бути з ханом у дружбі, а цесарю турецькому підданим» [1, с. 177]. З листа ніжинського

протопопа Семена Адамовича оршанському єпископу Мефодію дізнаємося, що на раді було також обрано послів до султана з пропозицією про підданство Війська Запорозького [7, с. 119].

Суттєвим поштовхом до формування протурецької орієнтації Петра Дорошенка стала інформація про польсько-московські переговори щодо підписання перемир'я, за яким Лівобережжя і Київ мали відійти до Московського царства. За таких обставин сподівання гетьмана про об'єднання під своєю булавою обох берегів Дніпра ставало проблематичним. Тим більше це відкривало можливість для уряду Речі Посполитої приборкати правителя Правобережжя. Відповідно підписання Андрусівського перемир'я між Московським царством та Річчю Посполитою у січні 1667 р. змусило Петра Дорошенка діяти більш рішуче.

Вже на початку лютого гетьман відсилає своїх послів Михайла Зеленського та Григорія Лесницького до Бахчисараю з пропозицією укладення українсько-кримського союзу. Козацькі дипломати домагалися також від хана Аділ-Гірея відновлення стосунків з московським царем Олексієм Михайловичем (1645–1676) для спільних дій проти Речі Посполитої. Однак, зважаючи на те, що без згоди свого сюзерена – турецького султана кримський правитель не міг вирішити питання поставлене українськими послами, Петро Дорошенко вирішив звернутися безпосередньо до Мегмеда IV. Адже лише Оттоманська Порто могла впливати на політику хана в умовах, що склалися, сприяти реалізації ідеї досягнення єдності козацької держави. З цього часу проосманський вектор стає одним із пріоритетних у зовнішній політиці правобережного гетьмана.

На початку липня 1667 р. гетьманські посланці Петра Дорошенка – Портянка, Отуха, Яненко та Вирва побували в Адріанополі на аудієнції у султана і заявили про готовність Війська Запорозького піддатися під його протекцію. Посол Речі Посполитої Гієронім Радзевський намагався відмовити українців від цього кроку, обіцяючи, що король візьме козаків під свою опіку, але отримав відмову. Аналогічним результатом завершилося звернення й секретаря посольства Францішка Висоцького до каймакана Мустафи-паши для переконання не вести переговорів з козаками [8, с. 138; 12, с. 124]. Із послання Мегмеда IV до короля Речі Посполитої Яна Казимира (1648–1668) довідуємося, що з цього часу османський уряд став трактувати козаків, як своїх підопічних [7, с. 119]. Уточнення умов, на яких гетьман мав «служити султану» міститься в листі Мегмеда IV до Петра Дорошенка від 7 липня. Зокрема зазначалось, що козаки мали «не лише утримуватись від будь-яких ворожих актів проти султана та його підданих, але й брати участь в османських воєнних кампаніях, підтримувати управителів прикордонних територій імперії, а також збирати та доставляти відомості про здійснені чи плановані ворожі дії сусідських володарів проти султана» [4, с. 453, 467].

Позитивна відповідь турецької сторони і загострення становища в Україні через Підгаєцьку невдачу Дорошенка восени 1667 р., яка сталася після нападу кошового отамана Івана Сірка на Крим, зумовили розгляд відносин з Оттоманською Портою на Чигиринській козацькій раді в січні 1668 р. Серйозність намірів засвідчила присутність на зібранні митрополита Київського, Галицького та всієї Русі Йосипа Нелюбовича-Тукальського і Юрія Хмельницького [8, с. 154]. За свідченням польського шляхтича Яна Сеножацького, який, повертаючись із кримського полону, певний час перебував у Чигирині, рада ухвалила, що «по обидва боки Дніпра мешканцям бути об'єднаними і давати данину турецькому царю і кримському хану так само, як сплачує волоський князь, а щоб під рукою великого государя і королівської величності віднині не бути, а турецькому царю і кримському хану обороняти їх і стояти з ними і ходити спільно проти великого государя в українні московські міста (Лівобережна Україна – *В. Ш.*) війною» [2, с. 30–31]. Тобто козацька рада вперше прийняла рішення про початок зближення з Османською імперією для захисту території Війська Запорозького від Московії та Речі Посполитої.

З метою реалізації ухвали Чигиринської ради у березні до Адріанополя знову прибуло козацьке посольство у складі Івана Васильковського і Григорія Снітковського. Вони мали провести переговори з турецькою стороною щодо деталізації змісту угоди. Посли заявили, що правобережні козаки не бажають бути ні під поляками, ні під московитами, тому воліють бути «під турками й татарами, які їм надають допомогу» [8, с. 158; 13, с. 131]. З іншого боку на аудієнції у султана Мегмеда IV 13 квітня 1668 р. було підтверджено згоду взяти правобережне козацтво під свою протекцію. У листі до коронного канцлера Речі Посполитої Яна Лещинського каймакан Кара Мустафа-паша підтвердив, що козаки «знайшли порятунок під опікою султана і

вони тепер, подібно до інших слуг султана, його піддані, а справа гідності султана захищати їх; тому султан не дозволить вчиняти жодних насильств козакам» [11, s. 356].

Для уточнення окремих положень угоди разом із послами у липні до Чигирини прибув турецький чауш Юсуп-паша. Він мав також пересвідчитись як козацтво сприймає налагодження відносин Війська Запорозького з Османською імперією. Чауш передав гетьману листа від султана, у якому йшлося про ставлення Порти до прохання Петра Дорошенка. Зокрема, Правобережна Україна отримувала статус за зразком Кримського ханства, звільнялася від сплати щорічної данини до імперської скарбниці і отримувала гарантії військової допомоги. Османська імперія вимагала лише складення присяги на вірність султанові та розташування своїх залог у Чигирині й Кодаку [3, с. 154].

На старшинській раді 5 липня в Чигирині після урочистого прийому Юсуп-паші з участю митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського розпочалися переговори. Петро Дорошенко відразу відкинув умову про перебування в Україні османських залог, а засади підданства мало б вирішити загальне козацьке зібрання одночасно із складанням присяги султану. Розбіжності у баченні основних положень угоди призвели до тривалих дебатів між учасниками переговорного процесу.

Зрештою проєкт угоди договірних статей Війська Запорозького і Османської імперії було схвалено на козацькій раді 10 серпня 1668 р. [3, с. 218–220; 6, с. 208–212; 9, с. 464–468]. Московські інформатори повідомляли, що його відправлено до Константинополя за посередництвом османського чауша Юсуфа-паші. Цей проєкт наявний у двох перекладах: російському, який являє собою подвійний переклад з латинської і грецької мов та італійською [4, с. 456].

До столиці Порти проєкт привезли козацькі послы – уманський полковник Григорій Білогруд та генеральний писар Лукаш Бускевич [2, с. 93; 8, с. 169]. У документі, насамперед, було констатовано, що нова угода має продовжити традицію започатковану гетьманом Богданом Хмельницьким в його орієнтації на Османську імперію. Порта мала гарантувати внутрішньополітичний суверенітет Української держави та повноту влади Петра Дорошенка. Гетьман запевняв майбутнього сюзерена, що «сам завжди готовий стати супроти всякого неприятели султанської величності, коли буде нужда і потреба» [9, с. 464]. Як учасник Визвольної війни, він добре орієнтувався у геополітичних питаннях і пріоритетах зовнішньої політики Війська Запорозького, а громадянський конфлікт у Гетьманщині викристалізував їх і зумовив гетьмана робити кроки не завжди популярні в українському суспільстві.

Зважаючи на практику союзництва з Московією, Петро Дорошенко прагнув запобігти домінації на українських землях іноземних сил. Тому вже третя стаття проєкту угоди містила суттєве застереження, що підпорядковані султану війська, а саме кримські, черкаські, ногайські та буджацькі татари під час бойових дій на територіях України мали беззаперечно підпорядковуватися гетьману Війська Запорозького «коли буде потреба, могли находити й нападати на неприятельські міста чи обороняти нас» [9, с. 464]. Це обумовлювалося й необхідністю попередження згубної практики в часи Визвольної війни, коли татарські орди грабували українські міста і села, перебуваючи офіційно у військовому союзі з козаками.

Умовою підтвердження угоди мало бути надання гетьману клейнодів султаном, що відповідало тогочасним практикам взаємовідносин між державами, коли сюзерен офіційно визнавав факт своєї опіки над васалами. При цьому підданство трактується досить своєрідно «султан оттоманський не захоче через те гадати, що ми є піддані й вельми уярмлені, чи данники, чи будь-якими податями повинні, але від усіх податей вільні і від усіх тяжких уярмлень жорстокості бажаємо бути відчужені» [9, с. 465]. Підпорядкування султану означало фактично лише спільні військові дії проти супротивника турецького, татарського чи козацького. Сюзерен не мав права втручатися у внутрішні справи Війська Запорозького, зокрема й при виборі гетьмана. Останній мав обиратися довічно виключно на козацькій раді вільним волевиявленням і не міг бути замінений волею сюзерена. Союз мав бути «правдивим приятельством та згодою» на зразок договору із Кримським ханством. Фактично Оттоманська Порта мала визнати внутрішньополітичний суверенітет Війська Запорозького.

Війська султана чи хана, прибувши в Україну, позбавлялися права зводити мечеті, «будь-які будови, котрі шкодять християнській вірі, також, де є руські церкви, щоб не могли їх розоряти і грабувати, аби потім побудувати свої» [9, с. 465]. Їм заборонялося руйнувати маєтки і міста та «нікого чоловічої та жіночої статі із козацького роду полонити і в царське місто

Константинопольське відводити» під загрозою смертної кари. Дислокуватися союзницькі війська мали на спеціально визначених гетьманською владою територіях і задовольнятися «харчем та оброком від нас дозволеним» [9, с. 465]. Аналогічні умови прописувалися і для українських козаків, закликаних на допомогу султану у межах Османської імперії.

Одним із ключових пунктів угоди визнавалося забезпечення українцям свободи віросповідання. Усі православні священники мали почуватися у безпеці й підлягати владі Київського і Галицького митрополита, який приймав хіротонію від царгородського патріарха. Прохання про толерантне ставлення до православних прозвучало не випадково, адже Правобережжя залишалось регіоном протистояння православної та римо-католицької ідеології. З іншого боку, маючи інформацію про становище константинопольського патріарха, Петро Дорошенко задекларував тезу про необхідність обрання його наступника виключно на архієрейському соборі, і так робити в майбутньому щоб виключити можливість обійняти цю посаду шляхом заколоту.

Прагнення забезпечити пожиттєве гетьманське врядування Петра Дорошенка містило заувагу, щоб навіть «його ніхто не міг із султанської влади перемінити і з престолу його не скидати». Лише після його смерті Військо Запорозьке отримувало можливість вільного обрання володаря булави. Козацькі бунти також передбачалося попереджувати: «хай не зможуть собі поставити іншого гетьмана через те, що ми вельми задоволені є і щирість маємо до панування цього гетьмана і згодні однодушно йти на супротивників наших аж до останньої відомсти» [9, с. 465].

Зміст проєкту договору яскраво засвідчує прагнення козацької еліти до об'єднання всіх етнічних українських земель в єдину державу і її бачення кордонів Війська Запорозького. Територія окреслюється від Вісли – Перемишля і Самбора до Севська і Путивля, де «всі тут є козаки». Петро Дорошенко щиро сподівався, що скоро такі уявлення запанують у більшості українців, навіть тих, хто проживав під польською чи московською зверхністю: «коли ж вони повернуться до нашої влади, величезне створимо старання – нехай і ті не творять ніякого підступу й пагуби супроти султана й татарського хана» [9, с. 466]. Гетьман зазначав, що до перебування в межах Московії та Речі Посполитої ці люди не скільки були переконані, а «більше грошима схилені». Разом з тим висловив впевненість у разі потреби на можливі спільні дії проти них з турками та татарами.

У проєкті угоди Дорошенко намагався забезпечити безпеку всіх кордонів Війська Запорозького, включаючи і південно-західного, звідки існувала загроза агресії підданих султана правителів Молдовського князівства та Волощини. При цьому для мирного врегулювання відносин, козаки відмовилися створювати там нові фортеці і, навіть пропонували в односторонньому порядку зняти поблизу Дністра та Південного Бугу прикордонну службу.

До переліку прохань ввійшло також мовне питання. Констатуючи поширення в Україні «природної» української мови, Петро Дорошенко звернув увагу на необхідність користуватися нею у міждержавних стосунках, зокрема османські послани мали б володіти так званим «руським діалектом», тобто українською мовою. Грамоти і листи до гетьмана і всього козацького війська пропонувалося писати польською або ж грецькою мовами.

При врегулюванні правових відносин не останню роль відводилося системі судочинства. У випадку судового провадження між українським козаком і турецьким підданим винний мав «судитися перед своєю старшиною і від нього караний бути у міру свого переступу» [9, с. 467]. Відповідно недоказовість провини повинно було завершитися звільненням підозрюваного.

У проєкті договору було передбачено запобігання перетворення Війська Запорозького у розмінну монету зовнішньополітичної діяльності Османської імперії з навколишнім світом. «Нехай не учинить султан турський миру, – говорилося в документі, – ані хан татарський, із порубіжними і близькими володарями, а передовсім із королем польським і царем московським, союзу дружества нехай не творить без відома та згоди нашого гетьмана і всього козацького війська; нехай не будуть такі договори, як на війну, так і на мир схильні, без відома обох країн та дозволу. Коли ж турський султан чи татарський хан постановить мир і довершить договір чи вдома, чи в полі із козацькими неприятелими чи на марноту Запорозького війська, то явно оголошуємо, що наш гетьман такий мир матиме у ніщо, як нам шкідливий і пагубний» [9, с. 467]. Очевидною підставою для формулювання даного пункту було Андрусівське перемир'я 1667 р.,

коли інтереси української сторони були проігноровані московським царем і королем Речі Посполитої. Для зміцнення українсько-османської угоди пропонувалося налагодити належний рівень комунікації між сторонами.

Сутність союзу визначалася так: «Воистину обидва боки з'єднані навзаєм і єдиним тілом учинені супроти недругів наших» [9, с. 468]. Маємо ще одне підтвердження союзу на воєнний час, у мирний відтак обидві держави не мали бути єдиним тілом. Обумовлювалися також за яких обставин Військо Запорозьке може піти на розрив договору «коли турецький султан і татарський хан цієї постанови нашої прийняти не захочуть, але все конечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити, гетьмана проганяти за своїм зволенням та іншого на його місце наставляти, монастирі й церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів переменяти, то тим приязнь нашу відкинуть і спротивляться нашим оцим статтям. Тоді ж бо гетьман і Запорозьке військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою й пануванням своїм вільними, вільними і від усяких уярмлень у всьому» [9, с. 468]. Було з гідністю заявлено право самостійних дій при недотриманню угоди іншою стороною, навіть яка представляла сюзерена.

Про прийом Мегмедом IV українських послів повідомив його представник Гачабаш-паша. На переговорах знову виникло питання розміщення османських гарнізонів в козацьких містах. Однак послі відповіли, що вирішувати такі питання без відома гетьмана вони не мають повноважень [2, с. 154]. Зрештою у грудні 1668 р. султан надіслав Петру Дорошенку листа, в якому оголошувалося про прийняття гетьмана в «підданство» і передано йому вишитий золотом кафтан [4, с. 468].

Прискоренню легітимації українсько-османської угоди зумовило проголошення на Лівобережжі гетьманом Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного). Наполегливі зусилля Петра Дорошенка запобігти розколу в козацькому середовищі для збереження єдності Війська Запорозького не мали позитивного результату. Водночас султан надіслав до Чигирина посольство очолюване чаушем Мустафою-ага Селімом для оформлення відповідної угоди. На Корсунській козацькій раді 21 березня 1669 р. Петро Дорошенко ознайомив присутніх з її умовами, суголосними з сформульованими в Чигирині у серпні минулого року. Зрештою було прийняте рішення, що «Дорошенку з усім малоросійським краєм, з містами і людьми бути у підданстві турецького султана так, як Волошська земля» [2, с. 145]. Зважаючи на неоднозначне ставлення козаків до угоди рада ухвалила протурецьку протекцію, але відмовила у складанні присяги [7, с. 126; 8, с. 197].

Оскільки присяга не складалася, що мало б відбутися за переконанням гетьмана після отримання привілею від султана, було вирішено надіслати до Порти посольство очолюване Михайлом Раткевичем. Воно мало засвідчити ухвалу Корсунської ради і клопотатися про правове оформлення влади Петра Дорошенка. Місія завершилася успішно і в серпні 1669 р. на Уманській козацькій раді гетьман прийняв клейноди від нового сюзерена Мегмеда IV – булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень.

Отже, для створення проекту українсько-османської угоди очільниками Війська Запорозького було зроблено ряд важливих політичних кроків. Зважаючи на відмову у підтримці з боку Речі Посполитої та Московського царства впродовж 1667–1668 рр., дипломатичні зусилля Петра Дорошенка були спрямовані на пошук компромісів між Чигирином та Константинополем. Під час тривалих перемовин узгоджувався зміст та основні положення угоди. Документ яскраво засвідчив про домінування у політичній свідомості правобережної старшини ідеї власної держави в етнічних межах проживання українців. Її реалізація за тогочасними традиціями пов'язувалася із прийняттям протекції сюзерена. Підпорядковані султану війська під час бойових дій на теренах України мали перебувати на спеціально визначеній гетьманською владою території і беззаперечно підпорядковуватися очільнику Війська Запорозького. Визнавалося забезпечення українцям свободи віросповідання, а турки і татари позбавлялися права зводити мечеті. До переліку умов ввійшло також мовне питання, а саме необхідність користуватися українською у міждержавних стосунках. Угода Війська Запорозького з Османською імперією мала аналогічний характер союзів останньої з низкою країн Північного Причорномор'я та Балкан. Водночас гетьман трактував «підданство» як протекторат на

добровільних засадах суверенних сторін. Фактично передбачалося встановлення міждержавних відносин із взаємною відповідальністю, властивих тогочасній європейській історичній традиції.

Перспективним має бути дослідження порівняння проекту угоди з Османською імперією Петра Дорошенка та пропозицій надісланих османській стороні Іваном Брюховецьким, які були сформульовані в той самий час. Маловивченою залишається тема подальших взаємовідносин гетьмана Правобережжя із кримським ханом під верховенством єдиного сюзерена.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Санкт-Петербург. 1869. Т. 6. 280 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. 398 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Санкт-Петербург, 1873. Т. 8. 404+16 с.
4. Григорьева Т. Турецке підданство Петра Дорошенка: умови та церемоніал його визнання. Записки Наукового товариства імені Шевченка. 2017. Т. 270. С. 449–475.
5. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд публічних життєвих історій та їхніх дій. Нью-Йорк, 1985. 712 с.
6. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Ч. I. Москва: Университетская типография, 1858. 339 с.
7. Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року. Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1999. Т. 238. С. 117–148.
8. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ: Темпора, 2011. 631 с.
9. Тисяча років української суспільно-політичної думки у 9 т. / гол. ред. Тарас Гунчак. Київ, 2001. Т. 3. Кн. 1. 534 с.
10. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ-Нью-Йорк, 2003. 517 с.
11. Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / opr. Z. Abrahamowicz, pod red. A. Zajączkowskiego. Warszawa, 1959. Т. 1. 418 s.
12. Pamiętniki historyczne / ed. L. Hubert. Warszawa, 1863. Т. 2. 267 s.
13. Zbior pamiętników z dziejów polskich / wyd. W.S. Broel-Plater. Warszawa, 1859. Т.4. 214 s.

References:

1. Akty, odnoszące się do historii zachodniej i południowej Rosji, zebrane i wydane przez Komisję Archeograficzną, XV tom, 6. (1869). Saint-Petersburg, 280 p. [in Russian].
2. Akty, odnoszące się do historii zachodniej i południowej Rosji, zebrane i wydane przez Komisję Archeograficzną, 7. (1872). Saint-Petersburg. 398 p. [in Russian].
3. Akty, odnoszące się do historii zachodniej i południowej Rosji, zebrane i wydane przez Komisję Archeograficzną, 8. (1873). Saint-Petersburg. 404+16 p. [in Russian].
4. Grygoryeva, T. (2017). Turczech piddanstvo Petra Doroshenka: umovy ta ceremonial jogo vyznannya [Petro Doroshenko's Turkish citizenship: conditions and ceremony of its recognition]. *Zapysky Naukovogo tovarystva imeni Shevchenka*. 270, pp. 449–475. [in Ukrainian].
5. Doroshenko, D. (1985). Hetman Petro Doroshenko. Ohliad publichnykh zhyttievkykh istorii ta yikhnykh dii. New York, 1985. 712 p. [in Ukrainian].
6. Fontes malorossyyskoy historiae, sobrannye Bantisham Kamensky, et yzdannye A. Bodyanskym, 1. (1858). Moscow: Universitetskaya tipografiya. 339 p. [in Russian].
7. Krykun, M. (1999). Korsunska kozaczka rada 1669 roku [Korsunska kozaczka rada 1669]. *Zapysky Naukovogo tovarystva imeni Shevchenka*, 238, pp. 117–148. [in Ukrainian].
8. Smolij, V., Stepankov, V. (2011). Petro Doroshenko. Politychnyj portret. Kyiv: Tempora. 631 p. [in Ukrainian].
9. Tysyacha rokiv ukraïnskoyi suspilno-politychnoyi dumky, 9, 3, 1. (2001). Kyiv. 534 p. [in Ukrainian].
10. Chuxlib, T. (2003). Getmany i monarxy. Ukrayinska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynax 1648–1714 rr. Kyiv–New York. 517 p. [in Ukrainian].
11. Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski I krajów ościennych w latach 1455–1672 / opr. Z. Abrahamowicz, pod red. A. Zajączkowskiego, 1. (1959). Warszawa. 418 p.
12. Pamiętniki historyczne / ed. L. Hubert, 2. (1863). Warszawa. 267 p.
13. Zbior pamiętników dziejów polskich / wyd. W.S. Broel-Plater, 4 (1859). Warszawa. 214 p.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344122>

УДК 94(477.7)«17»

RELATIONS BETWEEN THE HETMANATE, THE PRINCIPALITIES OF MOLDAVIA AND WALLACHIA THROUGH THE LETTERS OF HETMAN IVAN MAZEPA: THEIR INFORMATIVE CAPABILITIES, WAYS OF TRANSMISSION AND ENVOYS

Oleksandr Sereda

PhD (History)

Institute for Historical Studies,

Bulgarian Academy of Sciences.

52, Shipchenski prohod Blvd. 1113 Sofia,

Bulgaria

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-5921-8907>E-mail: olexer@ukr.net

Andrii Shyshkov

Master

Department of History of Ukraine

South Ukrainian National Pedagogical

University named after K. D. Ushynsky

26 Staroportofrankivska St, Odesa, 65020,

Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0008-0022-801X>

Citation: Sereda, O., & Shyshkov, A. (2025) Relations between the hetmanate, the principalities of Moldavia and Wallachia through the letters of hetman Ivan Mazepa: their informative capabilities, ways of transmission and envoys, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 15–20.

Submitted: 12.11.2025.

Abstract

The article examines the issues of the international activity of the Hetmanate during the time of Ivan Mazepa, in the conditions of Moscow's ban on conducting diplomatic negotiations with the rulers of neighboring states. The correspondence of Hetman Ivan Mazepa with the rulers of Wallachia and Moldova can be divided into three groups in terms of informative possibilities. The first group concerns the means and possibilities of correspondence. Counterparties transmitted letters through their own envoys. Heads of state also transmitted information to each other orally. Representatives of the clergy were also international "letter carriers". The second group is the military-political aspect of the relations between the Hetmanate, Moldova and Wallachia. The letters talk about the military intelligence of the Cossacks on the territory of the Danubian principalities and the collection of information about Austria, the Ottoman Empire, and the Polish-Lithuanian Commonwealth. The third group of information concerns the place of the Hetmanate, Moldova and Wallachia in the system of international relations. The correspondence of Hetman Ivan Mazepa with the rulers of the Danube principalities contains important information about the constant monitoring of the situation in neighboring countries.

Keywords: international relations, correspondence, Ivan Mazepa, Moldova, Wallachia.

ВІДНОСИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ, КНЯЗІВСТВ МОЛДАВІЇ ТА ВАЛАХІЇ ЧЕРЕЗ ЛИСТИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ: ЇХ ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ, ШЛЯХИ ПЕРЕДАЧІ ТА ПОСЛАНЦІ

Олександр Серед

Кандидат історичних наук

Інститут історичних досліджень,

Болгарська Академія Наук.

52, бул. Шипченски проход,

Софія, 1113, Болгарія

Анотація

У статті розглядаються питання міжнародної активності Гетьманщини часів гетьмана Івана Мазепи, в умовах московської заборони вести дипломатичні переговори з правителями сусідніх держав.

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-5921-8907>

E-mail: olexer@ukr.net

Андрій Шишков

Магістр

Кафедра історії України

ДЗ «Південноукраїнський

національний педагогічний

університет імені К. Д. Ушинського»,

вул. Старопортофранківська, 26,

м. Одеса, 65020, Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0008-0022-801X>

Цитування: Серeda O., Шишков A.

Відносини Гетьманщини, князівств

Молдавії та Валахії через листи гетьмана

Івана Мазепи: їх інформативні можливості,

шляхи передачі та посланці. *Чорноморська*

минушина : зап. Від. історії козацтва на

півдні України : зб. наук. пр. / за ред.

В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М.О.,

2025. Вип. 19. С. 15–20.

Отримано: 12.11.2025 р.

0,65 д.а.

Листування гетьмана Івана Мазепи з володарями Валахії та Молдови за інформативними можливостями можна поділити на дві групи. Перша група щодо засобів і можливості листування. Контрагенти передавали листи через власних посланців. Передавали інформацію один одному керівники держав й в усній формі. Міжнародними «листоношами» були й представники духовенства. Вона містить військово-політичні аспекти взаємин Гетьманщини, Молдови та Валахії. В листах йдеться про військову розвідку козаків на території Дунайських князівств та збиранням інформації про Австрію, Османську імперію, Річ Посполиту. Друга група інформації стосується місця Гетьманщини, Молдови та Валахії в системі міжнародних відносин. Листування гетьмана Івана Мазепи з господарями Дунайських князівств містять важливу інформацію під постійним моніторингом ситуації в сусідніх країнах.

Ключові слова: міжнародні відносини, листування, Іван Мазепа, Молдова, Валахія.

Період гетьманування Івана Мазепи є одним з найцікавіших періодів існування Гетьманщини. З одного боку сама постать гетьмана та його діяльність має значний інтерес, з іншого боку період кінця XVII – початку XVIII ст. має значну міжнародну активність. Іван Мазепа був обраний гетьманом козацької держави після складного етапу в історії Гетьманщини, що неофіційно названий Руїною. Розділена по Дніпру, козацька держава потребувала енергійного, гнучкого та досвідченого в політиці керівника, яким повною мірою став Іван Мазепа. Однією із найперспективніших тем для вивчення, яка пов'язана з його добою, є дипломатичні відносини з іншими державами. Як і його попередники, під час укладання угоди з Московським царством, майбутній гетьман уклав Коломацьку угоду в 1687 р. Згідно з Коломацькою угодою гетьману І. Мазепі заборонялося вести дипломатичні переговори з правителями сусідніх держав. Відповідне положення угоди застерігало «не писати й не посилати до польського короля, до інших держав і до кримського хана, а коли від якихось держав чи від кримського хана прийдуть до них листи, то ті листи прийняти їм і прислати до великих держав на Москву в приказ Малої Росії, а від себе їм у відповідь на ті листи ні до кого не писати». Проте потреба мати неофіційні контакти з Польщею, Кримським ханством та маловідомі факти дипломатичних відносин з Валахією та Молдовою час від часу виникала.

В українській та зарубіжній історіографії фрагментарно висвітлене питання взаємодії Гетьманщини в особі гетьмана Івана Мазепи та Дунайськими державами – князівствами Валахією та Молдовою. Так, до цього питання звертались: В. Станіславський [7-10], який розкрив питання контексті політики І. Мазепи з господарями Молдови та Валахії під час Північної війни 1700 – 1721 рр.; Т. Чухліб [12], Т. Таїрова-Яковлева [11], які прослідковували послідовність взаємин між Гетьманщиною та Дунайськими князівствами в періоди з другої половини XVII – XVIII ст. Окремим аспектам взаємин гетьмана з господарями Дунайських князівств присвятили публікації О. Пономарьов та І. Лупол [4; 6]. Важливим джерелом для вивчення відносин з Молдовою та Валахією є листи гетьмана, які в даному зазначеному контексті ще не були проаналізовані та вивчені. Вони опубліковані в окремих відповідних збірках.

В зв'язку з вищезазначеним, мета даної публікації визначити інформативну можливість листів Івана Мазепи в питанні дипломатичних відносин між Гетьманщиною, Валахією та Молдовою до Великої Північної війни в гетьманування Івана Мазепи, тобто 1687 – 1700 рр. [2; 3]. Цікавим для дослідження є невелика історична повість Георгі Асакі «Мазепа в Молдові», написану у 1859 р. [13;14].

Гетьман Іван Мазепа активно шукав союзників на випадок можливих обмежень з боку Московського царства щодо Гетьманщини. У системі гетьманського уряду не існувало окремого органу, спеціально призначеного для ведення зовнішніх справ. Дипломатичні функції, схвалені Малоросійським приказом Московського царства, зазвичай виконував генеральний писар. Сам гетьман залучав до дипломатичної роботи більшість генеральних старшин, особливо під час взаємодії з царським урядом. До виконання обов'язків послів також часто залучали звичайних козаків або представників торгово-купецьких кіл, зокрема грецьких купців із Ніжина, адже такі останні викликали менше підозр. Взаємини з Польщею та Кримським ханством мали засекречений характер, на відміну від відносин із Дунайськими князівствами, які були затвержені та контролювалися Московським царством. Така ситуація змушувала шукати засоби обходу московського контролю шляхом доручення важливих і секретних місій надійним особам. Іван Мазепа зазвичай покладав ці завдання на своїх родичів, таких як київський та чернігівський полковник, «руський Гектор» Костянтин Мокієвський чи полковник Іван Бистрицький, або ж вірним канцеляристам та близьким друзям.

Листування гетьмана Івана Мазепи, що так чи інакше пов'язано з дипломатичними відносинами з Валахією та Молдовою за інформативними можливостями можна поділити на декілька груп: перша група, це листи, які дають уявлення про засоби і можливості листування та листи, в яких є інформація про військово-політичний аспекти взаємин; до другої групи відносяться листи, в яких можна здобути інформацію про місце Гетьманщини, Молдови та Валахії в міжнародних відносинах.

Перша група листів повідомляє, яким способом Іван Мазепа та господарі Молдови та Валахії обмінювались листами. Так, контрагенти передавали листи через власних посланців. В листі від 24 квітня 1693 р. до царів Івана та Петра йшлося про приїзд до гетьмана людини з Валахії з листом від господаря й усними повідомленнями переданими через посланця Марка Костянтинова [3, с.376-377]. Така тенденція спостерігається й надалі: лист від 15 вересня 1693 р. повідомляє про повернення посланця І. Мазепи Кліма Гички від волоського господаря. Відразу після повернення його відправили до Москви для доповіді [3, с. 422-424]. В листі від 29 березня 1700 р. голові Посольського приказу Федору Головіну І. Мазепа писав про повернення гетьманського посланця від господаря Валахії і подальше пересилання листів посланця до Москви [3, с. 602-603].

Передавали інформацію один одному керівники держав й в усній формі. Так, 13 лютого посол з Валахії, привіз усну інформацію про обстановку в регіоні [2, с. 295-296]. В листі до Петра I від 29 листопада 1696 р. І. Мазепа розповідав про повернення посланця Петра Волошина, якого рік тому було направлено до господаря Молдови Костянтина Дука. Новий господар Антон Кантемир відпустив його з Ясс без листів з усною інформацією [3, с. 485-486].

Міжнародними «листаношами» були й представники духовенства. 16 серпня 1688 р. до гетьмана Івана Мазепи прибув архімандрит Афонського монастиря святого Павла, Ісайя. Його подорож була частиною дипломатичної місії до російських царів від валаського господаря Щербана Кантакузіно, який обіймав цю посаду в період 1678-1688 років. Господар звертався до московського уряду з проханням про допомогу у звільненні свого князівства від влади Османської імперії. Архімандрит передав московському уряду і гетьману інформацію про намір Кантакузіно приєднатися до війська, яке царевичі зібрали у Буджаку для спільної боротьби проти Османської імперії. Окрім того, Ісайя представив план військових дій, розроблений валаським правителем. Разом із грамотою від Щербана Кантакузіно, архімандрит перевозив також листи до Москви, адресовані патріархом Діонісієм та сербським патріархом Арсенієм [11, с. 80]. Окремий лист від Кантакузіно з проханням про підтримку архімандрит передав особисто Мазепі. Наприклад, в листі до голови Посольського приказу Василя Голіцина від 20 серпня 1688 р. І. Мазепа писав про приїзд архімандрита Святопавлівського монастиря Ісайї, який їхав до

Москви, він привіз з собою лист від володаря Валахії. Цим архімандритом І.Мазепа передав свій лист до назад, а інший – відправив разом з купцем Іллею [2, с. 302-303].

Архімандрит Хрисанф, який представляв Єрусалимського патріарха Досифея, зіграв важливу роль у дипломатичних інтригах свого часу. Через його посередництво новий правитель Валахії Костянтин Бринковяну намагався встановити контакт з московськими царями, використовуючи Івана Мазепу як зв'язкового. Оскільки відправлення офіційного посольства до московських царів було неможливим, Бринковяну у жовтні 1692 р. передав свої листи через Хрисанфа, виклавши у них детальний план дій та чіткі пропозиції. Архімандрит від імені патріарха передав прохання до Бринковяну щодо захоплення дніпровських фортець, щоб посилити вплив Москви в північному Причорномор'ї [6, с. 279].

Гетьман Мазепа користувався підтримкою низки інформаторів, серед яких згадуються козаки Марко Костянтинів, Клим Гичка, Петро Волошин та Полянка. Для захисту від можливих провалів кожен із посланців мав легенду, яка допомагала уникнути підозр щодо гетьмана. Сам Іван Мазепа також вживав численних заходів конспіративного характеру для забезпечення успіху своїх задумів. Таємні місії-завдання Соломона у 1689-1690 рр., Петрика у 1691 р., Миклашевського у 1703 р. та Бистрицького у 1708 р., створювалися за єдиним ретельно продуманим конспіративним сценарієм.

Ця група листів має інформацію важливу тим, що в ній можна прослідкувати військово-політичний аспект взаємин Гетьманщини, Молдови та Валахії. Так, в листах йдеться про військову розвідку козаків на території Дунайських князівств та збиранням інформації про Австрію, Османську імперію, Річ Посполиту.

Лист від 20 вересня 1688 р. зазначав про готовність козаків до походу на Крим та можливі шляхи пересування. Про те, що було для з'ясування усіх необхідних складових походу відправлено розвідників до Львова, Бухареста, Стамбула, Бахчисараю. Зокрема, відразу після прибуття Ісайї, Мазепа за порученням князя В. Голіцина відправив до Щербана Кантакузіно грека Дементія Фокіна, з повідомленням про похід до Криму. 20 вересня 1691 р. Мазепа повідомив Голіцина про відправлення до Царгорода купця та торговця з Ніжина, до яких він додав двох козаків. Через них гетьман передавав листа, ймовірно, вже другого, адресованого волоському господарю. Один із козаків мав повернутися з Бухареста з відповіддю та інформацією про тамтешні події. Відомо також, що з Батурина відправили ще одного листа разом із заможним купцем Іллею. Купця супроводжував грек, який вирушив до Стамбула для збору даних. Разом із Іллею їхав і козак із Батурина Кіндрат Соловей. Його завданням було дістатися Бухареста та привезти звідти відповідь від господаря [3, с. 173, 302-303, 422-424].

В одному з листів І. Мазепа міститься інформація, що валашський господар таємно просив захоплення гетьманськими військами молдовського володаря. Посланець Марко усно передав, що молдавський господар погано ставиться до господаря Валахії, в той час як до турків приязно. Також передав те, що валашський господар просить допомоги [3, с. 376-377]. Після цього повідомлення І. Мазепа писав Петру I від 11 червня 1700 р., що валашський господар надіслав лист, про бажання допомогти царю у війні проти турків. Цікаво, що господар Молдови висловив таку саму позицію, зазначивши, що варто лише царю з'явитися з військами в Буджак, то вони відразу стануть на його бік проти османів. В цих гетьман І. Мазепа виступав лише як посередник у дипломатичних відносинах між Росією та Дунайськими князівствами [3, с. 639-640].

Друга група інформації в листах, стосується положення України в системі міжнародних відносин. В листі, який був адресований голові Посольського приказу Леву Нарішкіну, гетьман І. Мазепа писав, що господар Валахії просив про допомогу гетьмана і запитував, чи можна скористатися допомогою отамана Семена Палія. Мазепа висловив думку, що Семен Палій підданий Речі Посполитої і не має влади над ним [3, с. 381-384].

В листі від 9 вересня 1693 р. йдеться про те, що з Москви гетьман отримав наказ відправити посланця до волоського та молдовського господарів, щоб дізнатися про дії австрійських та османських військ, а також наміри польського посла, який прибув до кримського хана на переговори. Згадується про те, що Іван Мазепа очікує повернення від валашського господаря козака Кліма Гички, якого він відправляв для розвідки [3, с. 416-420]. Лист від 15 вересня 1693 р. був адресований І. Мазепі від його посланця згаданого вище Кліма Гички.

Останній повідомляв про те, що турецький візир і кримський хан декілька тижнів стояли поблизу Бухареста, потім вирушили до Белграда. Між ханом та візиром відбулася суперечка, відносно направлення походу: татари хотіли йти під Тимежвар [3, с. 422-424].

В листі 29 листопада 1696 р. до Петра I Іван Мазепа повідомляв, що господар Молдови передав інформацію про те, що кримський хан готував напад на територію Гетьманщини, і підтвердили це тим, що білгородська орда вчинила напад на польські землі. В іншому листі гетьману повідомив посланець Полянка про те, що кримські війська йшли через Валахію на війну проти австрійців.

Обмін інформацією продовжувався і надалі під час Північної війни протягом 1700-1709 рр. Про це свідчить той факт, що у грудні 1703 р. у османського підданого грека Христа Георгієва були на зберіганні кошти надіслані від валашського господаря Костянтина Бринковяну до дипломата та керівника таємної служби царя Петра I – графа Петра Толстого [10, с. 120]. Потрібно припустити, що і надалі передавання інформації, листування та інші справи, які стосувались відносин з Османською імперією або Кримом могли проходити через керівників Молдови або Валахії. На це опосередковано вказують дані наведені в франкомовній газеті «Амстердам» у 1700-1709 рр. [1], а також листа господаря Молдови османському керівнику копар-оглу щодо подій після Полтавської битви у липні 1709 р. В ньому повідомлялось про долю шведської армії та короля Карла XII, гетьмана Івана Мазепу та кошового отамана Костянтина Гордієнка [5, с. 154].

Отже, листування гетьмана Івана Мазепи з господарями Дунайських князівств містять важливу інформацію про засоби й можливості самого листування; шляхи передавання інформації через власних контрагентів. В листуванні розкриваються військово-політичний аспекти взаємин Гетьманщини, Молдови та Валахії, зокрема йдеться про військову розвідку козаків на території Дунайських князівств та збиранням інформації про Австрію, Османську імперію, Річ Посполиту. Важивою складовою листів є з'ясування місця Гетьманщини, Молдови та Валахії в системі міжнародних відносин, в тому числі через зацікавленість гетьмана Івана Мазепи у інформації про взаємодію на кордонах Молдови, Валахії. Цікавим інформативним джерелом стали листи, в яких йдеться про наявність та передавання інформації іншим країнам – Османській імперії та Кримському ханству через агентів в Молдові та Валахії. Листи гетьмана Івана Мазепи дають уявлення про важливість молдово-валашських взаємин з Гетьманщиною.

Джерела та література:

1. Історія України в книжкових пам'ятках XVII–XVIII ст.: з колекцій Наукової бібліотеки ОНУ: зб. наук. праць. Одеса: ОНУ, 2015. 422 с.
2. Листи Івана Мазепи: 1687–1691 / Відп. ред. В. Смолій; Упорядн. та авт. передм. В. Станіславський. Т.1. Київ, 2002. 480 с.
3. Листи Івана Мазепи: 1691–1700 / Відп. ред. В. Смолій; Упорядн. та авт. вступ. дослідж. В. Станіславський. НАН України. Інститут історії України. Т.2. Київ, 2010. 751 с.
4. Лупол І. Способи передачі дипломатичної пошти з Гетьманщини до дунайських князівств. *Українське порто-франко*: наукові студентські праці з вітчизняної історії. Вип. 3. Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2016. С. 29-35.
5. Серєда О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. Одеса, 2015. 225 с.
6. Пономарьов О. Український аспект валашсько-російських відносин 1688-1700 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: Інститут історії України, 2013. Вип. 12-13. С. 270-297.
7. Станіславський В. В. Участь купців у розповсюдженні інформації та перевезенні дипломатичної кореспонденції між Росією, Україною й Туреччиною на початку XVIII ст. *Східний світ*. 2016. № 1. С. 25-35.
8. Станіславський В. Взаємини Івана мазепи з господарями Валахії та Молдови (за недрукованими листами гетьмана 1691-1700 рр.). *Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України*: наук. зб. на пошану доктора історичних наук, проф. Валерія Степанкова / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2007. С. 261-275.

9. Станіславський В. Маловідомі документи щодо планів південної політики Російської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. Вип. 7. С. 340–357.
10. Станіславський В. Купці, зайняті у торгівлі між Військом Запорозьким та Османською імперією на початку XVIII ст.: імена, етнічна та державна приналежність. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: Інститут історії України, 2014. Вип. 14. С. 118–137.
11. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа. М.: Молодая Гвардия, 2007. 272 с.
12. Чухліб Т. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр.. Київ: В-во імені Олени Теліги, 2009. 616 с.
13. [Asachi G.] Асакі Г. Мазепа в Молдові. *Питання літературознавства*. Чернівці, 1998. Вип. 5 (62). С. 143-156.
14. Calinescu G. Istoria literaturii române. Bucharest, 1983. 414 s.

References:

1. Istoriiia Ukrainy v knyzhkovykh pamiatkakh XVII–XVIII st.: z kolektsii Naukovoї biblioteky ONU: zb. nauk. prats. Odesa: ONU, 2015. 422 s. [in Ukrainian].
2. Lysty Ivana Mazepy: 1687–1691 / Vidp. red. V. Smolii; Uporiadn. ta avt. peredm. V. Stanislavskiyi. T. 1. Kiyv, 2002. 480 s. [in Ukrainian].
3. Lysty Ivana Mazepy: 1691–1700 / Vidp. red. V. Smolii; Uporiadn. ta avt. vstup. doslidzh. V. Stanislavskiyi. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. T.2. Kiyv, 2010. 751 s. [in Ukrainian].
4. Lupol I. Sposoby peredachi dyplomatychnoi poshty z Hetmanshchyny do dunaiskykh kniazivstv. *Ukrainske porto-franko: naukovі studentski pratsi z vitchyznianoi istorii*. Vyp. 3. Odesa: vydavets Bukaiev Vadym Viktorovych, 2016. S.29-35.
5. Sereda O. Osmansko-ukrainske stepove porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st. Odesa, 2015. 225 s. [in Ukrainian].
6. Ponomarov, O. (2013) Ukrainskyi aspekt valashsko-rosiiskykh vidnosyn 1688-1700 rr. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. Vyp. 12-13. S. 270-297. [in Ukrainian].
7. Stanislavskiyi, V. V. (2016) Uchast kuptsiv u rozpovsiudzhenni informatsii ta perevezenni dyplomatychnoi korespondentsii mizh Rosiieiu, Ukrainoiu y Turechchynoiu na pochatku XVIII st. *Skhidnyi svit*. № 1. S. 25-35.
8. Stanislavskiyi V. (2007) Vzaiemny Ivana mazepy z hospodariamy Valakhii ta Moldovy (za nedrukovanymy lystamy hetmana 1691-1700 rr.). *Terra Cossacorum: studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy: nauk. zb. na poshanu doktora istorychnykh nauk, prof. Valeriia Stepankova / NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy*. Kiyv. S. 261-275.
9. Stanislavskiyi V. (2000) Malovidomi dokumenty shchodo planiv pivdennoi polityky Rosiiskoi derzhavy u druhii polovyni 80-kh rr. XVII st. *Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorychnoho rozvytku*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. Vyp. 7. S. 340–357.
10. Stanislavskiyi V. (2014) Kuptsi, zainiati u torhivli mizh Viiskom Zaporozkym ta Osmanskoїu imperiieiu na pochatku XVIII st.: imena, etnichna ta derzhavna prynalezhnist. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. Vyp. 14. S. 118–137.
11. Tairova-Yakovlieva T. (2007) Ivan Mazepa. M.: Molodaia Hvardyia. 272 s.
12. Chukhlib T. (2009) Mizhnarodni vidnosyny rannomodernoi Ukrainskoї derzhavy 1648-1721 rr. Kyiv: V-vo imeni Oleny Telihy. 616 s.
13. [Asachi G.] Asaki H. Mazepa v Moldovi. *Pytannia literaturoznavstva*. Chernivtsi, 1998. Vyp. 5 (62). S. 143-156.
14. Calinescu G. (1983) Istoria literaturii române. Bucharest. 414 s.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344123>

УДК 323.3:316:45:94(477)«18»

“OCHAKIV TARTARIA” IN THE RESEARCH AND ICONOGRAPHY OF THE POLISH ENGINEER JOHANN HENRICH MUNZ (1781–1783)

Taras Chukhlib

DSc (History),
Institute of History of Ukraine,
NAS of Ukraine,
4 Hrushevskoho St, Kyiv, 01001,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

Citation: Chukhlib, T. (2025) “Ochakiv Tartaria” in the research and iconography of the polish engineer Johann Henrich Munz (1781–1783), *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 21–27.

Submitted: 29.04.2025.

Abstract

The article is devoted to the drawings of the military engineer of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Swiss Johann Heinrich Münz, which constitute a thorough iconography of the lands of Southern Ukraine. The study of the artistic heritage of J. H. Münz allows us to recreate not only the history of Ochakiv Tataria in the early 1780s, but also to study the state of nature and economy of this historical and geographical region at that time. After all, along with very informative drawings, the artist and military engineer left detailed descriptions of the economic, geological, botanical and ethnographic nature of this extremely interesting historical region of the southern part of Ukraine.

Keywords: Johann Heinrich Münz, Southern Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ochakiv Tataria, Bender, Yahorlyk.

«ОЧАКІВСЬКА ТАТАРІЯ» У ДОСЛІДЖЕННЯХ ТА ІКОНОГРАФІЇ ПОЛЬСЬКОГО ІНЖЕНЕРА ЙОГАННА ГЕНРІХА МЮНЦА (1781–1783 pp.)

Taras Chuhlib

доктор історичних наук,
головний науковий співробітник
Інститут історії України
НАН України,
вул. Грушевського, 4, Київ, 01001,
Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

Цитування: Чухліб Т. «Очаківська Татарія» у дослідженнях та іконографії польського інженера Йоганна Генріха Мюнца (1781–1783 pp.). *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 21–27.

Отримано: 29.04.2025 р.
0,65 д.а.

Анотація

Стаття присвячена малюнкам військового інженера Речі Посполитої, швейцарця Йоганна Генріха Мюнца, які складають ґрунтовну іконографію земель Південної України. Вивчення художньої спадщини Й. Г. Мюнца дозволяє відтворити не тільки історію Очаківської Татарії на початку 1780-х pp., але й вивчити тогочасний стан природи та економіки цього історико-географічного краю. Адже поряд з дуже інформативними малюнками художник та військовий інженер залишив докладні описи економічного, геологічного, ботанічного та етнографічного характеру цього надзвичайно цікавого історичного регіону південної частини України.

Ключові слова: Йоганн Генріх Мюнц, Південна Україна, Річ Посполита, Очаківська Татарія, Бендери, Ягорлик.

Талановитий швейцарець Йоганн Генріх Мюнц¹ вже з юнацьких подорожував усією Європою і був не тільки художником, але й військовим інженером, архітектором, географом, картографом, геологом та ботаніком. Він народився 28 вересня 1727 р. в містечку Мюлуз у тогочасній німецько-французькій Швейцарії. З юнацьких років захоплювався навколишньою природою рідного Ельзасу та здобув у Франції освіту військового інженера. Згодом подорожував по Іспанії, Італії, Греції, Палестини та Англії, де також працював. Як пишуть біографи Й. Г. Мюнца, у віці 22 років він почав «свою нескінченну подорож», яка тривала майже пів століття [11, с.142]. В острівній Англії Мюнц став відомий і як архітектор, який стояв біля основ формування архітектурного стилю т. зв. неоготики. З кінця 1760-х рр. і до 1777 р. художник проживав у Голландії, де працював на монетному дворі в м. Амстердам.

У 1779 р. Й. Г. Мюнц переїхав до столиці Речі Посполитої – Варшави, де продав кілька десятків своїх картин самому королю Станіславу Августу Понятовському. На його ж пропозицію він вступив на військову службу у місті Гродно і викладав там у місцевому Кадетському Корпусі. Тут він дослужився до звання майора 2-го батальйону Війська Польського, яким опікувався впливовий небіж короля – підскарбій Великого князівства Литовського Станіслав Понятовський (однофамілець короля). Ще у 1778 р. король Польсько-Литовської держави передав у володіння свого племінника Канівське староство на Правобережній Україні, а також старовинне українське місто Корсунь. Протягом другої половини XVII ст. – початку XVIII ст. це місто було центром Корсунського козацького полку Української держави, але, як бачимо, з плином часу стало резиденцією цього сановитого річпосполитського та «українського» магната. Власне, саме економічні інтереси Станіслава Понятовського та політичні амбіції його дядька, польського короля Станіслава Августа, і стали причиною подорожей Україною Й. Г. Мюнца, який побував на українських землях неодноразово – у 1779, 1781, 1782 та 1783 роках. Під час кожної своєї подорожі-відрядження художник і військовий інженер (і що очевидно також – військовий розвідник) на службі Речі Посполитої залишав після себе важливі іконографічні та документальні свідчення у вигляді малюнків та розлогих коментарів до них.

Під час наших наукових пошуків щодо вивчення біографії відомого європейського художника ми використовували як дороговказ ґрунтовні наукові розвідки одного з перших дослідників альбомів Мюнца науковця Є. Дракохруста, який їх опрацював у Відділі письмових джерел Державного історичного музею в Москві [8; 9]. Тут треба зазначити, що всього у Москві зберігається три альбоми художника [2; 3], один з яких є копією варшавського альбому Й. Г. Мюнца. Відомо, що ще в одному з трьох московських альбомів Мюнца представлено 96 малюнків, а також 19 портретів жителів Правобережної України кінця XVIII ст. [6, арк. 19 – 25].

Також нам вдалося особисто опрацювати польський альбом Й. Г. Мюнца, який зберігається у Відділі малюнків Бібліотеки Варшавського університету в Польщі [20, 829/47]. Варшавський альбом Мюнца було оформлено під окремою палітуркою у 1794 р. під назвою «*Voyages pittoresques de la Pologne par Miintz 1781–1783*», що в перекладі звучить як «Живописні подорожі Польщею Мюнца в 1781–1783». Звісно ж, уже в назві бачимо певну незрозумілість, адже переважну більшість зі своїх малюнків автор присвятив саме Україні та саме так він їх і підписував. Зауважимо, що на той час правобережна та південно-східна частини України входили до складу Речі Посполитої, а саме ними і подорожував Мюнц. Однак навіть у офіційних тогочасних документах цей історичний край Речі Посполитої називався «Польською Україною»² і аж ніяк не «Польщею». Оригінальний варшавський альбом подорожника об'єднав 138 малюнків, серед яких 38 повноформатних кольорових акварелей, 88 малюнків-ескізів у коричнево-сірому виконанні та 12 малюнків одягу тогочасних українських козаків і козачок, селян та селянок. Власне, на сьогодні відомо 305 малюнків Йогана Генріха Мюнца, які

¹ Німецькою мовою його ім'я та прізвище читається як *Johann Heinrich Müntz*, французькою – *Jean Henri Müntz*, польською – *Jan Henryk Müntz*.

² Саме назва «Польська Україна» вживається у тексті мирного делітимаційного договору 1781 р. між Річчю Посполитою та Російською імперією [19, с. 87].

зберігаються не тільки у Варшаві та Москві, а й інших столицях і містах не тільки Європи, але й усього світу.

Ще у 1995 р. відомий український історик Я. Дашкевич звертав увагу на той факт, що вітчизняні дослідники «слабо використовували» історичну спадщину швейцарського інженера Й. Г. Мюнца на королівській службі Польщі [5, с.14]. Хоча ще у 1958 р. історик мистецтва П. Жолтовський присвятив характеристиці праць швейцарця декілька сторінок своєї книги [10, с. 86–87]. Поза тим, у 1982 р. у Варшаві побачила світ книга польської історикині Е. Буджінської, яка базувалася на докторській праці цієї науковиці [21]¹. Слід зауважити, що, окрім малюнків, художник залишив докладні описи економічного, політичного, географічного, геологічного, ботанічного та етнографічного характеру до них, а тому спадщину польського інженера вивчали багато українських дослідників. Чи не першим з сучасних українських істориків, хто звернув увагу на творчість Й. Г. Мюнца став професор Ю. Мицик [12, с. 55–56]. Місце цього художника в історичній іконографії України вивчав відомий історик мистецтвознавства О. Федорук [17, с. 55–60]. Також до аналізу різних аспектів іконографії Мюнца зверталися свого часу Я. Діденко, Н. Кукса, О. Родичкіна, В. Філас [7; 13; 18] та інші історики і краєзнавці.

Звернімо увагу на іконографію Й. Г. Мюнца земель т. зв. Очаківської Татарії, яка охоплювала велику частину території такого політико-адміністративного утворення кінця XVII – XVIII ст. як Ханська Україна. Історичний та політичний розвиток цього регіону вже досліджували сучасні історики [1; 4; 14; 16]. Як стверджує дослідник О. Серeda: «Ханською Україною називають північну частину Очаківської землі від Південного Бугу вздовж Кодими, Ягорлику і до середньої течії Дністра. У церковних джерелах іноді Ханську Україну ототожнюють з усією територією Буго-Дністровського межиріччя. Крайовими містами управління в регіоні можна вважати Дубоссари, Балту, Голту. По Південному Бугу Ханська Україна мала кордон із Запорозькою Січчю, а по Кодимі, Ягорлику до Дністра – із Брацлавським полком Гетьманату» [14, с.702].

Отже, 8 серпня 1781 р. побачив світ малюнок Мюнца, що називався «Навігація на Дністрі. Підходи до долини й річечки Ягорлик». Як зазначив сам художник, річка Ягорлик, яка впадала в Дністер, була дуже важливою, адже фіксувала межі між Польщею і Османською імперією. У коментарях до цього малюнку Мюнц пише: «...Тут ми бачимо, як наш човник причалює і обходить косу, щоб увійти в річечку Ягорлик Навігація від Рашкова до Ягорлика дуже легка за течією, але важка для підйому через береги, які в багатьох місцях геть неприступні для людей і коней. Від Ягорлика до Бендер досить легко плисти як уверх, так і вниз; береги загалом не такі високі й не такі урвисті на схилах.

У цьому місці Дністер може мати 400 кроків у ширину. Молдавські береги не такі високі, як наші, які є височинами з вапнякових і черепашкових гір та пластів ракоподібних, маючи від 300 до 400 футів і навіть більше вертикально вгору. Грунти на поверхні глинисті, великою мірою змішані з родючою землею. Уздовж схилів з нашого боку гарні місця для виноградників. У всіх цих околицях добре родить тютюн. Але населення малочисельне, тут можна побачити більше курганів, ніж місцевих мешканців. Гарний, але пустельний край. Клімат дуже добре підходить для вирощування різних культур, але три чверті землі лежать цілиною через брак робочих рук. У даний момент більшість місцевих мешканців – молдавани за походженням. Минуло лишень 7 – 8 років, як усі мешканці були вивезені татарами. Течія річки досить сумирна, багато закрутів; благодатні місця для риболовлі, добра риба, щука, чечуга, осетр та ін. Величезна кількість орлів та інших хижих, а також водоплавних птахів: чапель, чибісів. [Там вирощують] татарських овець, які мають гарну вовну. NB. Усюди повним ходом іде збір пшениці й жита, почали збирати гречку, а також просо, які мають дати гарний врожай. Місце

¹ Наклад малоформатної полономовної книги Е. Буджінської був невеликий – всього 500 примірників. Опубліковані в цій науковій книзі 138 малюнків Мюнца були надруковані чорно-білими та в дуже поганій поліграфічній якості, а також зменшеними в кілька разів. Під час перекладу з французької на польську мову коментарів перекладачки Г. Юцаковської закралися певні неточності.

придатне для складу з метою торгівлі продовольством, худобою і різними товарами по Дністру на Ізмаїл, Ясси, Галац і по Дунаю. Навігація по Дністру можлива в будь-яку пору року від Ягорлика до Білгорода і до Чорного моря. Від Рашкова до Ягорлика нараховують чотири милі по суші та більше десяти по воді. Від Рибниці до цього місця річка досить відкрита, береги доволі доступні з обох боків. Від Ягорлика до Бендер нараховується 6 миль по суші, по воді більше 15, але навігація відбувається без проблем. Саме тут, унизу, російська армія перейшла річку, виступивши для облоги Бендер.» [15, с. 56]¹. Того ж дня ввечері з'являється ще одна картина художника під назвою «Долина та гирло річки Ягорлик». Вона була написана автором за чотири милі нижче Рашкова та за шість миль вище Бендер.

Дуже цікавим і пізнавальним є ще один малюнок швейцарця, який називався «Очаківська Татарія». Він був зроблений Мюнцем 9 серпня 1781 р., за 4 милі від Бендерської фортеці. Власне, тут потрібно звернути увагу на саму назву картини – «Очаківська Татарія». Адже очевидно, що художник користувався тогочасними європейськими картами, на більшості з яких саме так маркувалися ці землі Південної України. На цій картині бачимо посеред курганів ягорлицько-очаківський шлях по якому рухаються запряжені кіньми вози та карети. Художник робить коротку загальну характеристику природи та ландшафту українсько-молдавсько-татарського прикордоння: «Шлях на Бендери, приблизно 3 милі південніше Ягорлика і стільки ж північніше Бендер. Коніки, які застали нас за 3/4 милі від Дубосар, на шляху в Бендери, місцевою мовою коників називають саранча. Край тут представлений дуже точно з природи, уздовж шляху повно курганів і надгробних плит, які вказують на місця, де в минулому загинули нещасні мандрівники, коли в цьому краю жили очаківські татари. Ґрунт глинистий, більш або менш вапнистий, вкритий родючою землею, що характерно для місцевості між Ягорликом і Бендерами. Вертикальні камені – це пам'ятники нещасним мандрівникам, яких убили, коли в цьому краю жили татари. Дуже багато лелек, білоголових сипів тощо, які летять попереду саранчі, споживаючи її на льоту. Ми бачили цих птахів групами, задовго до появи саранчі, вони летіли в протилежному напрямку, на схід, з того боку віяв вітер» [15, с. 58], – пише Мюнц в коментарях до цього зображення.

Того ж дня, 9 серпня, Й. Г. Мюнц малює картину «Очаківська Татарія. Буджак». Тут він фіксує краєвид кавунового поля й татарського безлюдного краю за Дубосарами, а також шлях на Бендери. Він робить цікаву приписку – «дехто з наших супутників купив кавуни в сторожів у полі». Із цих слів стає зрозумілим, що Мюнц подорожував в оточенні помічників, які йому допомагали. Ельзаський німець описує місто Дубосари, яке певний час було резиденцією гетьманських правителів Ханської України: «Довкола Дубосар вирощують гарні льон і коноплю. Є також якісна вовна. Гарний край з родючим ґрунтом, але безлюдний, та з часом може стати цікавим високою мірою завдяки різноманіттю сільського господарства: худоби, воску і меду, вовни, льону і коноплі, шовку, вина й фруктів. Дубосари – це турецький присілок на відстані близько 2 миль південніше Ягорлика, розміщений на рівнині неподалік від Дністра. Дерев'яні будинки, багато євреїв, комендант-турок з кількома яничарами з Бендер. Неймовірна кількість худоби. Євреї потроху торгують з Балтою, Бендерами і Ясами. Вдале положення» [15, с. 128].

«Очаківська Татарія. Колодязь з водою в глибині балки» – під такою назвою Йоганом Генріхом Мюнцем було зроблено малюнок 9 серпня 1781 р. за три милі до Бендерської фортеці і три милі до р. Ягорлик. Тут художник зобразив «фальшиві русла річок Ташлик і Коморул», а також знову змалював кам'яні блоки, які поставлено на вшанування мандрівників-нещасливців, яких страчено у цих місцях. Того ж дня художник малює «Вид на Бендери у Бесарабії, що на Дністрі», який було зроблено на відстані за шість миль від Ягорлика на підході до села Паркани. Тут автор та його супутники перетнули річку на паромі, «заплативши по рублю за кожен одиницю транспорту» [15, с. 129].

Власне, в описі цього зображення у Мюнцеві все більше прокидається військовий інженер, адже він зазначає що фортифікаційні споруди Бендерської фортеці з боку річки геть незначні, а біля підніжжя замку розміщені дві великі батареї на 40 гармат великого калібру, які охоплюють і

¹ Автор статті завдячує перекладачу з французької мови Зої Борисюк за надану допомогу у перекладі франкомовних записів Й. Г. Мюнца.

прострілюють як річку, так і низину з цього боку річки тощо. Далі він пише, що укріплення з південного й південно-західного боку трохи потужніші. Вони розширені й зміцнені росіянами після останнього захоплення у 1770 році. Там якраз велись роботи із вдосконалення й встановлення мін на великій відстані від мурів, - продовжує коментувати своє зображення Мюнц. Він також зауважує, що замок у Бендерах просторий, старанно й міцно змурований і це є робота колишніх молдавських воєвод XVI – XVII ст. Нагадаємо, що у 1709 – 1713 рр. Бендерський замок та околиці навколо нього і були прихистком для української армії гетьманів Війська Запорозького Івана Мазепи та Пилипа Орлика.

Після обіду, 11 серпня 1781 р., побачила світ картина «Вид на долину річечки Кодима». Художник зазначає, що річка Кодима «визначає кордон між територією Польщі й Очаківською Татарією» [15, с. 131]. Місцеві жителі розводять гарну худобу, а м'ясо баранів надзвичайно смачне, вовна довга і хорошої середньої якості. Тут багато перепілок, зайців, вовків, лисиць тощо, які приходять із Татарії, де надзвичайно багато дичини, – зазначає Мюнц. У низині водиться багато чибісів. Є перепілки й куропатки, а також чаплі. На кожному кроці зустрічаються зайці, на яких полюють грифи. Автор робить висновок, що цей край придатний для вирощування шовковиць для шовкопрядів, а також зауважує, що збирання жита й пшениці завершено майже скрізь. На його малюнку бачимо стовп із чотирма кілочками для запрошення нових переселенців, яким давали для господарювання 4 роки, вільних від сплати податків.

Наступного дня вранці художник зображає «Вид на Балту, або Юзефгород». Це Мюнц робить «з дерев'яного місточка над річечкою Кодима, яка визначає кордон між Польщею і територією Османської імперії, по-турецьки Фоксан Балтою». На передньому плані автор малює прикордонну митницю та зазначає, що тут і надалі стоїть нечисленне відділення кавалерії Речі Посполитої для підтримки митників. Мюнц зауважує, що і на турецькому боці також є кілька службовців, які отримують кошти від митних податків, і пише: «Стовп, поставлений при в'їзді на міст, оснащено овальною дошкою з намальованим гербом Польщі. Місток утримується на кошти обох імперій. В давні часи у Балті велась дуже значна торгівля, та відтоді як росіяни прогнали жителів-татар із усіх волостей між Бендерами, Очаковом і Балтою, тут більше нічого робити» [15, с. 137].

Уранці 12 серпня 1781 р. Мюнц малює «Краєвид села Піщане на Брацлавщині» [15, с. 132]. Художник занотує, що у цей час був на відстані півтори милі західніше Балти і за чотири милі на південь від річки Бог. Він пише: щоб дістатися до цього села, потрібно спуститися згори крутим схилом, де починалася дамба із соломи, землі й гною, яка зигзагом перетинає велику мілину до самого села. Є великі водойми та широкі заплави, що тягнуться далеко на схід. У селі Піщаному на той час було близько 50–60 осель. Далі Мюнц зазначає, що тут є невеличка кількість лісових насаджень і залишки знищених лісів, багато зайців, їжаків, чибісів і хижих птахів, а також перепілок і солов'їв.

Того ж дня було намальовано «Вид на містечко Хашувате на річці Бог» [15, с. 133]. Це було зроблено художником за чотири милі північніше Балти та за вісім миль на захід від фортеці Св. Катерини в Орлі у Новій Сербії, що стоїть на березі Бога при його злитті з річкою Синюха. Характеризуючи свій малюнок, Мюнц зазначає, що більша частина родючих земель не була засіяна через відсутність населення, яке дуже постраждало під час останньої російсько-турецької війни (1768 – 1774 рр. – Т.Ч.). Але поблизу села жито й пшеницю зібрано, – коментував художник – «а селяни взялися за гречку й просо» [15, с.133]. Мюнц разом із супутниками зупинилися у помешканні місцевого економа, де і пообідали. На знак вдячності швейцарець Й. Г. Мюнц зобразив будівлю економа на передньому плані свого малюнка.

Отже, згідно з дослідженнями та підмалюнковими записами Й. Г. Мюнца, господарство Очаківської Татарії (Ханської України) було таким: уздовж схилів річок Дністер та Ягорлик були гарні місця для виноградників; скрізь добре родив тютюн; місцеві мешканці саджають і збирають пшеницю, жито, гречку та просо, вирощують кавуни, льон і коноплю та прядуть шовк. Край придатний для вирощування шовковиць для шовкопрядів. Тут є винищеними цілі ліси, однак у селах багато фруктових дерев, а селяни роблять вино та займаються бджолярством.

Жителі Очаківської Татарії, до яких швейцарець на польській службі відносив українців, молдаван, татар і євреїв, вирощували овець татарської породи, які дають гарну вовну. Поблизу

населених пунктів пасеться багато худоби – корів, волів та кіз. У багатьох селян є коні та воли. Польський військовий інженер також відзначає, що місцевий клімат дуже добре підходить для вирощування різноманітних сільськогосподарських культур, адже земля тут хоча й глиниста, але змішана з родючим ґрунтом.

Як відзначає Йоганн Генріх Мюнц, у цьому регіоні водяться такі дикі тварини як зайці, вовки, лисиці, їжаки. Серед місцевих птахів – орли та інші хижі птахи, лелеки, солов'ї, перепілки, куропатки, білоголові сипи, грифи, а також водоплавні птахи: чаплі та чибіси. Щодо річок та водойм Очаківської Татарії, то спостережливий швейцарець зазначає, що тут є багато річок, озер та широких заплав. Згідно з його спостереженнями навігація по Дністру можлива в будь-яку пору року – від Ягорлика до Білгорода. Береги у річка Ягорлик були невисокі й не дуже уривисті. У Дністрі та Ягорлику в останній чверті XVIII ст. водилося багато риби – щука, чечуга, осетри та ін.

Отже, поряд з дуже інформативними малюнками художник та військовий інженер на королівській службі Речі Посполитої, швейцарець Йоганн Генріх Мюнц залишив докладні описи господарства, природного ландшафту, флори та фауни Очаківської Татарії – цього надзвичайно цікавого історико-географічного регіону південної частини України.

Джерела та література:

1. Бачинська О., Серета О. Ханська Україна в історії Східної та Південно-Східної Європи (кінець XVII–XVIII ст.). *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2014. С. 274 – 291.
2. Государственный исторический музей, Отдел письменных источников. Ф. 446 «Мальцев Потап Михайлович». Опись 1. Единица хранения 45: Альбом Мюнца. Пейзажи и путешествия и костюмы Украины, Молдавии и Польши. 121 л.
3. ГИМ, ОПИ. Ф. 446. Оп. 1. Ед. хр. 44: Альбом Мюнца. Пейзажи Польши. 35 л.
4. Грибовський В. Ханська Україна. Харків, 2024. 416 с.
5. Дашкевич Я. Передмова. *Вінтоняк Я. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст.* Львів, 1995. С.14.
6. Державний архів Черкаської області. Ф. Р – 5624. Оп.1. Спр.175. Арк.19 – 25.
7. Діденко Я., Кукса Н. Надніпрянщина в «Подорожі мальовничій по Полонії 1781 – 1783 рр.» Й. Г. Мюнца. *Надніпрянська минущина XVIII – XX ст.* Черкаси, 2018. С. 39 – 45.
8. Дракохруст Е. Альбом-дневник И. Г. Мюнца: 1781–1783 гг. Новые материалы по истории Украины, Молдавии и Белоруси. *Труды государственного исторического музея СССР.* 1941. Т. 14. С. 153 – 187.
9. Дракохруст Е. Документы о Правобережной Украине XVIII в.: альбомы и дневники Иоганна-Готлиба Мюнца. *Историк-марксист.* 1940. № 9. С. 130–134.
10. Жолтовський П. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI – XVIII ст. Київ, 1958. 248 с.
11. Мицик Ю. Мюнц Жан-Анрі. *Енциклопедія історії України:* у 10 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ, 2010. Т. 7. С. 142.
12. Мицик Ю. Історико-географічний опис Поділля у творах художника XVIII ст. Й. Г. Мюнца. *Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції.* Кам'янець-Подільський, 1985. С. 55 – 56.
13. Родичкина О. Ян Генрих Мюнц и его роль в культуре Украины. *Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.* 2000. № 1. С. 40 – 44.
14. Серета О. Ханська Україна / Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2024. С. 701 – 716.
15. Україна XVIII ст. в малюнках Йогана Генріха Мюнца / Упор. Т. Чухліб. К., 2022. 208 с.
16. Чухліб Т. Виникнення Ханської України як прояв опозиції орієнтації Батурина на Москву // Гетьмани і монархи. К., 2003. С. 345 – 358.
17. Федорук О. Графічні аркуші Мюнца про Україну. *Народна творчість та етнографія.* Київ, 1987. №4. С. 56 – 60.
18. Філас В. Графічні джерела з історії Північного Причорномор'я в архівних зібраннях. *Історичні і політологічні дослідження.* 2018. № 62. С. 7 – 17.

19. Akt rozgraniczenia miedzy Ukraina Polska i Nowa-Rossya w r. 1781. *Traktaty miedzy Mocarstwami Europejskimi od roku 1779*. Warszawa, 1789. T. V. S. 87.
20. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Gabinet Rycin, Inv. G.R., 829/47.
21. Budzińska E. Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie: (1781–1783). Warszawa, 1982. 312 s.

References:

1. Bachynska O., Sereda O. Khanska Ukraina v istorii Skhidnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy (kinets XVII–XVIII st.). *Krym vid antychnosti do sohodennia: Istorychni studii / vidp. red. V. Smolii*. Kyiv, 2014. P. 274–291. [in Ukrainian].
2. Hosudarstvennyi ystorycheskyi muzei, Otdel pysmennykh ystochnykov. F. 446 “Maltsev Potap Mykhailovych”. Opys 1. Edynytsa khranenyia 45: Albom Miuntsa. Peizazhy y puteshestvyia y kostiumy Ukrayny, Moldavy y Polshy. 121 p. [in Russian].
3. HYM, OPY. F. 446. Op. 1. Ed. khr. 44: Albom Miuntsa. Peizazhy Polshy. 35 p. [in Russian].
4. Hrybovskyi V. Khanska Ukraina. Kharkiv, 2024. 416 p. [in Ukrainian].
5. Dashkevych Ya. Peredmova. Vintoniak Ya. Ukraina v opysakh zakhidnoievropeyskykh podorozhnykiv druhoi polovyny XVIII st. Lviv, 1995. 14 p. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti. F. R – 5624. Op.1. Spr.175. Ark.19–25. [in Ukrainian].
7. Didenko Ya., Kuksa N. Nadnyprianshchyna v «Podorozhi malovnychii po Polonii 1781 – 1783 rr.» Y. H. Miuntsa. *Nadnyprianska mynuvshchyna XVIII – XX st.* Cherkasy, 2018. P. 39–45. [in Ukrainian].
8. Drakokhrust E. Albom-dnevnik Y. G. Myuntsa: 1781–1783 gg. Novye materialy po istorii Ukrainy, Moldavii i Belorusi. *Trudy gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya SSSR*. 1941. Vol. 14. P. 153–187. [in Russian].
9. Drakokhrust E. Dokumenty o Pravoberezhnoy Ukraine XVIII v.: albomy i dnevniki Yoganna-Gotliba Myuntsa. *Istoriik-marksist*. 1940. No 9. P. 130–134. [in Russian].
10. Zholtovskyi P. Vyzvolna borotba ukrainskoho narodu v pamiatkakh mystetstva XVI–XVIII st. Kyiv, 1958. 248 p. [in Ukrainian].
11. Mytsyk Yu. Miunts Zhan-Anri. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. Smolii (holova) ta in.* Kyiv, 2010. Vol. 7. 142 p. [in Ukrainian].
12. Mytsyk Yu. Istoryko-heohrafichni opys Podillia u tvorakh khudozhnyka XVIII st. Y. H. Miuntsa. *Tezy dopovidei VI Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi, 1985. P. 55–56. [in Ukrainian].
13. Rodychkyna O. Yan Henrykh Miunts y eho rol v kulture Ukrayny. *Visnyk Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury*. 2000. No 1. P. 40–44. [in Ukrainian].
14. Sereda O. Khanska Ukraina. *Ukraina v tsyvilizatsiinykh potokakh rannoi modernosti / Vidp. red. V. Smolii*. Kyiv, 2024. P. 701–716. [in Ukrainian].
15. Ukraina XVIII st. v maliunkakh Yohana Henrikha Miuntsa / upor. T. Chukhlib. Kyiv, 2022. 208 p. [in Ukrainian].
16. Chukhlib T. Vynyknennia Khanskoi Ukrainy yak proiav opozytsii oriiientatsii Baturyna na Moskvu. *Hetmany i monarkhy*. Kyiv, 2003. P. 345–358. [in Ukrainian].
17. Fedoruk O. Hrafichni arkushi Miuntsa pro Ukrainu. *Narodna tvorchist ta etnohrafii*. Kyiv, 1987. No 4. P. 56–60. [in Ukrainian].
18. Filas V. Hrafichni dzherela z istorii Pivnichnoho Prychornomoria v arkhivnykh zibranniakh. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. 2018. No 62. P. 7–17. [in Ukrainian].
19. Akt rozgraniczenia miedzy Ukraina Polska i Nowa-Rossya w r. 1781. *Traktaty miedzy Mocarstwami Europejskimi od roku 1779*. Warszawa, 1789. Vol. 5. 87 p.
20. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Gabinet Rycin, Inv. G.R., 829/47.
21. Budzińska E. Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie: (1781–1783). Warszawa, 1982. 312 p.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344124>

УДК 94(477.7)«1796/1802»:347.9-026.5

THE DAILY LIFE OF BANDIT GANGS IN THE SOUTHERN UKRAINIAN STEPPE (BASED ON COURT RECORDS FROM THE LATE 18TH CENTURY)

Olha Posunko

PhD (History), Associate Professor

Head of the Department of Ukrainian

History

Oles Honchar Dnipro National University

72 Nauky Ave, Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-7250-9696>

Researcher ID: B-9934-2018

E-mail: olgaposunko70@gmail.com

Citation: Posunko, O. (2025) The daily life of bandit gangs in the Southern Ukrainian steppe (based on court records from the late 18th century), *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 28–39.

Submitted: 10.08.2025.

Abstract

The article is devoted to the characteristics of everyday life of robber gangs in Southern Ukraine. The topic is relevant in the context of everyday history and social history. Criminal offences and a criminal lifestyle are usually perceived as atypical phenomena, anti-norms. However, for certain categories of people, this becomes an everyday occurrence, through which one can better understand the history of society as a whole. Since the publication of E. Hobsbawm's work "Bandits" (1969), foreign historiography has thoroughly explored the problems of studying banditry and understanding the social and criminal components of this phenomenon. In domestic historiography, attention to destructive, antisocial elements of society is only gaining popularity. Nevertheless, a positive development is the use by researchers of various historical periods of materials from criminal court cases to characterise everyday life, primarily that of the common people.

The article is based on materials from judicial institutions in the region from the late 18th to early 19th centuries. Three cases of robbery committed between 1796 and 1799 by the groups led by I. Taran, O. Bandurchenko and L. Siryi are examined, whose cases were under appeal in the Novorossiysk Chamber of Justice and Punishment. Some additions are taken from other cases of this type. The following components of bandit life are analysed: the composition of the groups, the territory of their activities, their methods of movement; the nomenclature of their loot; potential victims and pursuers; their living arrangements (shelter, food, leisure); and the effectiveness of the fight against this phenomenon. The members of the bandit gangs were mainly young men aged 20–30 who left their villages in search of work. The groups were formed on an ad hoc basis, and alcohol was a constant companion in this way of life. An interesting topic that requires further consideration is the problem of relations between criminals and the local population. Certain categories of the population, due to their occupations or place of residence, were more at risk of encountering robbers. These included chumaks (merchants), shepherds, foresters, and fishermen who worked in deserted areas. In terms of place of residence, the most vulnerable to attacks were the estates of peasants living on the outskirts, in remote villages, and the estates of landowners where the owner was temporarily absent or where a woman was in charge. Some of the peasants and landowners colluded with the robbers: they provided them with shelter and food in exchange for payment and bought stolen goods.

Conclusions were drawn about the similarity of the described phenomena of banditry to identical pan-European processes. Emphasis was placed on regional specifics, caused by the large, poorly controlled areas of the region and the breakdown of the traditional way of life.

Keywords: everyday history of the late 18th century, Southern Ukraine, robbery.

ПОВСЯКДЕННЯ РОЗБІЙНИЦЬКИХ ВАТАГ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО СТЕПУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУДІВ КІНЦЯ XVIII СТ.)

Ольга Посулько

кандидатка історичних наук, доцентка
завідувачка кафедри історії України
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара
пр. Науки, 72, м. Дніпро, Україна, 49010
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-7250-9696>
E-mail: olgaposunko70@gmail.com

Цитування: Посулько О. Повсякдення розбійницьких ватаг південноукраїнського Степу (за матеріалами судів кінця XVIII ст.). *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 28–39.

Отримано: 10.08.2025 р.
1,25 д.а.

Анотація

Стаття присвячена характеристиці елементів повсякдення грабіжницьких ватаг на теренах Південної України. Тема актуальна у контексті історії повсякденності та соціальної історії. Кримінальні правопорушення, кримінальний спосіб життя, зазвичай, сприймаються як нетипові явища, анти-норму. Але для певних категорій людей це стає буденністю, через яку можна краще розуміти історію соціуму в цілому. Зарубіжна історіографія з часу появи роботи Е. Гобсбаума «Бандити» (1969 р.) досить добре опрацювала проблеми вивчення бандитизму; осмислення соціальної і кримінальної складової даного явища. У вітчизняній історіографії увага до деструктивних, асоціальних елементів суспільства лише набуває популярності. Та все ж позитивним зрушенням є залучення дослідниками різних історичних періодів матеріалів судових кримінальних справ для характеристики повсякденного життя, простолюду насамперед.

Стаття ґрунтується на матеріалах судових установ регіону кінця XVIII – початку XIX ст. Розглянуто три кейси грабіжницької діяльності за 1796–1799 рр. угруповань І. Тарана, О. Бандурченка та Л. Сірого, справи яких перебували на апеляції у Новоросійській палаті суду і розправи. Окремі доповнення взято з інших справ такого типу.

Аналізуються наступні складові розбійницького життя: склад груп, територія діяльності, способи пересування; номенклатура здобичі; потенційні жертви і переслідувачі; облаштування побуту (укриття, харчування, дозвілля); результативність боротьби з вказаним явищем. Учасниками розбійницьких ватаг були переважно молоді чоловіки віком 20–30 років, які йшли із сіл у пошуках заробітку. Групи створювалися ситуативно, постійним супутником такого життя був алкоголь. Цікавим сюжетом, який потребує додаткового осмислення, є проблема відносин криміналітету і місцевого населення. Певні категорії населення за своїми заняттями чи за місцем проживання більше перебували у зоні ризику зустрічі з розбійниками. За заняттями це були: чумаки, чабани, лісники, рибалки, які займалися своїм промыслом у безлюдних місцях. За місцем проживання більше нападам піддавалися садиби селян, що жили на окраїнах, віддалених хуторах; садиби поміщиків, де тимчасово не було господаря чи господарювала жінка. Якась частина поселенців та поміщиків вступала у зговір з грабіжниками: надавали їм притулок та забезпечували харчуванням за винагороду, скуповували крадене.

Зроблено висновки про відповідність описаних явищ бандитизму ідентичним загальноєвропейським процесам. Наголошено на регіональній специфіці, обумовленій великими слабо контрольованими просторами краю, зламом традиційного укладу життя.

Ключові слова: історія повсякдення кінця XVIII століття, Південна Україна, розбійництво.

Немає необхідності нині доводити актуальність студій з історії повсякдення. Вони є затребуваними і звичними в рубриках сучасної наукової історичної періодики. Звісно, як кожен напрям, він має свої пріоритети дослідження, популярні теми та періоди. Зокрема, спостерігається значне переважання праць з історії повсякденності другої половини XIX і особливо XX ст., що цілком зрозуміло з огляду на наявний джерельний потенціал.

Чим більш ранній період опиняється в полі зору історика, тим виразнішим є дисбаланс можливостей вивчення повсякдення різних груп населення. І знову обумовлено це джерельною базою, оскільки щодо життя панівних верств залишилося незрівнянно більше інформації [1; 9;

10; 20]. У цьому випадку на допомогу історикам приходять судові матеріали, які іноді є єдиним шансом збереження інформації про побутування, проблеми і життя простолюду. Тож не дивно, що дослідники різних періодів і регіонів України активно стали залучати судові справи до вивчення найрізноманітніших питань [3; 15; 19]. Та і серед простолюду є категорії, життя і повсякденність яких взагалі перебуває на науковому маргінесі. Йдеться, наприклад, про злочинців.

Точніше буде зазначити, що увага до злочинного світу присутня у вітчизняних працях з історії повсякдення [2; 13; 1]. Але, навіть за умови коли досліджується певний масив однотипних злочинів, то все ж вони розглядаються як порушення звичного життя, звичних правил, *звичної повсякденності*. Натомість, відсутні праці, присвячені аналізу злочинності як *іншій* буденності тих, хто залучений до кримінального світу.

За матеріалами судових установ Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. є можливість додати «штрихів» до картини життя криміналізованої частини суспільства цього неспокійного регіону. Тож цікавим виявився досвід зарубіжних авторів, де наявні ґрунтовні дослідження бандитизму у різні часи. У 1969 р. було здійснене перше видання книги відомого британського історика Е. Гобсбаума «*Bandits*» («Бандити»), яка викликала значний інтерес і до певної міри поклала початок масового дослідження феномену «соціального бандитизму» [11]. Попри наявну критику дещо «лівих» ідей Гобсбаума [29], це був потужний поштовх до вивчення бандитизму, зокрема і кримінального [24 – 26; 28], з яким як вважають, європейські держави стали справлятися тільки у XIX ст. [28, с. 213].

Південноукраїнський регіон у згаданий час також вважався неспокійним і криміногенним, чому сприяла імперська політика остаточного підкорення краю, ліквідації усталеного способу життя, просування зовнішньополітичних планів. З 1783 р. на Південну Україну поширюється дія основних положень «Установлень для управління губерній Всеросійської імперії» 1775 р. [18, с. 28]. Цивільне адміністративно-територіальне управління «просувається» суттєво на південь, охоплює і Крим. Однією зі складових цього адміністрування стала нова судова система, через матеріали якої у статті буде охарактеризовано повсякдення кримінальних груп краю. Реалізація означеної мети буде здійснена за допомогою кейс-методу, який дає можливість через аналіз діяльності окремих розбійницьких/грабіжницьких груп виділити спільні характеристики їх повсякденного життя. Дана інформація корисна для вивчення соціальної історії регіону, для розуміння суспільних трансформацій вказаного періоду.

Першою структурою, яка мала б реагувати на інформацію про кримінал і виконувала фактично поліцейські функції, був нижній земський суд у повітах. Його представників викликали на місце злочину, вони арештовували злочинців, опитували свідків, здійснювали покарання, якщо воно було можливим на місці. А, власне, самі кримінальні справи розглядалися у судах різних інстанцій і категорій, залежно від соціальної приналежності злочинця. Оскільки за грабунки і розбій передбачалося заслання до Сибіру, то вироки присилалися в губернські установи на ревізію. Документи саме такої інстанції, Новоросійської палати суду і розправи (1796–1802 р.), складуть практичні кейси-історії, які ми розглянемо.

Розбійницька ватага Івана Тарана. Справа 1796 р. про вбивство ватажка групи Тарана роз'їздною командою, яка йшла по слідам банди [5]. У групі 3 особи (І. Таран, В. Кушніренко, Н. Приймаченко), включно із загиблим ватажком. Справа ініційована земським справником у Мелітопольському і Дніпровському земському суді у квітні 1796 р., влітку 1797 р. передана до Перекопського повітового суду, оскільки аналогічна структура Дніпровського повіту на той час була ліквідована [5, арк. 97, 99]. Діяли в Херсонському, Дніпровському та Мелітопольському повітах, займалися розбоями і грабунками. Справа завершена у березні 1798 р.

Розбійницька група Лук'яна Сірого, до складу якої входило 5 осіб. Але в руки правосуддя потрапили три молоді, менш досвідчені грабіжники, ватажок Сірий із товаришем від переслідувачів втекли. Перед судом постали Я. Срібняк, Г. Чередніченко, О. Клевець [7]. Діяли в Херсонському, Павлоградському, Маріупольському, Дніпровському повітах. Крім грабунків, звинувачувалися у вбивстві капітана Германа, який їх переслідував. Справа надійшла до Новоросійської палати суду і розправи 1799 р. з Перекопського повітового суду.

Розбійники Олексія Бандурченка [6] на запорозькому човні «дубі» [23, с. 141]. Унікальна історія про розбійницьку ватагу у складі 13 осіб, але знов-таки у поле зору суду потрапили три селянина, які, принаймні за їх словами, випадково і примусово опинилися у групі. Орудували в Катеринославському та Дніпровському повітах на прилеглих до Дніпра територіях. Справа ініційована Катеринославським земським судом, але передана згодом до Перекопського повітового суду, оскільки, не дивлячись на проживання трьох учасників процесу в Катеринославському повіті, більшість злочинів здійснювалася в Дніпровському. Судилися поселяни К. Руденко, П. Волощенко і Н. Ємченко (Музика). Злочини: пограбування, розбій, збут краденого.

Звернемося до справ, які описують як побутували ці ватаги, узагальнюючи матеріал за певними параметрами

Місця побутування. Справи про розбійницькі ватаги стосуються самих південних повітів Катеринославського намісництва / Новоросійської губернії: Мелітопольського і Дніпровського, Херсонського, Маріупольського, частково Катеринославського і Павлоградського. Розбійні напади на дорогах траплялися й в інших повітах, але саме названі були досить слабо заселені, погано контролювалися. Згідно закону повіти і органи управління в них утворювалися в першу чергу з огляду на кількість населення. Тому малозалюднені повіти були більших розмірів та ще й часто управлялися об'єднаними структурами.

Природним середовищем, де велася розбійницька діяльність і де можна було успішно переховуватися були степ і плавні. Банда Бандурченка взагалі діяла на берегах Дніпра, але наявні постійні вказівки про переховування у плавнях, проживання на заплавах островах. Навіть ті, хто діяв у степу, нерідко вказували потім на допитах, що «йшли плавнями» [7, арк. 7], тобто спускалися до заростей по берегам річок аби не бути помітними в степу. Та і сам степ з його ярами та балками, великим обширом давав змогу переховуватися і знаходити собі жертв.

Вороги і жертви грабіжників. Контролювати південні степові території було складно, але тут перебувало чимало військових, тож практикувалися рейди так званих «роз'їздних» команд, які активізувалися у випадку скарг на грабунки. На постійній основі вилучували злочинців роз'їздні команди, найчастіше керовані земськими справниками. Але у документах згадуються такі ж команди чорноморських козаків, Війська Донського, військових частин і гарнізонів [5, арк. 1; 5, арк. 26; 7, арк. 5]. Виїздили в приватному порядку і самі поміщики [7]. Тобто це було схоже на періодичне патрулювання території. Деякі ж виїздили після чітких сигналів-скарг. Прикметно, що на ідентичні засоби охорони доріг вказують у своїй статті польські дослідники, які аналізують небезпеки на дорогах Польщі у давнину. За організацію охорони проїжджим, переслідування розбійників відповідали старости населених пунктів, активно залучалися місцеві шляхтичі та військові [28, с. 212].

Зіткнення з урядовими рейдами були іноді кривавими для обох сторін. Серед озброєння розбійницьких ватаг найчастіше згадуються дротики, піки [5, арк.1, 6], але бувало, що у попередніх сутичках десь здобували і пістолі та рушниці [5, арк. 6 зв.]. Тому навіть серед запропонованих кейсів є приклад вбивства і ватажка грабіжницького гурту, і вбивства одного з офіційних переслідувачів. Так, у справі банди Івана Тарана, саме його і було вбито. Свідчення одного з підсудних доводять, що відбувся фактично самосуд членів роз'їздної команди. Вірогідно, їх розлютило, що Таран опирався, пробував відбитися пікою. Спочатку його спіймали і зв'язали. Згодом прибув старший команди, наказав ватажка розв'язати, відібрали у нього кафтан і гроші («з шиї гаманець чорний сап'яновий з асигнаціями»), а потім наказали йому відрубати голову. Якийсь козак вдарив тричі Тарана по шиї, а четвертий раз по голові. Тіло там і залишили і коли велось судове слідство, то представники Перекопського земського суду виїздили на місце і зафіксували у полі знайдені залишки тіла, обгризені звірами і птахами. За станом тіла не можна, мовляв, було зрозуміти чи були удари по шиї, але видно, що лоб проломлено дротиком. Тіло поховали і у підсумку суд вирішив, що Таран «ненавмисно вбитий» [5, арк. 89].

Небезпечні такі сутички були і для представників роз'їздних команд. Зокрема, про це свідчить справа, присвячена слідству над учасниками грабежів та вбивства поміщика Херсонського повіту капітана Германа, який зі своїми підлеглими переслідував грабіжників [7, арк. 7 зв.]. Команді капітана вдалося відбити 5 вкрадених коней, але у ближньому бою він промахнувся пострілом і

два розбійника його вбили: один вдарив пікою по руці, а інший прикладом по голові і коли Герман впав на землю, то добили його. Перевага знову опинилася на стороні грабіжників, вони обібрали мертвого капітана і так отримали ще два пістолі [7, арк. 8]. Спіймала розбійників команда, суттєво більша за кількістю людей. Частина захопили зненацька на відпочинку, а двох у степу цілу добу переслідували 50 козаків, на шляху перестрілюючись [7, арк. 9].

У степу за інформацією представники роз'їздних команд зверталися до чабанів і чумаків, які були і першими ж жертвами грабунків, але більш поміркованих у порівнянні з проїжджими чи поселенцями. Чабани, які стояли «кошами» у певних місцях і випасали отари овець, фігурують фактично у всіх справах. Вони контактували і з розбійниками, і з їх переслідувачами. З бандитами було вимушене спілкування, оскільки ті приходили до чабанів за продуктами харчування, на ночівлю, іноді і за теплими речами. У кращому випадку «віддячували» чабанам краденими речами чи горілкою, яку розпивали разом. Частіше, степові пастухи мовчки виконували забаганки непрошених гостей, бо останні були озброєними. Іноді хтось з пастухів теж приєднувався до ватаги розбійників. Так сталося з чабаном Яковом Срібняком, що залишив отару і пішов далі з ватагою у складі трьох осіб, які себе називали «чорноморськими козаками» [7, арк. 5 зв.].

Ще одними постійними жертвами розбійників чи вимушеними їх компаньйонами за вечерею були чумаки. Так, на допиті члени однієї з ватаг зазначали, що з півдня у Новомосковський повіт їхали кіньми на зимівлю два тижні, харчуючись хлібом, який відбирали у чумаків [7, арк. 6]. Зокрема, в однієї групи відібрали 2 хлібини, мішок сухарів і три піки, якими, вірогідно, ті намагалися захищатися [7, арк. 6 зв.]. Саме про такі події чумацького життя свідчить народна пісня «Ой, високо сонечко зіходить» [22]:

...Ой як узяли наші чумаченьки
З-під байраку виходити,
Ой як й узяли вражі здобишнички
Частом до нас доїздити...

«Здобишниками», «комишниками» називають грабіжників в таких піснях [4, с. 86]. «Комишниками» були розбійники, які чатували у комишах на пониззі Дніпра. Також, дослідники відзначають, що саме шлях на Перекоп часто згадується у чумацькому фольклорі [12, с. 46]. Тож не дивують і означені судові справи з Перекопського повітового суду. Як фіксувалося в одному з документів – напад відбувся «в Перекопському степу» [8, арк. 2].

Також жертвами, які змушені були ділитися з «степовими робінгудами» продуктами харчування і житлом, а іноді і кіньми та одягом, були лісники. Вони перебували у віддалених від сіл оселях і втручання у їх життя несло менше загроз. Фігурують лісники у справі про ватагу Бандурченка [6, арк. 7 зв.], Сірого [7, арк. 34]. У справі Бандурченка згадуються і рибалки. Але вони мали сезонний промисел і їх статус був схожий з чабанами: могли надати лише щось для харчування. Інші ж жертви розбоїв: купці, випадкові подорожуючі, жителі в обійстях, що ближче до степу чи дороги, віддалених хуторів, та іноді і поміщики.

Учасники грабіжницьких гуртів. Справи, які вдалося проаналізувати свідчать, що більшість розбійницьких ватаг виникали спонтанно, у колі випадкових зустрічей і контактів. Зазвичай, був один-два ініціатори, які мали певне уявлення про можливості деь перебувати/зимувати/ночувати; про можливості харчуватися і місця, де можна було б взяти здобич. Це була людина, яка вже деякий час «тинялася світами», іноді втікач зі служби чи з-під варті за якісь попередні правопорушення. Компаньйонів у більшості випадків знаходив собі серед селян, які йшли на заробітки з різних регіонів України. Найчастіше це молоді чоловіки віком від 20 до 30 років. Так, у групі І. Тарана Науму Приймаченкові та Василю Кушніренку було по 25 років [5, арк. 5 зв., 6 зв.]. Членам ватаги Сірого: Якову Срібняку 24 роки, Гнату Чередніченкові – 22, Олексію Клевцю – 30 [7, арк. 2 – 2 зв.].

Подекуди вражає шлях пересування окремих учасників груп. Наприклад, про 5-річне своє заробітчанство так оповідав Наум Приймаченко (25 років на час допиту у 1796 р.): народився в містечку Телепино «колишньої Польської області» (нині село в Черкаській області). У 1790 р. отримав від поміщика Любомирського паспорт і відправився на заробітки. Дійшов до Таганрогу і якийсь час працював там, а потім потрапив у слободу Гуляйполе Новомосковського повіту, де останній раз і причащався (обов'язкове питання, яке фіксувалося у допитах). Коли почався

перепис населення (ревiзiя) 1795 р., перебрався у слободу Резидентову Маріупольського повіту. Звідти перейшов у Дніпровський повіт, потім у слободу Фаліївку Херсонського повіту, а весною знову «перейшов на сю сторону повіту», тобто ближче до Дніпровського повіту, де і був з товаришами згодом пійманий і відправлений до Перекопського повітового суду [5, арк. 5 - 5 зв.].

Троє затриманих гурту Сірого були з різних повітів: Палоградського, Маріупольського і Перекопського [7, арк. 5]. Зустрілися на степових просторах і дорогах.

Попри обставини, які озвучували особи під судом і які мали їх нібито виправдати (незнання про злочини, випадковість зустрічей і т. п.), все ж складається враження, що кожен добре розумів до якої справи його заохочують. Так, Наум Приймаченко (гурт Тарана) зазначав, що мав дві розмови з Тараном, який його з товаришем «припрошував до розбійництва» [5, арк. 5 - 5 зв.]. Вперше вони відмовилися, але Таран їх згодом наздогнав у степу і вмовив. Тобто, і для нього важливою була наявність «товаришів по справі». Також сумнівно виглядають пояснення К. Руденка і його племінника П. Волощенка як вони потрапили до Бандурченка. Мовляв, десь познайомилися у шинку, потім пиячили і вдома у Руденка і у стані безпам'ятства забрали його на човен. Племінник побіг дядька виручати, та забрали і його [6, арк. 7 - 7 зв.].

У гуртах був свого роду розподіл функцій. Звісно, коли йшлося про ватагу з трьох осіб, то чітко виділявся лише керівник-предводитель. Він був ініціатором тих чи інших дій, він вирішував яку стратегію обирати у певних критичних ситуаціях, він розподіляв здобич. Зрозуміло, що у великому гурті авторитет такої людини мав би бути більшим і чимось підкріплений. Тому цікаві свідчення Руденка і його товаришів про ватагу Бандурченка з 13-ти осіб. Його учасники себе нібито називали «чорноморськими козаками», мали чітко визначеного ватажка – Олексія Бандурченка. Саме він керував усіма процесами, спілкувався із скупниками краденого, ділив здобич між учасниками гурту. Саме у нього «відпрошувалися» вказані три селянина згодом аби їх відпустили додому і Бандурченко погрозами змусив рибалок одного з островів доправити страждених до слободи поміщика Нечаєва, звідки ті потрапили до бандитського гурту. Був у цій громаді і кухар Полежай, який готував на всю ватагу, коли перебували у плавнях і на островах [6, арк. 11].

Зі слів арештованих селян самі вони не були активними учасниками нападів, їх залишали стерегти човен, коли відлучалася основна частина громади. Виставляти сторожу у випадку грабунку, контакту з місцевими жителями – це було обов'язково. Куди б не припливала громада Бандурченка, то навіть коли вони йшли на гостину (як це було з поміщиком Христофоровим), то залишали на човні певну кількість людей, яким згодом або приносили поїсти-попити, або змінювали.

У наявних справах у допитах досить детально охарактеризовані будні розбійницьких ватаг. Наприклад, члени групи Бандурченка вдень перебували десь на островах, у плавнях, а навечір відправлялися у пошуках здобичі. Великий собі нічний спосіб життя. Натомість, кінні групи в степу влаштовували напади на дорогах вдень, бо до ночі подорожуючі намагалися або добратися до населеного пункту, або гуртувалися для ночівлі. Навечір чи усамітнювалися десь у прихистку або здійснювали наїзд на чийсь оселю з метою пожитися і переночувати.

Засоби переміщення. Можливість переміщуватися і швидко тікати від переслідувачів, була головною умовою існування таких груп. У матеріалах різних установ і різних років при згадці про розбійницькі напади фіксується їх пересування на конях. Були, звісно, приклади і «піших» ватаг, але вони були групами ситуативними, їх спільна діяльність була разовою. Десь у шинку взнали про рух купця, влаштували засідку на придатній для того ділянці дороги [8]. Але якщо розбій ставав хоч на короткий час для якоїсь групи основним заняттям, то намагалися обов'язково роздобути коней. Коней крали у поміщиків, лісників, селян. Брали з запасом. Так, Гнат Чередніченко розповідав, що при знайомстві з групою Сірого у останнього на 3 осіб було 7 коней [7, арк. 5 зв.]. При переслідуванні чи в складних погодних умовах, коли слабкі коні ставали тягарем, їх залишали в степу.

Надзвичайно цікавим є випадок про пересування на «дубі» гурту Бандурченка, чия діяльність велася між двома берегами Дніпра. Тут же взагалі ситуація давала чимало переваг: ховалися порушники у плавнях, на віддалених островах. Грабували, зазвичай, на «тій стороні» (на лівій – *авт.*) Дніпра і тут же перепливали до правого берега. Таким чином, вони потрапляли

на території, що перебували у юрисдикції іншого повіту. І коли вже розпочалося судове розслідування, то справи з Катеринославського повіту передали до Дніпровського повіту (де здійснювався злочини), а згодом і до Перекопського земського суду, оскільки до його юрисдикції віднесли Дніпровський повіт [6, арк. 56].

«Триадою щоденності» вважають такі складові: житло, одяг, їжу [14, с. 51]. У пісні «Там, де Ятрань круто в'ється» є слова молодого козака: «Степ широкий – то мій сват», а у випадку розбійницьких історій степ був їх домівкою. Майже цілий рік (зустрічалися факти перманентної ночівлі в степу навіть у грудні), окрім лютої зими, бандитські ватаги перебували в степу. Ночували у скиртах сіна, шалашах чабанів, рибалок, під відкритим небом. Нескладно було знайти тимчасову ночівлю на одну-дві доби десь у лісника, на віддаленому хуторі, погрожуючи господарям. Але для зимування все ж треба було вирішувати питання більш радикально. Неодноразово зустрічалися згадки про контакти грабіжників з прикажчиками в поміщицьких садибах, окремих селах. Їм і пограбоване нерідко збували, до них зверталися аби вирішити питання з зимівлею. Таким чином, на певний період члени групи могли розійтися по реальних чи удаваних наймах по різних селах, чи і до одного управителя. Останній мав право наймати людей на різні роботи, тож це не викликало особливих підозр. Так, члени банди Сірого з степів Маріупольського повіту восени (після Покрови) добралися до знайомого прикажчика Іллі Яковлева в слободі Шандрівка Павлоградського повіту поміщика надвірного радника Короб'їна, де за награбоване добро якийсь час жили [7, арк. 5 зв.]. Потім знову відїздили в степ і знову повернулися до Яковлева «для зимівлі» [7, арк. 6]. Весною, з активізацією життя в степу, члени гурту збиралися, колективи оновлювалися новими шукачами «легкого хліба» і розбійницьке життя заходило на новий цикл.

Здобич. З наявних справ складається враження, що здобиччю було все, що можна було відібрати у проїжджих чи вдома у поселян та поміщиків. Та продукти харчування були насамперед. У чумаків, рибалок, лісників, чабанів в першу чергу відбиралися продукти. Чабанів могли змусити зарізати ягнят, у рибалок бралася заготовлена риба. Не траплялася інформація про відібрання товару у чумаків. Можливо, тому, що свідчення про грабунки чумаків у справах отримані судами від самих грабіжників, то вони і обмежувалися неповною інформацією.

Якщо була можливість прихопити їжі з запасом, то це робили. Так, «банда на дубі» Бандурченка, маючи можливість чимало краму повантажити на човен і потім тримати його на острові, добре запасалася при можливості. При пограбування села старообрядців недалеко від Нікополя крім речей прихопили 2 мішка пшона і мішок борошна, 2 сотні риби «гольні», 2 великі горщики масла [6, арк. 9]. А при пограбування слободи поміщика Письменського – діжечку сала «десь на пуд», діжечку яєць, 4 мішки пшона, меду та патоки по відру [6, арк. 11 зв., 12]. Та, звісно, таку ватагу треба було чимось годувати: 13 учасників групи і трьох «прихопили» з собою для розваги.

Речі ж траплялися різноманітні, залежно від заможності пограбованих. У реєстрах: зброя, кінська упряж, срібний посуд, полотно, одяг чоловічий/жіночий/дитячий, взуття, гроші мідною монетою та асигнаціями. Одяг брали і новий і «ветхій», всьому знаходився збут і все, що було необхідно для самих грабіжників, отримували саме таким чином.

Алкоголь. Супутником такого життя завжди був алкоголь. Знайомства з непевними людьми відбувалися за чаркою у шинку; напідпитку погоджувалися на сумнівні пропозиції; пограбоване обмінювалося на горілку; алкоголь розпивали з пограбованими жертвами. Згадуються «гаряче вино», горілка («горелка»), водка. Завершення «справи» увінчувалося пиятикою і трапезою, на яку були спроможні грабіжники в певних умовах. Наприклад, вбивши капітана Германа, відірвавшись від переслідування, ватага поїхала «по трудам випити» [7, арк. 8]. Тож, частими є вказівки: у чабанів в коші на три дні «залишились пиячити» [7, арк. 5 зв.]; «п'янствую» пристав до розбійників [7, арк. 6]; «напившись доп'яну» ночували в степу [7, арк. 7 зв.].

Прикметними є і постійні випадки спільного розпивання спиртних напоїв з жертвами, про що буде далі. Це, на мою думку, такий неувідомлений акт поєднання нападника і жертви. Інколи частували навіть зв'язаних свідків. Спиртне вимагали у господаря, а у випадку його відсутності відправляли гінця на пошуки алкоголю чи частували привезеним із собою. Як, зазначав один

господарів-жертв: коли грабіжники з'ясували, що у нього немає чим пожитися, то дістали свою «балсанку»: пили і йому наказували пити [5, арк. 34].

Відносини з поміщиками. У справах згадуються прізвища поміщиків, у володіннях яких здійснювалися крадіжки. Частіше це були грабунки поселенців, але траплялося, що і безпосередньо панські господи. Наприклад, в одну з вилазок гурт Бандурченка пограбував економію поміщиці полковниці Письменської [6, арк. 5]; ватага Сірого – майоршу Карпову [7, арк. 6 зв.]. Навіть у даному випадку бачимо, що йдеться про господи жінок, що часто підтверджується й іншими матеріалами. Згадуваний поміщик Герман, який загинув, переслідуючи банду Сірого, теж попередньо був пограбований.

Але з деякими поміщиками відносини були іншого гатунку. Так, в один з вечорів шукачі поживи гурту Бандурченка прибули до володінь поміщика Христофорова. Від нього прийшов вістовий, який приніс хліба і повідомив, що пан чекає Бандурченка і його товаришів у себе ввечері. Бандурченко і ще 6 осіб відправилися до Христофорова, прихопивши йому в дарунок дві лисиці [6, арк. 10 зв.].

З опису зрозуміло, що такі зустрічі були не новиною для обох сторін – з господарем вечеряли і пиячили. Також обидва підсудних зазначили, що члени гурту Григорій Магметенко і Федір Лисий згвалтували: «перший дівку, а другий молодлицю» [6, арк. 11]. Допоки перебували в плавнях поблизу, від Христофорова передавали хліб і горілку. Відповідно, поміщик так або «відкуповувався» від грабежу, або мав з Бандурченком і його поплічниками якісь справи.

Стосунки з поселянами. З документів про діяльність ватаги Бандурченка відчувається, що її члени добре орієнтувалися на місцевості, скорізь мали знайомих, у яких можна було перехопити якісь продукти харчування; мали на зв'язку людей для збуту краденого. Наприклад, коли прибули після пограбування поміщика Письменського «у дачі» князя Вяземського, через якийсь час до них приїхали на одноконці Іван Мірошник і якийсь невідомий чабан на волах, які забрали все награвловане майно [6, арк. 14]. В іншому місці приходив до них єврей «откупщик» з горілкою [6, арк. 13].

Прикметними є випадки залучення/усуспільнення грабіжників з населенням. Пограбування могли бути зухвалими і насильницькими. А могли бути свого роду як «збір данини»: приїздили до господаря, змушували готувати вечерю, пригощати алкоголем. Господаря примушували сидіти разом з непроханими гостями і також частуватися разом. З одного боку, так його тримали у полі зору і під контролем, щоб не покликав на допомогу, а з іншого – він наче потрапляв у залежність і вже втрачав однозначний статус жертви. Якщо родина була велика, то господар і господиня могли бути примушені обслуговувати грабіжників, а інші члени родини могли бути і зв'язаними аби не викликали допомогу. Наприклад, коли група Сірого в кінці грудня 1798 р. після пограбування майорші Карпової, прибули на один з хуторів Петра Дяченка, то його з дружиною примусили готувати обід, а п'ятьох робітників хутора зв'язали «щоб нікуди не ходили» [7, арк. 7]. Через якийсь час прибули в слободу Завадовку (графа Завадовського), прикажчика вдома не було, незвані гості чотирьох сторожів зв'язали. Самі господарювали в пошуках харчів, годували коней, пиячили, при цьому причащали алкоголем і цих зв'язаних [7, арк. 8 – 8 зв.].

Попри удавану приязнь грабіжників до тих, хто вимушено надвав їм прихисток, це були все ж ризиковані зустрічі. Грабіж, насильство над жінками (як вже згадувалося вище), застосування сили при спробі спротиву – все це супроводжувало зустріч поселенців з розбійницькими ватагами. Так, коли у вищезгаданому сюжеті про прибуття в Завадівку, один із сторожів став чинити опір, то Яків Срібняк прив'язав його до сволака і бив батою [7, арк. 8]. У оповідях постраждалих відчувається якась буденна приреченість від таких наскоків/наїздів і кожний господар волів би відбутися лише ночівлею, трапезою і спорядженням харчів бандитам в дорогу. Болісно переживалися грабунки вартісного одягу, худоби, коней. Один з постраждалих від банди Тарана розповідав, що коли її учасники вночі обступили хату, а при зустрічі наставили на нього дротики і пістолі, то «з переляку вимушений був запросити до хати» [5, арк. 34]. Коли ж вивели згодом зі стайні його коня, то навіть пробував якось відбити його, переслідуючи крадіїв [5, арк. 34].

У згаданій групі Бандурченка цікавий факт взяття з собою людей фактично як заручників. Хоча, не можна виключити факту, що підсудні, які свого часу приєдналися до ватаги у стані сп'яніння чи з інших причин, видавали згодом ситуацію як примусову. Цікаво, що серед тих, хто після п'ятики у шинку опинився у Бандурченка на дубі, був музикант Петро Ємченко, стосовно якого всі вказували друге прізвище – Музика. Він грав «на скрипиці» у шинку, тож і запрошений був до банди для розваги [6, арк. 10 зв.].

Чим завершувалися ці історії для учасників розбійницьких ватаг? Звісно, якщо працюємо з матеріалами судів, то йдеться про виявлені випадки і суди над окремими особами. Але навіть ці документи свідчать, що члени одного і того ж гурту могли мати різні фінали своїх історій: одних затримали і засудили, а інші – втекли. Чи надовго вони залишалися на волі – невідомо, але вірогідність ухиляння від переслідувачів, від закону існувала. Якщо свідчення проти грабіжників були переконливими, якщо вони особисто зізнавалися у скоєному (а згідно імперського законодавства власне зізнання було найвагомим доказом); якщо у них знаходили речі пограбованих, то зазвичай, вироком було побиття батогами у кількості 25-50 ударів на місці злочину, таврування – літери «ВОР» на щоках і лобі і заслання до Сибіру. Могло у вирок бути уточнення «бити нещадно», тоді навіть побиття могло призвести до смерті. У справі 16 про досить випадкову участь трьох чоловіків у банді Бандурченка здивувала жорстокість покарання, яке винесли на вищому апеляційному рівні. Перекопський повітовий суд виніс вирок – 25 «традиційних» ударів. Коли справа потрапила «на ревізію» до Новоросійської палати суду і розправи, то за пропозицією віце-губернатора губернії Д. С. Козинського було уточнено вирок: «нещадно» 75 ударів [6, арк. 76]. Така кількість ударів виносилася лише у крайніх випадках, коли йшлося про вбивства і сама по собі кількість і «якість» виконання могли призвести до смертного вироку.

Специфіку судочинства ілюструє справа 1798 р. про участь поміщицького селянина Семена Козла у пограбуванні в степу перекопського купця Аги Аблікерімова. Недалеко від селища Каланчак на купця з товаришем напали четверо вершників, зтягли з повозок, били батогами і пограбували [8, арк. 2 – 2 зв.]. Власне, Аблікерімов і звернувся в Перекопський нижній земський суд, бо впізнав одного з нападників – Семена Козла і навіть мав доказ: шапку грабіжника, яку той загубив біля возу. Втім, на допитах підданий поміщиці капітанші Міриної все категорично заперечував, а свідків не було. Тобто, якщо правопорушник був зухвалим, знав про відсутність свідків, зумів збути нарабоване як доказ, то його вперта відмова визнати свою провину давала шанс ухилитися від покарання. Часто грабіжники, особливо зовсім молоді парубки, наполягали на тому, що крім випадків, на яких вони були спіймані, ранше ніколи не були причетні до злочинної діяльності.

Справедливість чи її відсутність для пограбованих. Дивлячись на недосконалу систему поліцейського розшуку, організації суду, складається враження, що постраждалі від грабунків ніколи не отримували сатисфакції. У більшості випадків (йдеться не лише про кейси які розглядаємо, але і про чимало інших зафіксованих у джерелах) постраждалі втрачали своє майно назавжди. Але іноді удача була і на їх стороні. Так трапилося з награбованим останніми днями добром Групи Тарана. Команда переслідувачів доправила у земський суд речі, крадених коней. Потім проводилися очні ставки постраждалих і розбійників і видавалися під розписку речі та худоба [5, арк. 2]. Так само у справі гурту Лисого повернули дещо з пограбованого у капітана Германа, ба його команда скакала за грабіжниками «по свіжих слідах».

Оскільки серед поселенців грабіжники знаходили скупників краденого, то над останніми також проводилося слідство. Ті ж особи, які вимушено виступали спільниками розбійницької ватаги (надавали притулок та харчі) намагалися довести, що робили це під тиском погроз. Для доведення їх непричетності використовували так званий «повальний обшук», коли певна кількість односельців мала підтвердити добропорядність даної особи. Так, у справі Тарана житель села Ушкалівки Федір Лісничий, у якого ночували розбійники і вкрали його коня, був «одобрен» повальним обшуком [5, арк. 114]. Також земський справник перевіряв наявність звернень постраждалих чи до предстанників влади, чи до поміщика.

Підсумовуючи матеріал, зазначимо, що явище розбійництва в межах Південної України було типовим для європейських країн вказаного періоду. Втім, мало і регіональні особливості.

Не можна заперечувати той факт, що певні елементи існування розбійницьких груп успадковані від традицій запорозького здобичництва [17, с. 42-43]. Ще потребує осмислення співвідношення комплексу проблем, пов'язаних із зламом традиційного способу життя в краї; тиском державних/імперських інституцій на суспільство; наявністю попередніх традицій здобичництва і їх переродження. Тож, даний матеріал, можливо, є поштовхом до вивчення проблем розбійництва/бандитизму в регіоні; його соціальної та кримінальної складових.

Джерела та література:

1. Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2003, № 2. С. 197–20.
2. Волошин Ю. Кримінальна злочинність в Гетьманщині другої половини XVIII ст. (За матеріалами Полтавського гродського суду). *Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії*: В 2 т. Київ: Інститут історії України, 2012. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. С. 287–325.
3. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. К.: 2012. 712 с.
4. Гончарук В.А., Мусіч І.Ю. Ідейно-тематичний зміст і поетика чумацьких пісень. *Філологічні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку*: Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 26–27 січня 2018 р. Одеса: Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 2018. С. 83–87.
5. Державний архів Дніпропетровської області (Далі – ДАДО). Ф. 859. Новоросійська палата суду і розправи. Оп. 1. Спр. 6.
6. ДАДО. Ф. 859. Оп. 1. Спр. 16.
7. ДАДО. Ф. 859. Оп. 1. Спр. 39.
8. ДАДО. Ф. 859. Оп. 1. Спр. 40.
9. Дзюба О. Інтер'єр та мода як ознаки стилю життя козацької старшини XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2015. №11-12. С. 317–329.
10. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2012. 347 с.
11. Долгочуб В. Олекса Довбуш як «архетип»: рецензія на працю Еріка Гобсбаума «Бандити». *Журнал соціальної критики «Спільне»*. URL: <https://commons.com.ua/uk/oleksa-dovbush-yak-arhetip/> (дата звернення: 16.06.2025).
12. Кобилко Н. А. Дорога й море як ключові образи чумацьких пісень. *Українські студії в європейському контексті*. № 6. 2023. С. 41 – 47.
13. Козицький А., Білостоцький С. Кримінальний світ старого Львова. Львів: Афіша, 2001. 228 с.
14. Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15(1). С. 46-56.
15. Маслійчук В. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. Вип. 7. С. 243–264.
16. Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780-1796 рр.) Х. : Харк. приват. музей міськ. садиби, 2011. 446 с.
17. Мільчев В. Запорозьке гайдамацтво XVIII століття як традиційний здобичницький промисел козацтва. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. Вип. XXIV. С. 40-50.
18. Посулько О. Верхня і нижні розправи Катеринославського намісництва: особливості функціонування. *Універсум історії та археології*. 2022. № 5 (30). Вип. 1–2. С. 25–34.
19. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI - XVII століття). К. : Laugus, 2014. 510 с.
20. Таїрова-Яковлева Т. Г. До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 3. С. 202-209. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2008_3_202 (дата звернення: 06.06.2025).
21. Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. Пер. з рос. Т. Кришталовської. К.: ТОВ «Видавництво Кліо», 2017. 184 с.
22. Чумацькі пісні. URL: <https://mala.storinka.org/%D1%87%D1%83%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%8C%D0%BA%D1%96-%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%BD%D1%96-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0.html> (дата звернення: 06.06.2025).

23. Шпитальов Г. Г. Дуб. *Українське козацтво*. Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр. 2002. С. 141.
24. Blok A. Bandits and boundaries: Robber bands and secret societies on the Dutch frontier (1730-1778). *The faces of the early modern world: The Netherlands and Japan in the 17th and 18th centuries*. Host editors: S. Yozaburo, W. J. Boot. Kyoto: International Research center for Japanese Studies. 2001. Pp.181 – 202. URL: <https://hdl.handle.net/11245/1.193024> (дата звернення: 16.06.2025).
25. Egmond F. The Noble and the Ignoble Bandit. Changing Literary Representations of West-European Robbers. *Ethnologia Europaea*. 1987. 17 (2). Pp. 139 - 156. URL: https://www.researchgate.net/publication/369581235_The_Noble_and_the_Ignoble_Bandit (дата звернення: 16.06.2025).
26. Fuoli F. Banditry in Global Social History. *The Historical Journal*. Vol. 67. Special Issue 4: Global Social History: Class and Social Transformation in World History. September 2024. Pp. 803 – 825. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/historical-journal/article/banditry-in-global-social-history/B4C2FD9A13AAFF2D317BC92EE3724B79> (дата звернення: 16.06.2025).
27. Godlewski P, Skalski DT, Mruzyczk R. The dangers of travel – Banditry on the roads in the old days. *Baltic Journal of Health and Physical*. 2021. №13 (Spec. Iss.1). Pp. 195-214. URL: <https://www.balticsportscience.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1114&context=journal> (дата звернення: 06.06.2025).
28. Gonzalez D. The culture of crime: representations of the criminal in eighteen-century England. Louisiana State University. Doctoral Dissertations. 2002. 259 p. URL: https://nichibun.repo.nii.ac.jp/record/1569/files/symp_004_195_181_202_195_216.pdf (дата звернення: 06.06.2025).
29. Slatta Richard W. Eric J. Hobsbawm's Social Bandit: A Critique and Revision. *Revista de Historia Social y Literatura en América Latina*. 2004. Vol. 1. №2. Pp. 22-30. URL: <https://acontracorriente.chass.ncsu.edu/index.php/acontracorriente/article/download/45/3/0> (дата звернення: 06.06.2025).

References:

- Buriak L. Povsiakdenne zhyttia kozatskoi elity Livoberezhnoi Ukrainy XVIII st. kriz pryizmu materialnoho svitu. *Socium. An Almanac of Social History*, 2003, No 2, pp.197–206. [in Ukrainian].
- Voloshyn Yu. Kryminalna zlochynnist v Hetmanshchyni druhoi polovyny XVIII st. (Za materialamy Poltavskoho hrodskoho sudu). *Povsiakdennia rannomodernoi Ukrainy: Istorychni studii*: V 2 t. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2012. Vol. 1: Praktyky, kazusy ta deviatsii povsiakdennia. P. 287–325. [in Ukrainian].
- Voronchuk I. O. Naseleння Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky. Kyiv, 2012. 712 p. [in Ukrainian].
- Honcharuk V.A., Musich I.Yu. Ideino-tematychni zmist i poetyka chumatskykh pisen. *Filolohichni nauky: suchasni tendentsii ta faktory rozvytku*: Mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Odesa, 26–27 sichnia 2018 r. Odesa: Pivdennoukrainska orhanizatsiia “Tsentri filolohichnykh doslidzhen”, 2018. P. 83–87. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archives of Dnipropetrovsk region] (as follows – DADO). F. 859. Novorosiiska palata sudu i rozpravy. Op. 1. Spr. 6. [in Russian].
- DADO. F. 859. Op. 1. Spr. 16. [in Russian].
- DADO. F. 859. Op. 1. Spr. 39. [in Russian].
- DADO. F. 859. Op. 1. Spr. 40. [in Russian].
- Dziuba O. Interier ta moda yak oznaky styliu zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. *Socium. An Almanac of Social History*. 2015. No 11-12. P. 317–329. [in Ukrainian].
- Dziuba O. M. Pryvatne zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. (na materialakh epistoliarnoi spadshchyny). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2012. 347 p. [in Ukrainian].
- Dolhochub V. Oleksa Dovbush yak «arkhetyp»: retsenziia na pratsiu Erika Hobsbauma «Bandyty». *Zhurnal sotsialnoi krytyky «Spilne»*. URL: <https://commons.com.ua/uk/oleksa-dovbush-yak-arhetip/> (Accessed 16 June 2025). [in Ukrainian].
- Kobylko N. A. Doroha y more yak kluchovi obrazy chumatskykh pisen. *Ukrainski studii v yevropeiskomu konteksti*. 202023. No 6. P. 41–47. [in Ukrainian].
- Kozytskyi A., Bilostotskyi S. Kryminalnyi svit staroho Lvova. Lviv: Afisha, 2001. 228 p. [in Ukrainian].
- Koliastruk O. Poniattia povsiakdennosti v suchasni naukovi humanitarystyti. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*. 2009. Iss. 15(1). P. 46–56. [in Ukrainian].
- Masliichuk V. Do istorii rodynnoi konfliktnosti. Nasytstvo u rodyni na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini u druhoi polovyni XVIII st. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*. 2007. Iss. 7. P. 243–264. [in Ukrainian].

16. Masliichuk V. Nepovnitni zlochyntsi v Kharkivskomu namisnytstvi (1780–1796 rr.) Kharkiv: Khark. pryvat. muzei misk. sadyby, 2011. 446 p. [in Ukrainian].
17. Milchev V. Zaporozke haidamatstvo XVIII stolittia yak tradytsiinyi zdobychnytskyi promysel kozatstva. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*. Zaporizhzhia: Prosvita, 2008. Iss. 24. P. 40–50. [in Ukrainian].
18. Posunko O. Verkhnia i nyzhni rozpravy Katerynoslavskoho namisnytstva: osoblyvosti funktsionuvannia. *The Universe of History and Archeology*. 2022. Vol. 5(30), iss. 1–2. P. 25–34. [in Ukrainian].
19. Starchenko N. Chest, krov i rytoryka. Konflikt u shliakhetskomu seredovyschi Volyni (druga polovyna XVI — XVII stolittia). Kyiv: Laurus, 2014. 510 p. [in Ukrainian].
20. Tairova-Yakovleva T. G. Do pytannia pro povsiakdenne zhyttia predstavnyts kozatsko-starshynskykh rodyn pochatku XVIII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2008. No 3. P. 202–209. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2008_3_202 (Accessed 06 June 2025). [in Ukrainian].
21. Tairova-Yakovleva T. Povsiakdennia, dozvillia i tradytsii kozatskoi elity Hetmanshchyny. Per. z ros. T. Kryshalovskoi. Kyiv: Klio, 2017. 184 p. [in Ukrainian].
22. Chumatski pisni. URL: <https://mala.storinka.org/%D1%87%D1%83%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%8C%D0%BA%D1%96-%D0%BF%D1%96%D1%81%D0%BD%D1%96-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0.html> (Accessed 06 June 2025). [in Ukrainian].
23. Shpytalov H. H. Dub. *Ukrainske kozatstvo. Mala entsyklopediia*. Kiyv: Heneza; Zaporizhzhia: Premier, 2002. 141 p. [in Ukrainian].
24. Blok A. Bandits and boundaries: Robber bands and secret societies on the Dutch frontier (1730-1778). *The faces of the early modern world: The Netherlands and Japan in the 17th and 18th centuries*. Host editors: S. Yozaburo, W.J. Boot. Kyoto: International Research center for Japanese Studies. 2001. P. 181–202. URL: <https://hdl.handle.net/11245/1.193024> (Accessed 16 June 2025).
25. Egmond F. The Noble and the Ignoble Bandit. Changing Literary Representations of West-European Robbers. *Ethnologia Europaea*. 1987. Vol. 17, iss. 2. P. 139–156. URL: https://www.researchgate.net/publication/369581235_The_Noble_and_the_Ignoble_Bandit (Accessed 16 June 2025).
26. Fuoli F. Banditry in Global Social History. *The Historical Journal*. Vol. 67. Special Issue 4: Global Social History: Class and Social Transformation in World History. September, 2024. P. 803–825. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/historical-journal/article/banditry-in-global-social-history/B4C2FD9A13AAFF2D317BC92EE3724B79> (Accessed 16 June 2025).
27. Godlewski P, Skalski DT, Mruczyk R. The dangers of travel – Banditry on the roads in the old days. *Baltic Journal of Health and Physical*. 2021. Vol. 13, spec. iss. 1. P. 195–214. URL: <https://www.balticsportscience.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1114&context=journal> (Accessed 06 June 2025).
28. Gonzalez D. The culture of crime: representations of the criminal in eighteen-century England. Louisiana State University, 2002. Doctoral Dissertation. 259 p. URL: https://nichibun.repo.nii.ac.jp/record/1569/files/symp_004__195__181_202__195_216.pdf (Accessed 06 June 2025).
29. Slatta Richard W. Eric J. Hobsbawm's Social Bandit: A Critique and Revision. *Revista de Historia Social y Literatura en América Latina*. 2004. Vol. 1, iss. 2. P. 22–30. URL: <https://acontracorriente.chass.ncsu.edu/index.php/acontracorriente/article/download/45/3/0> (Accessed 06 June 2025).

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344125>

УДК 94(477.74)«18/19»:330.131.7:711

URBAN PROJECTS FINANCING IN ODESA IN THE SECOND HALF OF THE 19th – EARLY 20th CENTURY

Anastasiia Posukhivska

Post-graduate student
Department of History
of Ukraine and Special Historical
Disciplines

Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-5888-5564>

E-mail: nastiposukhivska@gmail.com

Citation: Posukhivska, A. (2025) Urban projects financing in Odesa in the second half of the 19th – early 20th century, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 40–45.

Submitted: 15.09.2025.

Abstract

This article explores the financing system of urban projects in Odesa during the second half of the 19th and early 20th centuries. It examines the sources of municipal income, including loans, taxes, private investments, and charitable contributions that supported infrastructure initiatives. Special attention is given to the participation of local communities, philanthropists, entrepreneurs, and ethnic groups in funding the construction of schools, hospitals, streets, religious buildings, and other public facilities. The study utilizes archival documents and materials from the local press, which provide insight into the mechanisms of budget allocation and financial control at the municipal level.

Keywords: Odesa, municipal self-government, financing, philanthropy, construction, infrastructure, loans, taxes, private entrepreneurs.

ФІНАНСУВАННЯ МІСЬКИХ ПРОЄКТІВ В ОДЕСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анастасія Посухівська

Здобувачка
кафедри історії України
та спеціальних історичних дисциплін
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова

вул. Змієнка Всеволода, 2, м. Одеса, 65082,
Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-5888-5564>

E-mail: nastiposukhivska@gmail.com

Цитування: Посухівська А. Фінансування міських проєктів в Одесі в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 40–45.

Отримано: 15.09.2025 р.

0,5 д.а.

Анотація

Стаття присвячена аналізу системи фінансування міських проєктів в Одесі у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Досліджено джерела доходів міського бюджету, роль позик, податків, приватних інвестицій та благодійних внесків у реалізації інфраструктурних ініціатив. Значну увагу приділено участі місцевої громади, меценатів, підприємців та представників національних громад у фінансуванні будівництва шкіл, лікарень, вулиць, культових споруд та інших об'єктів. У роботі також використано архівні документи та матеріали періодичної преси, що дозволяє простежити механізми розподілу й контролю бюджетних коштів на рівні міського самоврядування.

Ключові слова: Одеса, міське самоврядування, фінансування, благодійність, будівництво, інфраструктура, позики, податки, приватні підприємці.

У другій половині XIX – на початку XX ст. Одеса стала одним із ключових економічних та культурних центрів Півдня України. Стрімкий розвиток міста, зростання населення та посилення ролі порту створили потребу в масштабних інфраструктурних проєктах. Для їх реалізації необхідно було залучати значні фінансові ресурси. Водночас постала проблема збалансування міського бюджету, пошуку додаткових джерел надходжень та залучення громадськості до фінансування робіт. Метою цієї статті є аналіз системи фінансування міських проєктів Одеси через позики, податки та участь громади у другій половині XIX – на початку XX ст.

Міський бюджет Одеси формувався за рахунок місцевих податків, зборів, а також державних субсидій. Проте цих коштів не вистачало для покриття зростаючих потреб міста. Тому міська влада активно використовувала систему позик, а також стимулювала фінансову участь приватних підприємців і домовласників. У ряді випадків домовласникам надавалися кошти на ремонт вулиць біля їхніх будинків [4, с. 75]. Приватний капітал часто використовувався для зведення дохідних будинків, які зводилися з метою здачі квартир в оренду. Цей вид інвестування забезпечував стабільне джерело доходу: мешканці сплачували щомісячну орендну плату, а на перших поверхах часто розміщувалися магазини, майстерні чи офіси, що додатково підвищувало комерційну вигідність таких об'єктів.

Податки були основою наповнення міської казни. Доходи формувалися з торгових, промислових та майнових зборів. Власники прибуткових будинків та підприємств сплачували регулярні податки, що дозволяло фінансувати частину міських проєктів. Наприклад, значні надходження забезпечували ринкові збори, митні платежі, пов'язані з діяльністю порту [3, с. 81-82].

Органи міського самоврядування, насамперед Одеська міська дума та управа, відігравали ключову роль у плануванні та розподілі фінансів на будівництво. У структурі управи існував фінансовий відділ, який відав питаннями бюджету, зборів, кошторисів, а також контролював витрати на благоустрій [4, с. 115].

Діяльність фінансового відділу включала:

- складання проєктів бюджету;
- збір міських податків;
- фінансування будівельних та ремонтних робіт;
- оплата послуг робітників та службовців;
- контроль за використанням міських коштів.

Фінансова діяльність міської управи документувалась у вигляді щорічних звітів, кошторисів та описів витрат. Серед ключових документів – «Роспись доходов и расходов в городе Одессы на 1886 г.», звіти міської управи за 1912 рік, а також опубліковані матеріали, зокрема постанови міської думи щодо фінансування конкретних об'єктів [3]. Контроль за коштами здійснювався шляхом регулярного подання звітності до губернатора та громадськості через друковані видання, зокрема «Известия Одесской Городской Думы». Це забезпечувало певну прозорість у фінансуванні містобудівних ініціатив [8, с.70].

Одним із прикладів функціонування системи міського фінансування на початку XX століття є архівна заява до Будівельного відділу Одеської міської управи, датована 1905 роком. У ній Є. Генцбург та Ш. М. Герстенштейн звертаються з проханням виділити 2000 рублів для здійснення будівельних робіт, ймовірно, пов'язаних із влаштуванням кам'яної огорожі на Балтській вулиці. Документ містить відповідні розрахунки, резолюцію про погодження коштів, а також підписи посадовців [2, арк. 35].

Цей приклад демонструє, як діяла система погодження коштів, їх розподілу та контролю у межах міських будівельних ініціатив.

Газетні публікації є не лише засобом комунікації між органами влади та громадськістю, а й важливим джерелом для вивчення процесів міського управління й фінансування інфраструктурних проєктів. Зокрема, «Одесский листок» та «Одесский вестник» одні з найвідоміших періодичних видань того часу – активно висвітлювали діяльність міської влади, зокрема й у фінансовій сфері [5; 6; 7].

У матеріалах газет міститься велика кількість інформації щодо фінансування будівництва громадських споруд, прокладання вулиць, впорядкування інфраструктури. У замітці під

заголовком «Новая мостовая» згадується реалізація частини 10-мільйонної позики, що планувалась міською владою для перекладки вулиць та заощення нових шляхів. Також зазначено про перевагу асфальтованих покриттів над бруківкою та наведено фінансові розрахунки. Інженер Ефрейд запропонував варіант нового типу мостового покриття з обробленого дерева, вартість якого складала приблизно 4 рублі за квадратний сажень [5].

Ще одним прикладом є матеріал «К реализации 10-миллионного гор. займа» відображає залучення міжнародних інвестицій, зокрема американських фінансових компаній, до реалізації інфраструктурних проєктів. Йдеться про переговори з представником американських банкірів, що висловили готовність одразу приступити до фінансування проєктів після затвердження умов позики [6].

Міське фінансування зосереджувалося на пріоритетних напрямках:

- заощення вулиць та площ;
- будівництво водогонів і каналізацій;
- освітлення вулиць;
- будівництво та ремонт громадських будівель (школи, лікарні, притулки тощо);
- підтримка архітектурних та інженерних ініціатив.

У низці випадків витрати були значними, і місто зверталось до кредитів або пожертв, які надходили від заможних громадян чи меценатів. Висока залученість міських голів, таких як Г. Маразлі та П. Зелений, сприяла більш ефективному використанню коштів та реалізації масштабних проєктів.

Григорій Григорович Маразлі займає одне з чільних місць серед найбільш визначних благодійників в історії Одеси. Його внесок у розвиток міської інфраструктури був багатограним і послідовним – він систематично підтримував громадські ініціативи та фінансував будівництво об'єктів соціального, освітнього, культурного та медичного призначення. Наведемо деякі приклади його меценатської діяльності [9, с. 56].

Зокрема, у 1883 р. Маразлі пожертвував 30 тисяч рублів на зведення будівлі для міської публічної бібліотеки, яка нині відома як Археологічний музей. У 1886 році він надав 12 тисяч рублів на будівництво народного училища з храмом при ньому на території Куяльницького лиману. Протягом 1886–1889 років було реалізовано ще один масштабний освітній проєкт – відкрито школу садівництва на дачі мецената (Малий Фонтан), до якої входили дві двоповерхові та одна одноповерхова споруди [9, с. 65].

У 1888 р. на кошти Маразлі було збудовано три соціальні об'єкти біля Старого цвинтаря: нічліжний притулок, доступна їдальня та дитяча їдальня. Загальна вартість пожертви становила 30 тисяч рублів. Наступного року на його кошти (15 тис. рублів) було зведено будівлю народного училища на Ближніх Млинах [10, с. 169].

Також важливим є питання участі громади у фінансуванні інфраструктурних проєктів. У 1897 р. міська влада ухвалила рішення про модернізацію Малофонтанської дороги – важливої міської артерії, яка перебувала в незадовільному стані. Розробку проєкту доручили міському інженеру В. Зуєву. Проєкт передбачав розширення дороги до 12 сажнів, облаштування тротуарів і алей з подвійними рядами дерев, а також прокладання лінії для електричного трамваю.

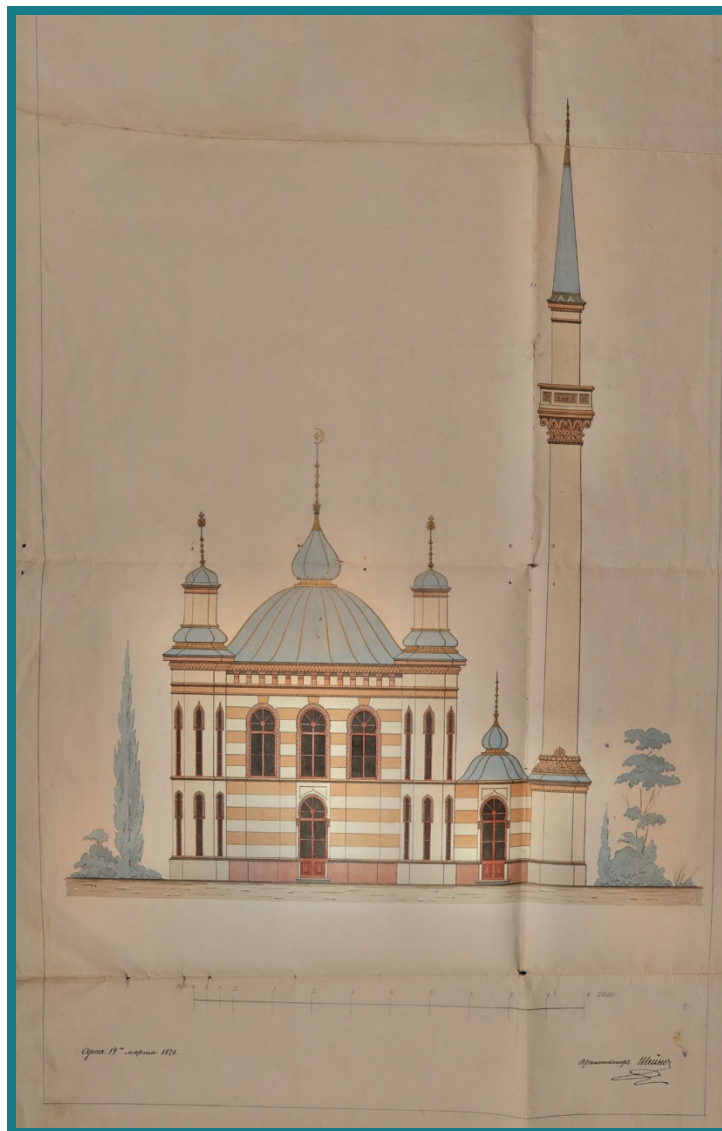
Для реалізації задуманого було передбачено витратити 80 тисяч рублів. Основне фінансове навантаження покладалося на власників дач, чий володіння розташовувалися вздовж дороги. Додаткове фінансування на завершальний етап у 1900 р. виділила міська управа з бюджету за ініціативою міського голови П. А. Зеленого.

Одним із показових прикладів фінансування міського будівництва на засадах громадської ініціативи стала реалізація проєкту зведення Соборної мечеті в Одесі у 1870-х рр. Документи, збережені в Одеському обласному державному архіві, свідчать про активну участь мусульманської громади міста в ініціюванні та матеріальному забезпеченні будівництва культової споруди [1].

Звернення до градоначальника, підписане представниками громади, підкреслює, що зведення мечеті здійснюється виключно за рахунок добровільних пожертвувань. Уже в 1875 р. громада почала збір коштів. На рис. 1 зображено план мечеті. План датований 14 березня 1876 р. і підписаний архітектором Альбертом Шейнсом [1]. Такі випадки ілюструють

багатокомпонентну структуру фінансування будівництва в місті, де поряд із офіційними бюджетними витратами активно функціонувала система громадських та благодійних внесків.

Рис. 1. Архітектурний проєкт фасаду Соборної мечеті в Одесі

Окремим напрямком фінансування було приватне будівництво. Міська управа видавала дозволи на зведення будівель за наявності повного пакета документів та після перевірки відповідності будівельним правилам. Приватні забудовники інвестували власні кошти, але й мали зобов'язання щодо благоустрою прилеглих територій.

Важливою складовою громадської активності підприємців стало благодійництво. Накопичивши значні статки, багато представників торгово-промислового прошарку були готові пожертвувати частину своїх капіталів на вирішення соціально важливих питань: будівництво лікарень, шкіл, культурних установ. Особливо потужним доброчинний рух став у останній третині XIX – на початку XX ст. Мотиви, що спонукали підприємців до благодійності, були різноманітними – від щирого прагнення допомогти суспільству до бажання утвердити свій соціальний статус або увічнити ім'я в історії міста.

Прикладом такої меценатської діяльності можуть бути пожертви родини Родоканакі. На початку 1870-х роках у місцевій грецькій громаді виникла ідея створення гімназії для дівчат. На 1872 р. організаційному комітетові вдалося зібрати для цього 2000 руб. Виходячи із зібраних коштів, було складено кошторис, запрошено двох викладачів для проведення занять із російської, грецької та французької мов, малювання й інших предметів. Проблему з

приміщенням розв'язав Ф. П. Родоканакі, надавши училищу в оренду свій будинок. Етнічна громада схвально поставилася до відкриття закладу і підтримала його постійними пожертвами. Тому наступного року було вирішено звести будівлю спеціально для школи на території Свято-Троїцької церкви. Однак в ініціаторів виникли проблеми матеріального характеру. За попередніми підрахунками вартість будівництва становила 50 тис. руб. Грецька громада мала лише 10 – 13 тис. руб. Тоді всі необхідні фінансові витрати взяв на себе Ф. П. Родоканакі (майже 40 тис. руб). Новозбудоване училище назвали на честь його засновника – Родоканакіївським [9, с. 132].

Також активно фінансували кошти на спорудження нічліжних притулків для жебраків. Родина барона Маса у 1880 р. пожертвувала 60 000 руб на будівництво притулку. Також кошти надійшли від Ф. А. Рафаловича (500 руб), графа М. Д. Толстого (1000 руб) та І. І. Єфруссі (300 руб). Однак на побудову притулку цих коштів не вистачало. Тоді комітет позичив ще 12 500 руб у родини Масів. Потому була обрана спеціальна будівельна комісія на чолі з Ф. А. Масом. За планом архітектора А. Д. Тодорова звели приміщення нічліжки на Старопортофранківській вулиці. На честь барона А. Ю. Маса новий заклад назвали «Масівським». Притулок відкрився на початку 1882 р. і міг вміщувати до 725 осіб [10, с. 192].

Дослідження фінансування міських проєктів в Одесі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. дає змогу зробити кілька важливих узагальнень. По-перше, механізми фінансування поєднували державні асигнування, міські податки та збори з активним залученням позик і приватного капіталу. Це створювало умови для масштабного розвитку міської інфраструктури.

По-друге, роль міського самоврядування була визначальною: воно здійснювало контроль над розподілом коштів, організовувало комісії та забезпечувало реалізацію проєктів у співпраці з підприємцями і мешканцями міста.

По-третє, меценатство та благодійність стали невід'ємною складовою міського розвитку. Завдяки діяльності окремих осіб та родин (зокрема Маразлі, Бродських, Єфруссі, Родоканакі та інших) зводилися освітні, культурні, релігійні та соціальні об'єкти.

По-четверте, громадські ініціативи – від будівництва мечеті до облаштування Малофонтанської дороги – демонструють високий рівень самоорганізації одеситів, які брали на себе частину фінансових витрат.

По-п'яте, міська преса активно висвітлювала фінансові та будівельні питання, інформуючи населення про ухвалені рішення, збори пожертв і перебіг реалізації проєктів. Це забезпечувало прозорість процесів та посилювало контроль громади.

Отже, розвиток Одеси в зазначений період став можливим завдяки взаємодії трьох чинників: міського бюджету, приватного капіталу та громадської ініціативи.

Джерела та література:

1. Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 706.
2. Держархів Одеської області. Ф. 16. Оп. 82. Спр. 176.
3. Деятельность одесского городского общественного управления 1908-1912 гг. Одесса: Славянская типография. 1914. 163 с.
4. Журналы заседаний Одесской Городской Общей Думы. Одеса: Топопография Ульриха и Шульце. 1873. С. 40-298.
5. *Одесский листок*. 1902. 8 травня.
6. *Одесский листок*. 1904. 3 квітня.
7. Повідомлення про пожертви купців Єфруссі, Бродського, Рафаловича на користь Одеського Олександрівського дитячого притулку. *Одесский вестник*. 1857. № 3.
8. Посухівська А. «Известия Одесской Городской Думы» як джерело з вивчення історії розбудови Одеси у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. праць / за ред. В.А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М.О. 2022. Вип. 17. 160 с.
9. Терентьева Н. Греки в Україні: історія та сучасність: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Ч.1 / Наталія Терентьева, Костянтин Балабанов; Маріуп. Держ. гуманіт. ун-т. Київ: Акваілон-Плюс, 2008. 352 с.: іл.

10. Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.): Монографія / Валентина Віталіївна Шевченко; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2010. 266 с.

References:

1. State Archive of the Odesa Region. F. 2. Op. 3. Spr. 706. [in Russian].
2. State Archive of the Odesa Region. F. 16. Op. 82. Spr. 176. [in Russian].
3. Activities of the Odesa City Public Administration, 1908–1912. Odessa: Slavyanskaya Typography, 1914. 163 p. [in Russian].
4. Journals of the Meetings of the Odesa City General Duma. Odesa: Ulrich and Schulze Topography, 1873. P. 40–298. [in Russian].
5. *Odesskiy Listok*. May 8, 1902. [in Russian].
6. *Odesskiy Listok*. April 3, 1904. [in Russian].
7. Report on donations of merchants Yefrussi, Brodsky, and Rafalovich in favor of the Odesa Alexandrovsky Children's Shelter. *Odesskiy Vestnik*. 1857. No 3. [in Russian].
8. Posukhivska, A. Izvestiya of the Odesa City Duma as a source for studying the history of the development of Odesa in the second half of the 19th – early 20th Century. *Black Sea Antiquity: Notes of the Department of Cossack History in Southern Ukraine: Collection of Scientific Papers* / ed. V. A. Smolii. Odesa: FOP Bondarenko M. Odesa, 2022. Iss. 17. 160 p. [in Ukrainian].
9. Terentieva, N., Balabanov, K. Greeks in Ukraine: History and Modernity: Textbook for Students of Higher Education Institutions. P. 1. Mariupol State Humanitarian University. Kyiv: Akvilon-Plus, 2008. 352 p., ill. [in Ukrainian].
10. Shevchenko, V. Private banking entrepreneurship in Odesa (19th – early 20th century) / Valentyna Vitaliivna Shevchenko; National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv, 2010. 266 p., ill. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344126>

УДК 94(477.74-21):339.5«18»

STORIES OF THE DEVELOPMENT OF THE ODESA PORT (END OF THE XVIII – XIX CENTURIES)

Nataliia Dianova

DSc (History), Professor
Department of History of Ukraine
South Ukrainian National Pedagogical
University named after K. D. Ushynsky
26 Staroportofrankivska St, Odesa, 65000,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-0406-6907>

E-mail: ndianova777@ukr.net

Citation: Dianova, N. (2025) Stories of the development of the Odesa port (end of the XVIII – XIX centuries), *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 46–53.

Submitted: 21.08.2025.

Abstract

The development of the port in Hadjibey (Odesa) during the period under study examines in present publication. Thanks to the involvement of archival and published sources the features of this process have been examined. The Odesa port appeared on the site of Hadjibey which had an extensive port infrastructure and occupied the important place in trade relation with Istanbul. After Hadjibey was incorporated into Russian Empire a new page in its history began called Odesa. The role of immigrants in the development of Odesa as a leading trading city in the Northern Black Sea region is clarified. The features of foreign trade in the first half of the XIX century are analyzed. The increasing in trade turnover with a significant dominance of export products the main part of which was a grain. The importance of the free port regime for the city's economy and the position of the Russian government regarding its activities are considered.

The main directions of modernization of the Odesa port in the second half of the XIX century and the consequences for its activities are traced. A statistical review of the main trade operation through the port was carried out. It is noted that in 1870 the port's throughput capacity incised and the turnover from foreign trade operations increased. It has been proven that the volume

of grain export depended on the yield in the regions from which they were transported to Odesa and the economic situation in European markets. The poor harvest of 1880 in the southern and eastern regions of Ukraine and successful trade operations in US grain products in European countries had a negative impact on the trade turnover of the Odesa port.

In 1890–1900 the situation stabilized. During this period internal maritime trade actively developed and cargo transportation to Odesa from other ports of the empire intensified. Odesa confidently held the position of the main port in the Black Sea region.

Keywords: Hadjibey, Odesa, port, development, free port, grain export, import, merchant, foreign trade.

СЮЖЕТИ РОЗБУДОВИ ОДЕСЬКОГО ПОРТУ (КІНЕЦЬ XVIII – XIX СТ.)

Наталія Діанова

Доктор історичних наук, професор
Кафедра історії України
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К. Д. Ушинського»

вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, 65000, Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-0406-6907>

E-mail: ndianova777@ukr.net

Анотація

У представленій публікації розглянуто розвиток порту в Хаджибей (Одесі) упродовж досліджуваного періоду. Завдяки залученню архівних і опублікованих джерел розглянуто особливості цього процесу. Одеський порт з'явився на місці Хаджибея, який мав розгалужену портову інфраструктуру й посідав вагоме місце в торгових зв'язках із Стамбулом. Після включення Хаджибея до складу Російської імперії розпочалася нова сторінка його історії під назвою Одеса.

Цитування: Діанова Н. Сюжети розбудови Одеського порту (кінець XVIII – XIX ст.). *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 46–53.

Отримано: 21.08.2025 р.
0,7 д.а.

З'ясовано роль іноземних переселенців у розвитку Одеси як провідного торгового міста в Північному Причорномор'ї. Проаналізовано особливості зовнішньої торгівлі в першій половині XIX ст. Відзначено зростання товарообігу при значному домінуванні експортної продукції, основну частину якої складала зернова продукція. Розглянуто значення режиму порто-франко для економіки

міста та позицію російського уряду стосовно його діяльності.

Простежено основні напрями модернізації Одеського порту в другій половині XIX ст. та наслідки для його діяльності. Здійснено статистичний огляд основних торгових операцій через порт. Зазначено, що в 1870 р. збільшилась пропускна здатність порту і виріс товарообіг від зовнішньоторговельних операцій. Доведено, що обсяг експорту зернових залежав від урожайності в регіонах, звідки вони підвозились до Одеси, та економічної ситуації на європейських ринках. Так неврожайний 1880 р. у південному та східному регіонах України та успішні торгові операції хлібною продукцією США в європейських країнах, негативно позначились на товарообігу Одеського порту.

У 1890–1900 рр. ситуація стабілізувалась. У цей період успішно розвивалась внутрішня морська торгівля й активізувались вантажоперевезення до Одеси з інших портів імперії. Упродовж XIX ст. Одеса впевнено посідала позиції головного порту в Причорноморському регіоні.

Ключові слова: *Хаджибей, Одеса, порт, розвиток, порто-франко, експорт зернових, імпорт, купецтво, зовнішня торгівля.*

Історія Одеського порту сягає в глибину століть. Дослідники продовжують працювати над встановленням датуювання появи порту на території сучасної Одеси. Відомо, що найпізніше в 1415 р. існувало місто-порт Хаджибей (Качибей) в складі Великого Литовсько-Руського князівства. В османський період (початок XVI – кінець XVIII ст.) порт досягнув значного розвитку й був важливим пунктом міжнародної торгівлі. З 1794 р., уже в межах Російської імперії, розпочався новий етап його розбудови в місті Хаджибей перейменованому в Одесу. Активна зовнішня торгівля, зумовлена можливістю експорту зернових культур з українських губерній, наявністю європейських торгових традицій та залученню до міста іноземного купецтва, сприяли перетворенню Одеси на головний причорноморський порт. Краєзнавчий характер наукової розвідки надає їй особливої актуальності.

В історичній літературі XIX ст. розбудова Одеського порту тісно переплітається з історією заснування та розвитку Одеси. Ця тема знайшла своє відображення в працях С.Бернштейна [2], В. Надлера [18], А. Скальковського [25], К. Смольянінова [26] та інших. Попри свої проімперські позиції стосовно заснування Одеси, вони дотримувались думки про важливість діяльності порту для стрімкого піднесення міста. Дослідники зазначали, що активізація зовнішньої торгівлі приваблювала до міста значну кількість переселенців з європейських країн, зокрема негоціантів та купецтва.

Д. Атлас була переконана, що Одеса, з самого початку свого існування, різко відрізнялась від усіх інших міст Російської імперії й наближалась до типу західних, зокрема, італійських портів [1, с. 98]. Її погляди поділяв В. Коханський. Він писав, що Одеса в першій половині XIX ст. виглядала іноземним містом, де вся торгівля була зосереджена в руках іноземних купців [17, с. 123].

Серед дослідників 1920-х років варто відзначити О. Оглобліна, який в контексті вивчення української економіки XIX ст. належну увагу приділив питанню Одеського порто-франко [19]. Автор надав об'єктивну оцінку режиму вільної торгівлі, розглянувши його переваги та недоліки.

Дослідження істориків кінця XX ст. побічно стосувалися розвитку Одеського порту. Зокрема, В. Тимофєєнко вважав, що ретельно вивчені географічні переваги Хаджибейської

гавані були підставою для будівництва порту саме в Хаджибеї, який мав стати головним торговим містом краю [27, с. 151].

Наприкінці XX – у першій чверті XXI ст. з'явилась низка робіт з історії соціально-економічного розвитку Одеси та діяльності порту. Серед них вагоме місце посідають праці Т. Гончарука. Він дотримується позиції, що найважливішим чинником для розвитку Одеси в першій половині XIX ст. стали давні торгові традиції, які були перспективними для зовнішньої торгівлі. Історик ґрунтовно дослідив еволюцію Одеського порто-франко та його значення для економічного та культурного розвитку міста в дореформений період [4, 5].

Окремі аспекти досліджуваної теми розглядалися в роботах О. Середи. Посилаючись на опрацьовані турецькі джерела, дослідник стверджує, що в 1538 р. коли була встановлена турецька влада в Північному Причорномор'ї, Кочубей класифікувався як середня фортеця з портом. Згодом османи розбудували на його місці фортецю під назвою «Ходжабей», яка мала розгалужену навколофортечну інфраструктуру. Напередодні російсько-турецької війни (1788-1791) там уже існувало місто з діючим портом [24, с. 71].

Історії розвитку Одеси присвятила свою роботу американська дослідниця П. Герлігі [3]. Вона використала низку архівних документів і ввела до наукового обігу невідомі раніше матеріали, зокрема багаторічні звіти консулів різних країн, акредитованих в Одесі. Значну увагу авторка приділила не лише розвитку торгівлі та промисловості й проблемі формування населення міста.

Попри те, що зазначена проблема певною мірою висвітлена в історичній літературі, вона не стала предметом комплексного дослідження, що зумовлює її критичне осмислення та подальше опрацювання.

Мета поданої наукової розвідки полягає в дослідженні основних етапів розвитку Одеського порту з кінця XVIII до кінця XIX ст. та висвітлення особливостей його зовнішньоторговельної діяльності.

У 1794 р., на місці колишньої турецької фортеці Хаджибей, царським урядом було проголошено місто під цією ж назвою. Підставою слугував економічний чинник, який полягав у необхідності будівництва причорноморського порту в регіоні між Південним Бугом і Дністром. Цьому сприяло вигідне положення Хаджибея, глибоко-водність бухти, що майже не замерзала взимку [20].

У місті, згідно з планом, розробленим інженер-полковниками де Воланом та Андрієм Шостаком, розпочалося будівництво воєнної гавані та купецької пристані, що мало забезпечити вільне судноплавство в порту.

Проте, український дослідник О. Середи, посилаючись на османські джерела, стверджує, що ще в турецькі часи «Ходжабей» мав розгалужену інфраструктуру. Тож Російська імперія згідно Яського мирного договору 1791 р. отримала одне із найрозбудованіших міст Північно-Західного Причорномор'я [24, с. 71]. Це свідчить про досить потужне підґрунтя для подальшої розбудови порту. Підтвердженням стали високі темпи будівельних робіт, які розпочалися в 1794р. Уже через рік порт зумів прийняти 39 торгових суден. У подальшому простежується активізація цього процесу. У 1797 р. порт відвідали уже 249 суден, значна частина яких була іноземними, що сприяло зростанню товарообігу. Якщо в 1795 р. він становив 68 тис. руб., то в 1800 р. цей показник виріс до 1 млн. руб. [27, с. 152, 153].

Важко не погодитися з Д. Атлас, яка дотримувалась думки, що своєю появою та першочерговим успіхам Одеса завдячує переважно іноземцям: «Засновником міста був неаполітанець де-Рібас, план забудови склав француз де-Волан, адміністративна влада знаходилась певний час у руках французів – де-Рішельє та Ланжерона» [1, с. 98].

Розквіт міста розпочався в період перебування на посаді градоначальника Одеси француза де Рішельє (1803-1814 рр.). Його аристократичне походження, висока освіченість та надзвичайна порядність приваблювали європейських купців і підприємців, які почали переселятися до Одеси. Діяльність де Рішельє була націлена на швидку розбудову міста та активний розвиток зовнішньої торгівлі. Про це свідчить відкриття в місті біржі, банку, комерційного суду, митниці та страхової компанії. Завдяки клопотанням градоначальника Одеса отримала низку нових пільг: на 25 років поновлювалася десятирічна пільга, дарована місту

наприкінці XVIII ст., звільнення від військових постоїв, можливість направляти 1/10, а згодом 1/5 частину митних зборів на утримання гавані та будівництво молу [21, 22].

Вагомим внеском у розбудову Одеського порту став курс де Рішельє на введення вільної торгівлі. Розроблений ним проєкт режиму порто-франко, був проголошений в Одесі в 1817 р., але реально почав діяти з серпня 1819 р., уже за часів його наступника – колишнього співвітчизника графа Ланжерона [23]. Втілення в життя порто-франко затягнулося на два роки у зв'язку із непростим процесом спорудження митного кордону, караулень тощо. Передусім він був зорієнтований на зміцнення міжнародної торгівлі та інтереси купців, які нею займалися, так як надавав можливість безмитного ввозу товарів із-за кордону, їх зберігання і безмитний продаж у зоні порто-франко. Це, в свою чергу, сприяло зростанню обсягів експорту збіжжя через Одеський порт. Наслідком став швидкий розвиток Одеси, яка стала головним причорноморським портом та важливим портовим складом товарів, котрі доставлялись із Близького Сходу і Кавказу в Польщу та Австрію.

Лише протягом 1824-1847 рр. через Одеський порт експортовано 44 млн. четвертей пшениці – більше половини від її загального експорту з Російської імперії. У 1848 р. порт прийняв 913 закордонних суден і відправив 908. Причому загальна вартість предметів експорту, провідне місце серед яких посідали зернові культури, становила 19 210 605 руб., що майже вдвічі переважало вартість предметів імпорту, яка становила 10 373 360 руб. [13, арк. 12-19].

Попри значні досягнення Одеське порто-франко неодноразово було під загрозою скасування з боку російського уряду. Уперше це сталося в 1822 р., коли в державі був прийнятий протекціоністський тариф, який передбачав встановлення високих митних зборів та значне збільшення кількості товарів, заборонених для імпорту. Щоб Одеса не стала виключенням із правил, постало питання про дострокове припинення дії режиму порто-франко. Згідно з указом Сенату від 9 червня 1822 р. у місті впроваджувалась низка обмежень, найважливішими серед яких були наступні: територія дії режиму порто-франко обмежувалась кордонами міста (без передмість – Пересипу та Молдаванки), де значно посилювався митний контроль; 1/5 частина мита з товарів імпорту мала йти на користь місцевого бюджету; до міста, згідно з тарифом 1822р., заборонялося ввезення імпортованих міцних напоїв, солі, сталевих, чавунних та залізних товарів тощо. Така політика завдавала значної шкоди порто-франко. Місцева адміністрація докладала чимало зусиль для збереження режиму вільної торгівлі в Одесі. Завдяки наполегливості Новоросійського генерал-губернатора М. Воронцова, в 1827 р. вдалося добитися повернення основних положень порто-франко та попереднього митного кордону [5, с. 39-42].

Незадовго до закінчення 30-річного терміну дії Одеського порто-франко, виконуючий обов'язки Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора П. Федоров, 26 лютого 1846 р. звернувся до міністра фінансів з проханням про його продовження. Він обґрунтував свою позицію низкою вагомих причин. Насамперед, Одеський порт за період діяльності режиму вільної торгівлі досягнув значних показників і посів друге місце за товарообігом після С.-Петербурга. Річний обіг міжнародної торгівлі сягав 100 млн. руб. асигнаціями. Причому, 2/3 цієї суми становив експорт вітчизняної продукції, більшість якої припадав на зернові культури. Розбудова Одеси здійснювалась за прикладом європейських портових міст, зокрема Ліворно. За цей час вона стала житницею значної частини Європи. Прибуток від торгових операцій розподілявся на утримання карантину, митниці, розвиток порту, будівництво госпіталю, казарм тощо. П. Федоров намагався переконати міністерство в користі порто-франко для Російської імперії. Він зазначав, що закордонні товари з Одеси через межу порто-франко в значній кількості доставлялися до різних регіонів імперії, що сприяло поповненню державної скарбниці. Крім переваг економічного характеру відзначено, що Одеса фактично стримувала розповсюдження чуми, яку двічі завозили іноземці, запобігаючи її розповсюдженню на території держави. Звертає на себе увагу й політичний чинник. На кордоні з Росією успішно діяв режим порто-франко в Галацькому порту. Якщо ж Одесу позбавити цього режиму, то вона перетвориться на звичайне портове місто, а в країні не залишиться жодного порту з вільною торгівлею [6, арк. 2-6, 12].

Попри усі зусилля зберегти режим вільної торгівлі в місті не вдалося – в 1859 р. він був заборонений. Оцінки наслідків його діяльності були досить неоднозначними. О. Оглоблін вважав, що він був вигідним для Одеси в контексті розвитку міжнародної торгівлі. Крім цього

Україна змогла дещо послабити не вигідні для неї економічні зв'язки з Росією й продовжити зовнішньоторговельні операції з країнами Заходу. Проте перевага надавалася торгівлі з Англією, що негативно позначилося на традиційних торгових та промислових зв'язках з Німеччиною та Польщею. Дослідник звертав увагу й на негативні сторони режиму вільної торгівлі. Він був переконаний в далекоглядній та корисливій політиці російського уряду, який спланував вигідні для себе наслідки порто-франко та майбутні прибутки російських промисловців в Україні. Адже від дешевих імпортованих товарів та контрабанди постраждали деякі галузі української економіки, насамперед цукрова промисловість півдня України. Проте, в цілому відзначалось позитивне значення одеського порто-франко для розвитку української економіки в дореформений період [19, с. 44-47].

Скасування режиму вільної торгівлі не могло позбавити Одесу статусу вагомого європейського торгового центру й головного причорноморського порту. Вона знаходилась недалеко від гирл Дніпра, Дністра та Південного Бугу, що давало можливість доставляти до міста зерно, шерсть, сало та інші товари, які мали йти на експорт, з південно-західних українських земель та з Бессарабії. Товари підвозились як водним транспортом, так і суходелом, використовуючи гужовий транспорт. У 1850-ті роки через Одеський порт вивозилось 4/5 усієї зернової продукції по відношенню до усіх чорноморсько-азовських портів. У подальшому вона через Геную, Константинополь, Ліворно, Марсель і Трієст направлялася до різних європейських країн. Зміцнів зв'язок Одеси з англійськими портами, які стали вагомими імпортерами зернових. На цей час крім традиційних товарів імпорту: фруктів, вин, оливкової олії, бавовняних та лляних тканин, кави, прянощів, чаю, тютюну до Одеси почали ввозитися парові двигуни, верстати для промислових підприємств, сільгоспмашини тощо. На 1859 р. зовнішньоторговельний товарообіг Одеського порту, порівняно з 1826 р., зріс на 528,8 % [16, с. 90-91].

Упродовж дореформеного періоду зовнішньою торгівлею успішно займалось іноземне купецтво, представлене греками, італійцями, німцями, євреями та поляками. Якщо на початку XIX ст. провідні позиції в міжнародній торгівлі посідали грецькі та італійські купці, то уже в середині цього століття їх поступово витіснили євреї, які отримали пальму першості в справі експорту зерна через Одеський порт.

У цей час російські купці належали переважно до 2-ї та 3-ї гільдій, тож могли брати участь лише у внутрішній торгівлі. Виключення становили одеські купці 1-ї гільдії Михайло Крамаров та Ілля й Яків Новікови. Не значною була й чисельність українського купецтва, яке займалось зовнішньою торгівлею. Найбільш відомі прізвища одеських купців І. Ващенко [16, с. 102] та братів Степана, Терентія й Кіндрата Яхненків, які належали до 1-ї гільдії й разом із своїми родинами в 1852-1854 рр. отримали звання спадкових почесних громадян Одеси [7, арк. 27, 35].

З часом кількість російських купців 1-ї гільдії збільшилась за рахунок іноземців, які змушені були прийняти російське громадянство. Це спричинено царським указом від 1 січня 1807 р., котрий обмежував права іноземних купців, які прожили більше року в Росії й не прийняли її громадянство. Їх відносили до категорії «іноземних гостей», що не мали права записуватись до купецьких гільдій й зобов'язувались сплачувати митні збори та значні відсотки із своїх капіталів [14, арк. 116]. Тож значна кількість іноземних купців прийняла громадянство Росії, щоб зберегти свої позиції в міжнародній торгівлі.

У другій половині XIX ст. назріла нагальна потреба в реконструкції та подальшій розбудові порту. Головна причина полягала в тому, що він мав лише дві гавані, котрі були доступними лише для невеликих суден та підвізних човнів, завдяки яким відбувалась завантаження та розвантаження великих морських суден, які стояли на відкритому рейді, що було небезпечно під час непогоди. Тож вантажні операції відбувалися лише при сприятливих погодних умовах. Усі набережні, протяжність яких сягала 600 погонних сажнів, були дерев'яними, старими й мілководними. Тож у 1868 р. постало питання про подальшу розбудову Одеського порту: розширення й поглиблення існуючих двох гаваней і будівництво третьої. У тому ж році, відповідно до затвердженого проекту, розпочалися будівельні роботи. Після їх завершення порт мав отримати закритий від небезпечних вітрів рейд площею 175 тисяч квадратних сажнів, де могли вільно поміститися до 350 суден, та три гавані. Карантинна гавань,

площею 50 тисяч квадратних сажнів, була призначена для вивозу товарів. Нова гавань, площа якої сягала 60 тисяч квадратних сажнів, мала приймати судна, які ввозили товари. Практична гавань мала площу 40 тисяч квадратних сажнів і призначалась для каботажного судноплавства, яке передбачало морську торгівлю між портами, що знаходились у межах Російської імперії. Усі набережні гавані були доступні для морських і каботажних суден, протяжністю 2 315 погонних сажнів, де за день можна було завантажити до 700 т і розвантажити до 2 100 т вантажів [15, арк. 2-4].

Уже в 1870 р. Одеський порт прийняв 1 602 судна із-за кордону (340 пароплавів і 1 262 парусних судна), які привезли товарів на суму 30 588 руб. Відбуло з порту 1 569 суден, котрі вивезли товарів на 49 398 руб. Тож вартість товарів експорту, більшість яких склали зернові культури, перевищувала вартість імпортованих товарів на 18 810 руб. Одночасно до порту прибули 2 630 суден, котрі здійснювали каботажні вантажоперевезення [8, арк. 68, 69, 84].

Варто звернути увагу на те, що обсяг експорту зернових залежав від низки факторів, найважливішими серед яких був рівень врожайності в регіонах, звідки вони підвозились до Одеси та в країнах-споживачах, куди вони направлялись, а також від політичної та економічної ситуації в Європі. У 1880 р. склалися умови, які негативно позначились на діяльності Одеського порту. У цьому році відбулося різке падіння загального товарообігу – на 54 898 406 руб., порівняно з 1879 р. При цьому вартість товарів імпорту становила 51 359 944 руб, що мало незначне відхилення від показника 1879 р. – 56 220 711 руб. Тож проблема полягала в значному зменшенні експорту зернових. Якщо в 1879 р. цей показник сягав 9 млн. четвертей, то в 1880 р. – лише 4 164 100 $\frac{1}{2}$ четвертей. Головна причина полягала в низькій урожайності зернових у більшості українських губерніях, звідки вони надходили до порту. Крім неврожаю негативну роль відіграли економічні зміни на європейському ринку. США зуміли налагодити значні поставки якісної зернової продукції до європейських портів, що скасувало потребу накопичувати їх запаси. Американська хлібна продукція заповонила й ринки Англії, яка раніше була основним споживачем зернових, що надходили через Одеський порт.

При цьому експорт іншої продукції, за виключенням худоби, зокрема: шерсті, цукру, спирту, заліза тощо не зменшився. З'явилися й нові товари для вивозу: дубовий ліс, постачальником якого була Подільська губернія, що призначався для Франція, та пенька, котра експортувалася до Франції й Іспанії.

У 1880 р. Одеський порт прийняв 3 600 торгових суден: 1 093 із-за кордону та 2 507 з російських портів. Відбуло з порту 3 613 суден, зокрема: 1 080 у міжнародні та 2 533 у внутрішні порти [10, арк. 223-229]. Як бачимо, в порівнянні з 1870 р., чисельність суден, які здійснювали міжнародні вантажоперевезення, значно зменшилась.

У подальшому ситуація щодо зовнішньої торгівлі дещо покращилась, але залишалася не стабільною. Упродовж 1890 р. до Карантинної гавані прибуло 1 142 судна й відбуло 1 033. У цей час вивезено й продано на міжнародних ринках 57 290 500 пудів зернових. Значних показників досягло каботажне судноплавство. До порту прибули 5 114 суден і 3 107 барж й відбули 5 267 суден і 3 103 баржі, які здійснювали вантажоперевезення в межах Російської імперії [11, арк. 217, 218].

У 1900 р. Одеський порт прийняв лише 912 суден, на яких здійснювались зовнішньоторговельні операції, що на 52 судна менше ніж у попередньому році. Найбільша їх кількість прибула в липні (107) та жовтні (88), коли відбувалось найбільше вивезення зерна. У звіті начальника Одеського Карантинного округу вказано, що в цьому році переважна кількість суден вперше була під російськими прапорами – 320 (36, 17%). Раніше домінували судна під англійськими прапорами, але тепер вони за чисельністю посіли 2-е місце – 262 (28, 72%). Це відбулося завдяки збільшенню російського торгового флоту, насамперед суден Російського товариства пароплавства і торгівлі. Зазначено, що Одеський порт відносно міжнародної торгівлі і пасажирських перевезень посідав 1-е місце серед інших Чорноморських портів. Його характерна особливість полягала в тому, що крім портів Чорного, Мармурового і Середземного морів, він підтримував постійний зв'язок з портами Індійського океану, Далекого Сходу й Америки [12, арк. 91-94].

Отже, Одеський порт, що виник на місці Хаджибейського в 1795 р., упродовж досліджуваного періоду мав стійку тенденцію до свого розвитку. Цьому сприяли вигідне

географічне положення, глибоководність бухти, вмiле адміністративне управління Одесою, яке на початку XIX ст. здійснювали іноземні переселенці, залучення до міста європейського купецтва, котре мало значні кошти, досвід та міжнародні торгові зв'язки. Вагому складову зовнішньої торгівлі склали зернові культури, які доставлялись до порту з українських губерній. Одеське порто-франко відіграло позитивну роль у розвитку міжнародної торгівлі та розбудові міста. Модернізація порту, яка розпочалася в 1868 р., зумовила зростання його пропускної спроможності. Попри об'єктивні причини, що призвели до зменшення експорту зернових з 1880 р., товарообіг через Одеський порт залишався достатньо високим. У цей час зросли обсяги внутрішньоторговельних операцій. Одеський порт упродовж XIX ст. підтримував статус головного причорноморського порту й вагомого центру європейської торгівлі.

Джерела та література:

1. Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. Одесса: АО «Ласли», 1992. 206 с.
2. Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Одесса.: Тип. Нитче, 1881. 143 с.
3. Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. К.: Критика, 1999. 382 с.
4. Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко. Історія. 1819-1859 рр. Одеса: Астропринт, 2005. 311 с.
5. Гончарук Т. Г. Юридичні умови функціонування Одеського порто-франко (1819-1859 рр.). *Краєзнавство*. 2015. № 1-2. С. 38-46.
6. Держархів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 1. Оп. 167. Спр. 17.
7. ДАОО. Ф. 2. Оп 1. Спр. 363.
8. ДАОО. Ф. 2. Оп 1. Спр. 813.
9. ДАОО. Ф. 2. Оп 1. Спр. 975.
10. ДАОО. Ф. 2. Оп 1. Спр. 1287.
11. ДАОО. Ф. 2. Оп 1. Спр. 1837.
12. ДАОО. Ф. 2. Оп 1. Спр. 2815.
13. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 72.
14. ДАОО. Ф.17. Оп. 3. Спр. 210.
15. ДАОО. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 12.
16. Історія Одеси / Колектив авторів. Головний ред. В. Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 60 с.
17. Коханский В. С. Одесса за 100 лет (Одесса и ее окрестности): исторический очерк и иллюстрированный путеводитель на 1894. Одесса: Типография П. Францова, 1894. 409 с.
18. Надлер В. Одесса в первые эпохи ее существования. Одесса: Тип. В. Кирхнера, 1893. 100 с.
19. Оглоблін О. Одеське порто-франко. *Наукові записки київського інституту народного господарства*. 1928. Т. 9. С. 36-50.
20. ПСЗРИ-І. Т. XXIII. № 17 208.
21. ПСЗРИ-І. Т. XXVII. № 20 121.
22. ПСЗРИ-І. Т. XXVII. № 20 819.
23. ПСЗРИ-І. Т. XXXIV. № 26 792.
24. Середа О. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку. *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць / за ред. В. Смоля.* Одеса: ФОП Бондаренко М., 2009. Вип. 4. С. 55-72.
25. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823. Одесса, 1837. 296 с.
26. Смольянинов К. История Одессы. Одесса, 1883. 284 с.
27. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. Киев: Наукова думка, 1984. 220 с.

References:

1. Atlas D. Staraya Odessa, ee druz'ya i nedrugy. Odessa: Lasli, 1992. 206 p. [in Russian].
2. Bernshteyn S. Odessa. Istoricheskiy i torгово-ekonomicheskij ocherk Odessy v svyazi s Novorossiyskim kraem. Odessa: Tip. Nitche, 1881. 143 p. [in Russian].

3. Herlihi P. Odesa: Istoriia mista, 1794–1914. Kyiv: Krytyka, 1999. 382 p. [in Ukrainian].
4. Ghoncharuk T. Gh. Odeske porto-franko. Istoriia. 1819–1859 rr. Odesa: Astroprynt, 2005. 311 p. [in Ukrainian].
5. Honcharuk T. H. Yurydychni umovy funktsionuvannia Odeskoho porto-franko (1819–1859 rr.). *Kraieznavstvo*. 2015. No 1–2. P. 38–46. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyy arkhiv Odeskoi oblasti (dali – DAOO). F. 1. Op. 167. Spr. 17. [in Russian].
7. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 363. [in Russian].
8. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 813. [in Russian].
9. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 975. [in Russian].
10. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 1287. [in Russian].
11. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 1837. [in Russian].
12. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 2815. [in Russian].
13. DAOO. F. 3. Op. 1. Spr. 72. [in Russian].
14. DAOO. F. 17. Op. 3. Spr. 210. [in Russian].
15. DAOO. F. 274. Op. 2. Spr. 12. [in Russian].
16. Istoriia Odesy / Kolektyv avtoriv ; hol. red. V. N. Stanko. Odesa: Druk, 2002. 560 p. [in Ukrainian].
17. Kohanskiy V. S. Odessa za 100 let (Odessa i yeye okrestnosti): istoricheskiy ocherk i illyustrirovannyi putevoditel' na 1894. Odessa: Tipografiya P. Frankova, 1894. 409 p. [in Russian].
18. Nadler V. Odessa v pervye epokhi yeye sushchestvovaniya. Odessa: Tip. V. Kirhnera, 1893. 100 p. [in Russian].
19. Ohloblin O. Odeske porto-franko. *Naukovi zapysky Kyivskoho instytutu narodnoho hospodarstva*. 1928. Vol. 9. P. 36–50. [in Ukrainian].
20. PSZRI-I. Vol. 23. No 17 208. [in Russian].
21. PSZRI-I. Vol. 27. No 20 121. [in Russian].
22. PSZRI-I. Vol. 27. No 20 819. [in Russian].
23. PSZRI-I. Vol. 34. No 26 792. [in Russian].
24. Sereda O. Naseleni punkty Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ya za osmanskyimi dzherelamy: problema datuvannia ta istorychnoho rozvytku. *Chornomors'ka mynuvshyna : zapysky Viddilu istoriyi kozatstva na pivdni Ukrayiny*. FOP Bondarenko M. Odesa, 2009. Iss. 4. P. 55–72. [in Ukrainian].
25. Skalkovskiy A. Pervoe tridsatiletie istorii goroda Odessy. 1793–1823. Odessa, 1837. 296 p. [in Russian].
26. Smol'yaninov K. Istoriya Odessy. Odessa, 1883. 284 p. [in Russian].
27. Timofeenko V. I. Goroda Severnogo Prichernomor'ya vo vtoroy polovine XVIII v. Kyiv: Naukova dumka, 1984. 220 p. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344617>

УДК 94(477.7)«1853-1877»

“COSSACKS BREAD”: ESSAYS ON THE HISTORY OF FOOD OF OTTOMAN COSSACKS IN 1853–1877

Volodymyr Poltorak

PhD (History), Associate Professor,
Oriental Institute
of the Czech Academy of Science
4 Pod vodárenskou věží, Praha, 18200,
Czech Republic
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>
E-mail: poltorak@orient.cas.cz

Citation: Poltorak, V. (2025) “Cossacks bread”: essays on the history of food of Ottoman Cossacks in 1853–1877, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 54–59.

Submitted: 10.11.2025.

Abstract

The article examines the food culture of Ottoman Cossacks in the mid-nineteenth century as an indicator of social, ethno-confessional, and political identity. Drawing on Ottoman archival documents, the memoirs of Mykhailo Czajkowski (Sadyk Pasha), and other contemporary recollections, it analyzes the transformation of traditional Cossack food practices in the context of imperial reforms, military service, and the multiethnic environment of the Balkans. The study demonstrates that dietary practices — such as the consumption of meat, alcohol, and “military soup” — functioned as symbolic markers of group belonging and as arenas of interconfessional conflict, while simultaneously serving as mechanisms of identity preservation, adaptation, and broader cultural transfer within imperial society.

Keywords: Ottoman Cossacks, food culture, identity, Balkans.

«ХЛІБ КОЗАЦЬКИЙ»: НАРИСИ ДО ІСТОРІЇ ХАРЧУВАННЯ ОСМАНСЬКИХ КОЗАКІВ У 1853–1877 РОКАХ

Володимир Полторак

Кандидат історичних наук, доцент
Інститут сходознавства Чеської Академії наук
Під Водаренською вежею, 4, м. Прага,
18200, Чехія
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>
E-mail: poltorak@orient.cas.cz

Цитування: Полторак В. «Хліб козацький»: нарис до історії харчування османських козаків у 1853–1877 роках. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 54–59.

Отримано: 10.11.2025 р.

0,5 д.а.

Анотація

Стаття присвячена аналізу харчової культури османських козаків середини XIX ст. як індикатора соціальної, етноконфесійної та політичної ідентичності. На основі османських архівних документів, мемуарів Михайла Чайковського (Садик-паши) та інших спогадів розглядається трансформація традиційної козацької харчової культури в умовах імперських реформ, військової служби й мультиетнічного середовища Балкан. З'ясовано, що харчові практики — споживання м'яса, алкоголю, «військової чорби» — ставали символічними маркерами «свого» і полем міжконфесійних конфліктів, виконуючи водночас функцію збереження ідентичності та культурного трансферу.

Ключові слова: Османські козаки, харчова культура, ідентичність, Балкани.

У першій половині XIX ст. харчова культура в багатьох країнах Європи все частіше набуває значення індикатора або маркера ідентичності. На Балканському півострові під османським володінням, у контексті посилення національного самовираження, їжа стає одним із засобів репрезентації «свого» – через символізм страв, гастрономічні звички та уявлення про сакральність. В цьому контексті виразною є козацька спадщина або «хліб козацький», як називали взагалі свою активність козаки на початку свого історичного шляху.

Характерно, що в османських джерелах XVIII ст. запорожці згадуються як *поткали* або *буткали* - «ті, що їдять куліш» [6]. Сам факт визначення спільноти за тим, що вона їсть, достатньо рідкісний для раннього модерну, проте чим далі тим більш часто використовуваний. Їхня діяльність на рибних промислах Дунаю та в провінціях Османської імперії, а також мультиетнічний характер походження козацьких спільнот у середині XIX ст. формували складну й динамічну гастрономічну культуру. У цьому середовищі перетиналися впливи глобалізації, модернізації військового побуту, процесів національного будівництва та традиційної кухні різних етнічних, професійних і конфесійних груп. Метою цієї публікації є аналіз того, як їжа функціонувала в якості засобу ідентифікації та індикатором модернізації в козацьких громадах османського часу реформ.

Це дослідження з історії харчування османських козаків у 1853-1877 роках Південно-Східної Європи було здійснене завдяки підтримці Канадського інституту українських студій (The Canadian Institute of Ukrainian Studies, CIUS Research Grants 2025/2026) та проєкту: „Ідентичність османських козаків між традицією та модерном“ (Transformace identity ukrajinské společnosti v období války a krize: současné tendence a kulturně-historický context – Strategie 21, AV ČR, Program Identities in the World of Wars and Crises).

Образ запорозьких козаків в османських джерелах XVIII ст. Упродовж XVIII ст. в османських історичних, дипломатичних та мемуарних джерелах запорозькі козаки фігурують як надзвичайно активна, воєнізована сила на північних рубежах імперії. Їхній образ у турецьких авторів поєднує риси варварства і навіть дикунства, але водночас військової доблесті та політичної непередбачуваності. В джерелах відзначається їхня організованість та здатність до самостійної політичної гри. Запорозькі морські походи залишили глибокий слід у свідомості османської адміністрації. У хроніці Мустафи Наїми (1655–1716) козаки зображуються як морські нападники, що діють зненацька, зникаючи так само раптово, як і з'являються. Характерною є оцінка політичного устрою Січі як форми бездержавної, але стабільної влади, підпорядкованої лише власним законам. Погляд на козаків з османського боку як на «варварів» закріпився ще з часів Євлії Челебі (XVII ст.), однак продовжував відлунювати й у пізніших текстах, часто це проявлялось саме в характеристиках харчових вподобань козаків. Незважаючи на такий «варварський» образ, у турецьких джерелах простежується і певна повага до козацької військової майстерності та автономності. Козаки розглядалися одночасно як загроза і як потенційний військово-політичний партнер, особливо в контексті боротьби Османської імперії з Московією та Річчю Посполитою. І саме в цьому контексті використання щодо запорожців терміну «поткали» («кулішники») дає нам умовну символічну передісторію досліджуваного феномена.

Запорозькі козаки під османським сюзеренітетом: політико-правовий статус та історичний контекст. Історія перебування запорозьких козаків під сюзеренітетом Османської імперії є прикладом гнучкої зовнішньої політики як самої Османської Порти, так і козацької старшини, яка прагнула зберегти автономію у складних геополітичних умовах. Найбільш відомим прикладом є так званий Дунайський період історії запорозького козацтва після знищення Січі російськими військами у 1775 р.

Після ліквідації Запорозької Січі за наказом Катерини II, частина запорожців, що не бажала підпорядкування Російській імперії, емігрувала на територію, контрольовану Османською імперією. У 1778 році козаки оселилися в низов'ях Дунаю, де отримали дозвіл від османської влади заснувати нову Січ – відому як Задунайська Січ (Tuna Kazakları у турецьких джерелах).

Згідно з османськими адміністративними документами, козаки отримали статус васалів султана, зі збереженням внутрішнього самоуправління, військової організації, виборності старшини та права вільно сповідувати православ'я. У турецьких архівних матеріалах Задунайська Січ виступає як автономна мілітаризована громада, що перебуває під охороною імперії та водночас зобов'язана виконувати військові обов'язки – передусім охороняти дунайські кордони й підтримувати Османську Порту у війнах з Росією.

Османська влада надавала козакам певну територію для поселення, яка юридично входила до складу Очаківсько-Силістрійського еялету. Фактично ж Задунайська Січ функціонувала як квазідержава під військовим протекторатом Османської імперії, з власною судовою та адміністративною системою. Водночас у частині османських хронік присутній тон настороженості [6].

Під османським сюзеренітетом козаки зберегли основні риси військово-політичної автономії до 1828 р. Проте і після цього козацька соціальна група продовжила мешкати в Добруджі та в інших провінціях Османської імперії на правах окремого мілету (етно-конфесійної самокерованої громади з особливим козак-пашею на чолі), що було використано вже у 1853 р. при організації військових підрозділів османських козаків [8, 13]. Весь цей час до 1853 року козацький мілет в Османській імперії як самоврядна спільнота сам організовував своє харчування, лише під час військових дій отримуючи харчове постачання з боку імперської адміністрації.

У 1853 р. Михайло Чайковський, емігрант з Волині, відомий після прийняття ісламу та вступу до османського підданства як Садик-паша («вірний») організував особливий козацький полк «Казак-алай». Його діяльність залишила помітний слід у соціальному житті європейських провінцій Османської імперії. Одним із ключових джерел для дослідження цієї теми є мемуарна спадщина Чайковського, зокрема його розділ, присвячений перебуванню в Османській імперії [12; 13]. Цей текст дозволяє реконструювати специфіку взаємин між козаками, місцевим християнським та мусульманським населенням і османською владою, а також виявити елементи козацьких військових практик, адаптованих до контексту османської адміністративної системи.

Проте суб'єктивність та часта маніпулятивна подача матеріалу не дозволяє нам робити висновки про стан харчування османських козаків лише на мемуарах її керівника. Безумовно, вагомий внесок в дослідження цієї проблематики внесли болгарські дослідники, і серед них Іван Крсто-Стойчев [10], якому вдалося зібрати спогади ветеранів османського козацького полку та цікаві документи з приватних архівів. Але головний масив документальних джерел зберігається наразі в Стамбулі в *Vaşbakanlık Osmanlı Arşivi*, де автором ідентифіковано корпус документів з історії цього підрозділу, який складається з близько півтори тисячі одиниць зберігання. Серед них один з найцікавіших і характерних – перелік стамбульської громади козаків 1857 року [1].

Козаки як фактор стабілізації в регіоні. За свідченням Чайковського, прибуття козаків у християнські, переважно болгарські за населенням, міста та села супроводжувалося суттєвими змінами в поведінці місцевих османських чиновників. Урядовці починали стриманіше поводитися з болгарським населенням – припиняли фізичні покарання та зменшували прояви зверхності, що на той час були типовими [2].

Цей факт дозволяє трактувати козаків не лише як військовий підрозділ, але і як політично-соціальний інструмент османської адміністрації, спрямований на посилення контролю в неспокойних регіонах, зокрема через демонстрацію захисту немусульманського населення.

Козаки в Османській імперії виступали в амбівалентній ролі: з одного боку, як колишні повстанці або вигнанці з Польщі, а з іншого – як дисципліновані військові, що виконували накази султана. Така подвійність формувала особливу соціальну ідентичність, засновану не лише на військовій службі, а й на образі «захисника слов'ян». Цей образ посилювався завдяки співпраці з болгарами, які активно вступали до лав полку.

Таким чином, козацький полк виступав не лише як допоміжна військова частина, а як один з багатьох інструментів трансформації місцевого болгарського населення в політично активну спільноту.

Козацька присутність в Стамбулі та символічність системи харчування. Козацька присутність у столиці Османської імперії виходила далеко за межі військово-службової чи рибальської діяльності, охоплюючи також сферу міської гастрономії. Згідно з дослідженням османських архівів, вже в середині XIX століття частина стамбульських козаків володіла власними закладами харчування та кав'ярнями в межах міста [1]. У поєднанні з даними про поширення українських страв, таких як наливки й солонина, у побутових текстах (наприклад, у гастрономічному записі Петко Славейкова 1870 р.), ця інформація дозволяє говорити про сталість та видимість гастрономічної практики козацького (в тому числі найбільш іконічного українського) походження в османському міському контексті. Османські козаки виступають тут не лише як носії традиційної кухні, а як її транслятори в інтернетнічному та міжкультурному міському просторі Стамбула.

У гастрономічній книзі болгарського просвітителя Петко Славейкова [9], опублікованій у Стамбулі 1870 р., згадуються три страви, виразно пов'язані з українською харчовою традицією: сливова та вишнева наливка (алкогольні напої), а також спосіб засолення солонини. Їхня присутність у тексті, створеному поза межами українського етнографічного простору, особливо в контексті мультикультурного середовища османської столиці, свідчить про ширше гастрономічне поширення традицій, які мали локальне походження, але трансформувалися та передавалися через мобільні спільноти. Найімовірнішим каналом такої передачі виступали османські козаки – зокрема, запорозькі – що в середині XIX ст. мешкали у Стамбулі та зберігали елементи традиційного харчового раціону.

Наливки та солонина, типові для української кухні XVIII–XIX ст., у османському міському контексті мали потенціал виступати маркерами етнокультурної ідентичності – не лише як продукт споживання, а як носії уявлень про «інших» і «своїх». Через присутність у тексті Славейкова ці страви фіксуються як частина культурного обігу, що виходить за межі національного тіла та засвідчує транснаціональні гастрономічні взаємодії. Як бачимо, козацька кухня в османському середовищі функціонувала не лише як форма збереження ідентичності, а й як канал її розповсюдження у ширшому регіональному контексті.

Релігійні обмеження та харчування османських козаків. Характерним в цьому контексті є випадок в балканському місті Прилеп у 1860-х роках, в якому споживання свинини вийшло в символічну площину для османських козаків у їх відносинах з християнським та мусульманським населенням [10, 81].

У другій половині XIX ст. османське місто Прилеп стало ареною складних міжрелігійних взаємодій, які відображалися не лише у політиці чи релігії, а й у повсякденних практиках харчування. Особливе місце тут посідали османські козаки – драгунський полк, що дислокувався у місті, та їхні харчові звички, які часто суперечили традиціям мусульманської громади. Зокрема, проблема забою і продажу свинини викликала соціальні конфлікти, які відображали ширші процеси трансформації ідентичності та міжкультурних відносин у багатонаціональному османському суспільстві.

Подібні взаємно добрі стосунки, однак, не спостерігалися з іншими національностями. Пам'ятають і передають, наприклад, про велике озлоблення, з яким було вирізано драгунами арабське населення в Сирії під час придушення повстання 1859 р. Також зафіксовано низку випадків індивідуального і групового свавілля та насильства. Леде не звичною справою було, що козаки мили зарізаних свиней біля водограїв, з яких брали воду турки (Прилеп), смажили свинину в мусульманських пекарнях (Албанія), жбурляли в турецьких дітей кістками від з'їденого свинячого м'яса тощо.

Болгарський історик Іван Кристо-Стойчев зафіксував у 1930-х роках спогади про події, пов'язані з містом Прилеп. Під час квартирування там драгунського полку було вирішено одне давнє, болюче питання. Турки раніше запровадили заборону на забій і продаж свинини в місті, і прилепчани змушені були їздити по неї в сусіднє село Варош. Щоб приготувати свинину непомітно, вони підпалювали сміття та ганчір'я у дворах одночасно з топленням печей, аби приховати запах. Однак драгуни – козаки – не мали наміру зважати на ці побажання й традиції мусульман. Їхня зухвалість доходила до того, що вони відверто й голосно насміхалися з

муедзинів, коли ті кликали з мінаретів, а коли купували свиней у навколишніх селах і приводили їх живими до Прилепа, то спеціально стискали їм вуха, щоб ті якнайголосніше верещали, і так гнали їх через усе місто. Мусульмани були шоковані, болгари – таємно раділи, а драгуни – глузували та сміялись. Звісно, ніхто не наважувався зробити козакам навіть зауваження.

Та захочені деякими болгарами, драгуни поступово порушили питання про дозвіл на продаж свинини в місті – спершу хоча б для себе, бо їм набридло шукати її по селах. Було дозволено влаштувати навіси при болгарській церкві, де почали продавати свинину; фактично, там купували м'ясо всі болгари.

Ця перемога над офіційною релігією і панівним народом, яка скасувала давню місцеву традицію, була великою подією для свого часу і обставин [10, 82].

Історія протистояння навколо свинини в Прилепі ілюструє, як харчові практики можуть стати ареною символічної боротьби між етнічними та релігійними спільнотами. Зухвалість османських козаків, їхнє несприйняття мусульманських заборон і успішне домагання права на продаж свинини демонструють не лише конфлікт культурних норм, а й прояви соціальної мобільності та змін у міському середовищі Османської імперії. Цей випадок свідчить про те, що їжа, як культурний код, відіграла важливу роль у формуванні ідентичності та міжетнічних відносин у складних соціальних контекстах Балкан.

Господарство та харчування османських козаків в передмістях Стамбулу. Командир османських козаків та драгунів Мехмед Садик-паша відзначив у своїх спогадах про свій маєток в передмісті Стамбулу у 1850-х роках: «Мое господарство процвітало. У своєму фільварку я насадив виноград, малину, агрус, картоплю – хоча ці культури й не були козацькими, а належали радше до німецької традиції. Я займався городництвом і облаштував свій будинок так, що він був цілком придатним як для літнього, так і для зимового проживання» [14, 678].

У наведеному фрагменті Садик-паша (Михайло Чайковський) репрезентує себе як господаря-інноватора, який не лише адаптується до нових географічних і культурних умов, але й активно впроваджує європейські (зокрема, німецькі) аграрні практики. У 1850-х роках маєток Сазли-Босна під Стамбулом слугує своєрідним простором трансферу знань: тут поєднуються елементи козацької ідентичності та європейської агрокультури. Посадка нетрадиційних для козацького побуту культур (як-от агрус чи картопля) свідчить про відкритість керівника османських козаків до модернізації господарства, що було характерним для доби пізнього романтизму та передпромислової модернізації. Характерним є категоризація рослин на принципом «козацька – не козацька», або й в опозиції «козацька» (тобто в ширшому розумінні слов'янська) - «німецька».

Особливої уваги заслуговує згадка про облаштування житла для всесезонного використання – це вказує на глибоку інтеграцію Чайковського в місцевий соціальний простір та його прагнення до стабільності й осілості, на протигагу до кочового, мілітарного побуту традиційного козацтва [11]. Отже, опис господарства стає не лише побутовою деталлю, а й елементом саморепрезентації політичного емігранта, що формує нову ідентичність на межі культур.

Зміни в організації державного харчування козацьких підрозділів. Завдяки величезному масиву османських одкументів можемо прослідкувати і централізовану систему харчування козаків як кавалерійського підрозділу. Значна кількість офіційних документів з османських архівів може бути узагальнена коротким уривком з військового документу від 8 вересня 1860 р. про звільнення з армії. Вона дає цінну інформацію про тогочасне розуміння харчування в контексті державної (зокрема, військової) турботи про солдата, а також про уявлення щодо «мінімального харчового забезпечення»: «Оскільки згаданий солдат звільнений із військової служби і має вирушити до Шуменського краю, йому було видано повну вартість хліба та страви, необхідних для харчування до прибуття в зазначене вище місце, про що тут зроблено відповідну відмітку і поставлено печатку» [10, 155-156].

Харчування тут розглядається виключно у функціональному контексті – як необхідний засіб для підтримання сили в дорозі. Відставний солдат не отримує запас їжі, а «вартість хліба і яств» (тобто гроші), які він може витратити самостійно дорогою до Шуменського регіону.

Базові категорії в документі - «хліб і яство» (основний поділ): Хліб (основа раціону) і яство (щось супутнє - страва, що подається до хліба – зазвичай щось білкове чи рідке). Це свідчить про базову структуру харчування в уявленнях держави: хліб як основа, яство – як доповнення.

Замість безпосередньої видачі продуктів, солдатам надається їхня «повна вартість». Це означає, що харчування вже тоді в деяких контекстах уявлялося не як натуральне, а як товарне - таке, що має ціну й може бути забезпечене через грошову компенсацію. Це ознака переходу до більш модерної, бюрократизованої системи постачання.

І ще важливе спостереження: хоч солдат уже звільнений, держава бере на себе обов'язок забезпечити його харчем до місця призначення. Це свідчить про адміністративну норму піклування, в якій харчування – частина морального контракту між індивідом і військовою інституцією.

Алкогольні напої як етичні маркери. Увагу заслуговує саркастична характеристика козацько-драгунського офіцерського складу переважно шляхетного походження, яку подає Садик-паша через контраст між ідеалом християнського воїнства та реальністю побутової деградації. За його словами, одружені офіцери у 1860-х роках занурилися в розгульне життя, проводячи час на гучних застіллях разом із дружинами, нехтуючи службовими обов'язками та добробутом підлеглих. Внаслідок цього, як іронічно зауважує автор, колись «*христолюбиве*» військо перетворилося на «*винолюбиве*» - не лише у моральному, а й у буквальному сенсі, коли релігійні ідеали поступилися безконтрольному вживанню алкоголю й втраті військової дисципліни [10, 78]. Така мовна гра не лише демонструє авторське обурення, а й підкреслює, наскільки глибоко, на його думку, проникла деградація в усі сфери військового побуту в період після кризи козацького підрозділу 1863 р.

Приклад посилення міжконфесійної конфронтації 1870-х років. Невіддільною частиною публічного повсякденного та святкового харчування в цей час вже зазначається музичний супровід, ще можемо теж розглянути як певну тенденцію. Музичне життя у структурах казак-алая справляло помітний вплив на місцеве населення, зокрема у Болгарії, що відбилося як у спогадах, так і в фольклорній пам'яті. Попри сувору заборону на виконання болгарської музики місцевими оркестрами (дозволено було лише рьченицю), військовий оркестр казак-алая мав значно більшу свободу репертуару та виконував найрізноманітніші твори. Після завершення служби двоє колишніх козаків – чауші Йордан Василев Панов (флігорніст) та Георгій із Ямбола (баритоніст) – створили цивільний оркестр, який грав у власному кафе в Сливені. Вони здобули популярність завдяки виконанню, зокрема, ефектної композиції «Загублена пошта», під час якої Йордан підіймався на височину і озивався звідти флігорною, додаючи видовищності виступу.

Втім, у контексті політичної напруги та підозр, музична активність набула трагічного обороту. Повідомляється, що інший колишній козак, Йордан Влах, вступив до болгарського ополчення і під Шейновом, удавши турецький сигнал до відступу, відіграв важливу роль у битві. Після цієї події в Сливені поширилися чутки, нібито музиканти Йордан і Георгій, граючи на височинах, фактично подавали сигнали болгарським повстанцям. Один із відвідувачів їхнього кафе, ром за походженням, у якого виник особистий конфлікт із музикантами, доніс на них місцевій владі. Це звинувачення стало підставою для поспішної страти: обох музикантів повісили на вербах біля торгової крамниці Фараша [10, 86-87]. Цей випадок свідчить не лише про високий емоційний заряд, який несли музичні практики та утримання кав'ярні відставними козаками в регіоні, а й про крихкість кордонів між культурою, пропагандою та підозрою в умовах імперської нестабільності.

Козацькі підрозділи в умовах поглиблення міжконфесійного протистояння 1870-х років виступили стороною конфлікту, тому цивільні болгари справедливо оцінювали, що переважаюча кількість болгар-козаків, хоча й були солдатами султана, все ж не були відірвані від ідеалів болгарського народу й виявляли своє патріотичне почуття, хоч і своєрідно, але все ж рішуче: влаштовували скандали в грецьких кав'ярнях в Адріанополі, вихоплювали шаблі проти

розбещених турків, співали між собою повстанські пісні й завжди ставали на бік своїх співвітчизників під час публічних сварок з греками [10, 132-134].

Замість висновків або Професіоналізація системи харчування на прикладі «воєнної чорби». Після проголошення Болгарського князівства у 1878 році багато відставних османських козаків опинились у цій країні. Оселившись у різних містах, зокрема в Софії, вони займалися переважно ремеслами або працювали кондукторами в інженерних службах. Доля втікачів не зламала їхню спільноту і їх колонія в Софії була досить чисельною.

Цікавим є приклад побуту й харчування козаків-переселенців. Один із них, Лашевський, утримував у Софії відомий на той час «Польський хан» – заїзд, розташований на південному боці бульвару Дондуков, між вулицями Бачо Кіро та Тетевенською. Тут часто мешкали або зупинялись поляки, які подорожували через Софію. Примітно, що у дворі «хана» постійно кипів казан із простою «військовою юшкою» - стравою, яка слугувала основним харчем для козаків під час військової служби [10, 31]. Подібну чорбу і досі можна скуштувати на тому самому місці – в ресторації вам подадуть її як звичайну повсякденну їжу. Така – навариста, ситна, нехитра, – відповідала вона потребам тогочасних воїнів та переселенців. Юшка, що варилася у великому казані, була не лише їжею, але й символом спільноти, гостинності та пам'яті про бойове побратимство. Вона стала частиною щоденного побуту і способом збереження культурної ідентичності на чужині.

Джерела та література:

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Tebaa-i Devlet-i 'Aliyye'den olup Bilâd-ı selâse'de mevcûd bulunan Kazak taifesinin mikdârını mübeyyin defter*. NFS.d 555. S. 326-334.
2. Czaykowski, M. *Kozaczyzna w Turcyi*. Paryz, 1857. 391 s.
3. Gümüş, M. Mehmed Sadik Pasa (Michal Czajkowski) ve Osmanli devlet'nde kazak suvari alayi, *Turkish studies*. V. 5/3.2010, S. 1362-1375.
4. Topaktaş H. Lehistan'dan Polonya'ya: Polonya Tarih yazımında Türkler ve Türkiye. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. Cilt 8. Sayı 15. 2010. S. 537-590.
5. Wierzbicki P. Dziennik generala Feliksa Breanskiiego, dowodcy brygady w Dywizji Kozakow Sultanskich. *Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*. 2000. T. 5. S. 17-150.
6. Бачинська О., Серeda О. Османсько-турецькі документи про службу задунайського козацтва під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*. Одеса, 2021. Вип. 16. С. 131 – 137.
7. Полторак, В. Історія османського козацтва за матеріалами Державного Османського архіву (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi). *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*. Одеса, 2019. Вип.14. С. 133-140.
8. Полторак, В. Козацтво в націотворчому процесі Південно-Східної Європи другої половини ХІХ ст., Одеса, 2018. 212 с.
9. Славейков П. Р. Готварска книга или наставления за всяквы гостбы според както гы правдат в Цариград и разны домашни справы събраны от разны книги. Цариград, 1870. 206 с.
10. Стойчев И. К. Казак-алая на Чайковски. София, 1944. 296 с.
11. Чайковский, М. Заметки и воспоминания Михаила Чайковского (Садык-паши), *Русская старина*, Т.35. 1904, декабрь, С.573.
12. Чайковский, М. Записки Михаила Чайковского (Садык Паши). *Киевская старина*. 1891-1892.
13. Чайковский, М. Записки. *Русская старина*, 1895–1898, 1900, 1904.
14. Чайковский, М. Записки. *Русская старина*, Т.96. 1898. №12. С. 682.

References:

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Tebaa-i Devlet-i 'Aliyye'den olup Bilâd-ı selâse'de mevcûd bulunan Kazak taifesinin mikdârını mübeyyin defter*. NFS.d 555, pp. 326-334.
2. Czaykowski, M. (1857) *Kozaczyzna w Turcyi*. Paryż, 391 p.
3. Gümüş, M. (2010) Mehmed Sadik Paşa (Michal Czajkowski) ve Osmanlı Devleti'nde Kazak Süvari Alayı. *Turkish Studies*, vol. 5/3, pp. 1362-1375.

4. Topaktaş, H. (2010) Lehistan'dan Polonya'ya: Polonya Tarih yazımında Türkler ve Türkiye. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, vol. 8, no. 15, 2010, pp. 537–590.
5. Wierzbicki, P. (2000) Dziennik generała Feliksa Breanskiego, dowódcy brygady w Dywizji Kozaków Sultańskich. *Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*, vol. 5, pp. 17–150.
6. Bachynska, O. & Sereda, O. (2021) Osmans'ko-turets'ki dokumenty pro sluzhbu Zadunais'koho kozatstva pid chas rosiisko-turets'koi viiny 1806–1812 rr. *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 16, pp. 131–137. [in Ukrainian].
7. Poltorak, V. (2019) Istoriia osmanskogo kozatstva za materialamy Derzhavnoho Osmanskoho arkhivu (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi). *Chornomors'ka mynuvshyna*, vol. 14, pp. 133–140. [in Ukrainian].
8. Poltorak, V. (2018) Kozatstvo v natsiotvorchomu protsesi Pivdenno-Skhidnoi Yevropy druhoi polovyny XIX st. Odesa, 212 p. [in Ukrainian].
9. Slaveykov, P. R. (1870) Gotvarska kniga ili nastavleniia za vsiakvi gostbi spored kakto gi pravyat v Tsarigrad i razni domashni spravi, sabrani ot razni knigi. Tsarigrad, 206 p.
10. Stoychev, I. K. (1944) Kazak-alaya na Chaykovski. Sofia, 296 p.
11. Chaikovskii, M. (1904) Zametki i vospominaniia Mikhaila Chaikovskogo (Sadık-Pashi). *Russkaia starina*, vol. 35, December, 573 p. [in Russian].
12. Chaikovskii, M. Zapiski Mikhaila Chaikovskogo (Sadık-Pashi). *Kievskaiia starina*, 1891–1892. [in Russian].
13. Chaikovskii, M. Zapiski. *Russkaia starina*, 1895–1898; 1900; 1904. [in Russian].
14. Chaikovskii, M. (1898) Zapiski. *Russkaia starina*, vol. 96, no. 12. P. 682–688. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344127>

УДК 94:353(477.7=512.1)"179/185"(043.5)

POLICY AND MEASURES OF THE LOCAL ADMINISTRATION OF THE RUSSIAN EMPIRE IN CRIMEA REGARDING THE CRIMEAN TATARS DURING THE CRIMEAN (EASTERN) WAR (1853–1856): GOALS, IMPLEMENTATION AND CONSEQUENCES

Hlib Sydorov

Post-graduate student
Department of History
of Ukraine and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa, 65082,
Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0009-0002-3344-5172>
E-mail: sidoroffgleb@gmail.com

Citation: Sydorov, H. (2025) Policy and measures of the local administration of the Russian Empire in Crimea regarding the Crimean Tatars during the Crimean (Eastern) war (1853–1856): goals, implementation and consequences, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 62–69.

Submitted: 22.08.2025.

Abstract

The article analyzes the policy of the local administration of the Russian Empire in Crimea regarding Crimean Tatars during the Crimean War (1853–1856). Based on new archival sources from the chancellery of the Novorossiiia and Bessar Governor-General, the logic of imperial policy is traced. The study examines the evolution of the authorities' attitude towards the "Tatar question" from mistrust to the formation of a mechanism for the forced displacement of the population. The author highlights the specific measures taken by the administration: forced relocation from the coastal zone, accusations of treason, and the creation of conditions that prompted mass emigration to the Ottoman Empire after the war. The role of Governor-General A. Stroganov in radicalizing the decision-making process is emphasized. It is concluded that the "shadow factor" — the spread of rumors and fear among the population caused by administrative actions — played a decisive role in the mass migration.

Keywords: *Crimean War, Crimean Tatars, Russian Empire, forced migration, imperial policy, A. Stroganov, Crimea.*

ПОЛІТИКА ТА ЗАХОДИ МІСЦЕВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КРИМУ ЩОДО КРИМСЬКИХ ТАТАР ПІД ЧАС КРИМСЬКОЇ (СХІДНОЇ) ВІЙНИ (1853–1856 РР.): ЦІЛІ, РЕАЛІЗАЦІЯ ТА НАСЛІДКИ

Гліб Сидоров

Здобувач
Кафедри історії України
та спеціальних історичних дисциплін
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
вул. Змієнка Всеволода, 2, Одеса, 65082,
Україна
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0002-3344-5172>
E-mail: sidoroffgleb@gmail.com

Анотація

У статті проаналізовано політику місцевої адміністрації Російської імперії в Криму щодо кримських татар у період Кримської (Східної) війни (1853–1856 рр.). На основі залучення нових архівних джерел із фонду канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора простежено логіку прийняття адміністративних рішень. Досліджено еволюцію ставлення влади до «татарського питання»: від початкової недовіри до формування механізмів примусового витіснення населення.

Цитування: Сидоров Г. Політика та заходи місцевої адміністрації Російської імперії в Криму щодо кримських татар під час Кримської (Східної) війни (1853–1856 рр.): цілі, реалізація та наслідки. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 62–69.

Отримано: 22.08.2025 р.
0,55 д.а.

Висвітлено конкретні заходи адміністрації: виведення татар із 25-верстної прибережної зони, звинувачення у «державній зраді» та створення умов, що спонукали до масової еміграції в Османську імперію після завершення війни. Акцентовано увагу на ролі генерал-губернатора О. Строганова у радикалізації підходів до вирішення етнополітичних проблем краю. Зроблено висновок, що поєднання офіційних репресивних заходів із «тіньовим фактором» — поширенням панічних чуток та атмосфери підозри — стало вирішальним чинником масового виходу кримських татар.

Ключові слова: *Кримська війна, кримські татари, Російська імперія, примусова міграція, імперська політика, О. Строганов, Крим.*

Кримська війна 1853–1856 рр. стала одним із ключових поворотів в історії кримських татар, спричинивши масове переселення понад двох третин населення до Османської імперії. У національній пам'яті кримських татар ця подія закарбувалася як символ трагедії та втрати батьківщини. Для Російської же імперії ця подія спровокувала велику економічну кризу в краї, але в той же час вирішила проблему існування потенційної загрози у серці Чорноморського флоту.

Питання кримськотатарського переселення досі викликає суперечки в історіографії. Попри загальне визнання прагнення імперської влади витіснити мусульманське населення з Криму, існують різні тлумачення причин масової еміграції: соціально-економічні (податковий тиск, обезземелення, соціальна дискримінація), релігійні (утиски мусульман і переселення під протекторат Османської імперії), політичні (страх перед репресіями), а також питання про те, наскільки були справедливими заходи влади щодо татар у цілому. Разом з тим, практично відсутні праці, які б детально розглядали процес формування адміністративних рішень та конкретні інструменти тиску з боку місцевої влади в момент загострення військово-політичної ситуації.

У статті використано нові архівні джерела з фонду Канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, що дозволяють простежити логіку імперської політики щодо кримських татар під час війни. Метою дослідження є аналіз поглядів та риторики місцевої влади щодо «татарського питання», процесу формування рішень, механізмів впливу на населення та заходів, що сприяли створенню умов для масового переселення.

Кримський півострів, з часів прийняття Російською державою ідеологічної концепції про так звані «Третій Рим» та «оплот православ'я» й утвердження напрямку експансії у бік Стамбула, завжди відігравав роль одного з обов'язкових етапів на шляху до здобуття стратегічних цілей імперії. В цьому контексті Кримське ханство та його мусульманське населення ставали перепоною для реалізації імперських планів. За другу половину XVIII ст. внаслідок методичної експансії Росії на південь землі Кримського ханства були анексовані вперше. Практично одразу Крим став базою російського Чорноморського флоту, а населення почало платити податки новому господарю та втрачати землю.

Потрібно зазначити, що через близькість Кримського ханства до Порти, тривале перебування під турецьким протекторатом, міцні економічні й культурні зв'язки, що скріплювали татарське і турецьке населення Криму, та лояльність татарської верхівки і населення до Османської імперії в цілому, російська влада сприймала мусульманське населення краю як потенційну загрозу, особливо в контексті подальших війн з Османською імперією. Реакція влади на цю недовіру полягала, зокрема, у виселенні татар з прибережних територій, які,

на думку адміністрації, могли стати плацдармом для вторгнення Османської імперії та можливих повстань. Водночас ця політика збігалася з економічними інтересами місцевих поміщиків (а часто ними ж і ініціювалася), які за рахунок купівлі за безцінь і конфіскацій збільшували свої земельні наділи [2, с. 241].

Звідси випливає ще одна проблема, котра назрівала в кримському суспільстві протягом усього часу до середини XIX ст. Спостерігається цілеспрямоване приниження кримських татар у цілому. У листуванні між поміщиками, місцевою владою та центром можна помітити появу заяв, нібито кримці є ледачими і ні на що не здатними землеробами, які при цьому постійно чекають на визволення й допомогу з боку турків. Те, що ці тези не відповідали дійсності, доводять записки іноземних мандрівників, котрі вбачали в діяльності татар консерватизм, релігійність та пристосованість до краю, у якому без зруйнованої росіянами під час і після анексії системи фонтанів, колодязів, лісів, а також джерельних вод у кримському кліматі займатися землеробством було дуже складно [2, с. 244]. Формування в адміністративному дискурсі образу кримських татар як «нелояльних», «ледачих» і культурно відсталих заклало підґрунтя для подальшого виправдання репресивних заходів.

Непосильним тягарем для кримських татар були податки та невизначений статус відносин між селянами і поміщиками. Користуючись незнанням татарами законодавства, землевласники та чиновники без особливих проблем задешево відбирали у них землю, створюючи велику проблему обезземелення татарського селянства, яке потім потрапляло в залежність від поміщика. Ті запроваджували додаткові, часто абсурдні податки, а також змушували юридично вільних селян фактично відпрацьовувати панщину. Наприкінці 1840-х – на початку 1850-х рр. місцева влада повністю усвідомлювала цю проблему; М. С. Воронцов здійснював кроки до її розв'язання, але без успіху [3, арк. 83]. Крім цього, податки, які сплачували кримські татари, та податки звичайних росіян відрізнялися не на користь перших [1, с. 56].

Отже, уже до початку Кримської війни взаємини між імперською адміністрацією та кримськотатарським населенням були позначені системною недовірою, нерівноправ'ям та прихованою дискримінацією. Саме цей контекст створив передумови для швидкої радикалізації імперської політики в роки військової кризи.

У червні 1854 р. в листуванні між Міністерством державного майна, губернською владою та новоросійським генерал-губернатором з'явилася ідея щодо зменшення татарського і збільшення російського контингенту в Криму шляхом **купівлі** казною землі перших і переселення на неї останніх. Це робилося виключно з політичних причин: кримські татари – потенційні повстанці на боці Туреччини, а виходячи з того, що Крим розбудовувався Росією саме як військово-морська база, влада вважала за **потрібне** усунути звідти нелояльне населення [3, арк. 66].

Місцеві чиновники повідомляють, що напередодні військових дій у Криму по всьому краю почали розповсюджуватися чутки та настрої татар щодо того, що «французи відновлять панування ісламу», а також відомості про активні зв'язки з турками [5, с. 27]. Для протидії було вирішено всіх підозрюваних виселяти через Херсон до Курська [5, с. 28]. Багато хто був звинувачений безпідставно, через що навіть Таврійський губернатор Адлерберг наказав не піддавати татар арешту без доказів, за одним лише доносом приватних осіб [5, с. 29]. Таким чином було вислано близько 185 сімей, які були вивезені різними групами до північної частини Таврійської губернії, а також до Катеринославської та Курської губерній [2, с. 297]. Крім того, земською поліцією проводилися обшуки. Була, наприклад, вилучена різного роду зброя: як мінімум 142 гвинтівки, 7 пістолетів та 2 шаблі, які після війни були визнані непридатними (найімовірніше, вони були антикварними) та знищені [4, с. 32].

До кримських татар через місцевих волосних представників влади та таврійського цивільного губернатора звернулися із закликом не хвилюватися і зберігати спокій. Поважні люди сіл поручалися за своїх односельчан та брали підписки про те, що вони знаходяться під їхнім наглядом [5, с. 27].

З передислокацією в Крим російських військ, а також з початком десантних операцій союзників, настрої татар у Криму були неоднорідними. Інтерпретація цих подій варіюється від «татари-зрадники» до «нешадна жорстокість російської армії щодо лояльного їй населення».

У часи короткої лібералізації російської цензури наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. (Левицький, Марков та ін.) була поширена думка, що мав місце ситуативний та частковий колабораціонізм при загальній лояльності російській владі. Та й той факт, що ті, хто переживав ці події безпосередньо, як Адлерберг, Тотлебен, Раков (останній, за його ж свідченнями, став жертвою татарських розбійницьких формувань), як під час війни, так і після вказували, що татари в абсолютній більшості були лояльні Росії [7, с. 531; 6, с. 39].

Точкою неповернення стали заворушення татар у Євпаторійському повіті у вересні-жовтні 1854 р., що послужило підставою для прийняття рішення переселити всіх татар на 25 верст від берега на території від Євпаторії до Севастополя. Розпорядження щодо цього було видано на початку жовтня [3, арк. 3]. Але через те, що більша частина винних, на думку влади, татар втекла до Євпаторії під французьку протекцію (за різними підрахунками до 16 000 осіб), це рішення залишалося невиконаним [3, арк. 44]. Колезький радник з особливих доручень Антонов звітував до Міністерства державного майна, що за період до 10 січня 1855 р. місцеве командування щонайменше два рази пропонувало татарам повернутися до свого місця проживання, чим скористалися тільки 69 осіб. Інші ж, за запевненням Антонова, утримувалися в Євпаторії французькими військами примусово [3, арк. 4 зв.].

Риторика і думки російської влади в листуванні набувають характеру радикалізації вирішення проблеми. На 1855 р. простежується ідея «зменшення кількості мусульман на Кримському півострові» в цілому [3, арк. 5 зв.]. Слід зазначити, що спочатку розглядалася можливість примусово виселити тільки татар Євпаторійського повіту як «зрадників народу», заселивши вільні землі російськими селянами, а іншим татарам Криму запропонувати переселятися до внутрішніх губерній на добровільній основі [3, арк. 22 зв.]. Поки що було прийнято рішення вивести кримських татар, які проживали на відстані 25 верст від берега, від Перекопу до р. Альми. Рішення було схвалено імператором [3, арк. 66 зв.]. Згадується близько 100 сімей, котрі переселилися в інші повіти. Точна кількість виведених на той момент невідома [3, арк. 22 зв.].

На 15 грудня 1855 р. Таврійська палата державного майна отримує розпорядження, що слід, по суті, використовувати тактику «м'якої сили»: з метою схилити кримських татар до «добровільного» переселення, потрібно було переконати їх у неможливості повернення на попередні місця проживання, а з іншого боку, акцентувати на «вигодах», що нібито чекали на них на нових територіях. У розпорядженні Палати державного майна прямо вказано: «необхідно навіяти, що уряд з особливою турботливістю вживе всіх заходів, які від нього залежать, щодо переселенців...» [3, арк. 25 зв.]. Переселення татар за попереднім розрахунком планувалося на весну 1856 року. А поки що місцеві чиновники отримали наказ підрахувати татар, які проживали за 25 верст від берега і яким заборонили повертатися у свої домівки, та збирати дані про тих, хто готовий добровільно переселитися.

Таврійська палата державного майна, розуміючи ситуацію на місці, доповідає О. Г. Строганову, нещодавно призначеному Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором, що навряд чи слід очікувати бажання татар до добровільного переселення. Тому там вважають за потрібне користуватися тактикою міністра державного майна П. Д. Кисельова, а саме – не тиснути на татар і не сіяти недовіру до влади в народі [3, арк. 36]. Строганов же вважає за потрібне більш радикально вирішити «татарське питання», а саме – здійснити примусове переселення татар, які втекли до окупованих Євпаторії, Керчі та Єнікале [3, арк. 47].

Інформація Таврійською палатою державного майна збиралася близько 3–4 місяців, з грудня 1855 до квітня 1856 р.:

1. Татар, що перейшли в зайняту союзниками Євпаторію, – близько 10 985 чоловіків. Поблизу фортеці Єнікале – 781 чоловік.
2. З них повернулися до своїх місць проживання – 45.
3. Татар, яких було виведено з 25-верстової приморської зони, налічувалося 4279 чоловіків та 3090 жінок.
4. Усіх татар, що проживали за 25 верст від берега між Перекопом та річкою Альмою, – 11 179 чоловіків.

5. Кількість татар, яку голова Таврійської палати державного майна вважає за потрібне переселити, якщо надійде відповідний наказ, – до 5 тис. осіб чоловічої статі.
6. З тих, хто проживав у 25-верстовій зоні, близько 6900 втекли до сил союзників.

Але знову наголошується на тому, що слід запроваджувати саме добровільне переселення, бо навіть виведені за цей час татари знаходять, де оселитися, не повертаючись на колишні місця проживання [3, арк. 56–57]. Разом з тим чиновник зазначає, що, попри ситуацію, яка сталася в Євпаторії, із закінченням війни потрібно зняти претензії до виведених татар, оскільки вони ніяк не виявляли нелояльності владі. У цілому татари на всьому півострові були вірні Росії. А 15 тис. татар двох степових волостей Феодосійського повіту поблизу міста Керч, яких теж планувалося вивести, залишалися лояльними російським військам; рішення командувача князя Горчакова, який не погодився виводити татар, тільки зміцнило їхню довіру до російської влади. На думку чиновника, кого дійсно є сенс переселяти подалі від ворога, то це татар гірських, а також тих, що живуть від Перекопу до Керчі, бо вони мають більше спільного в культурному плані та більше зв'язків з турками, ніж татари степові. Щоб вони не становили загрози, слід переселити їх щонайменше на 50 верст від берега [3, арк. 59–59 зв.].

У цілому можна побачити, що губернська влада не була ініціатором переселення татар та всіяко намагалася донести цю думку до Строганова і Міністерства державного майна; у контексті закінчення війни вона вважала за можливе повернути їх на колишні місця проживання.

3 квітня 1856 р. Кисельов повідомляє Строганову, що імператором дозволяється примусове виселення тих татар, які перейшли на бік ворога та не повернулися за заклик російської влади до звичайних місць проживання. Цих татар слід визначати як «зрадників», примусово переселяти до внутрішніх губерній, а землю конфіскувати та передати до морського відомства для роздачі захисникам Севастополя [3, арк. 67]. 6 квітня надходять конкретні міркування щодо розпоряджень, які стануть основою на подальший рік:

1. Татар, що пішли до зайнятих союзниками Євпаторії та Єнікале, але які не брали участі в явній допомозі ворогу, не переслідуватимуть і не вважатимуть злочинцями, але їх слід обов'язково виселити з Криму.
2. Не дозволяти виведеним татарам повертатися до колишніх місць проживання у 25-верстовій зоні від берега.
3. Заохочувати татар переселятися в північні землі губернії, і за достатньої кількості охочих, якщо знадобиться, надати допомогу пільгами, щоб переконати татар, що переселення відбувається не як акт переслідування.
4. Татар, які будуть відправлені в Самарську губернію, слід роз'єднувати на невеликі партії і тримати під час переселення під суворим наглядом [3, арк. 72–73].

Але наразі розв'язання цього питання було затримане підписанням наприкінці березня Паризького мирного договору, а згодом — тривалим виведенням військового контингенту союзників з раніше захоплених ними територій. Поки союзницькі війська не пішли з Євпаторії, близько 13 тис. татар залишалися там, при цьому не маючи ресурсів для проживання та їжі й будучи практично повністю залежними від пайків. Губернатор Жуковський просив можливості для виведених татар за згодою власників земель повертатися бодай на колишні місця або оселитися в інших землевласників у межах Криму хоча б на тимчасовій основі через брак хліба [3, арк. 91]. Опинившись у зруйнованому війною краї за нестачі продовольства і не маючи можливості швидко замінити велику кількість татар такою ж кількістю російських селян, влада доходить висновку, що краще дати краю перепочити, відкласти переселення до кращих часів і вирішувати проблему поступово, скуповуючи землі та добровільно переселяючи татар. Імператор ці заходи схвалює [3, арк. 99, 115].

Обставиною, що заморозила справу на деякий час, стала підписана Олександром II загальна амністія, яка зробила запланованих до переселення татар юридично невинними. Як Строганов, так і Міністерство державного майна з губернською владою не ігнорують її та доводять висновку, що не мають права заважати селянам повертатися на свої землі або конфіскувати їх. У той самий момент спостерігається численний виїзд татар разом із військами союзників, що покидають Крим, до Туреччини. Імператор у секретній постанові, яку було передано до Криму 18 травня 1856 р., погоджуючись із міністром державного майна

Кисельовим та підтримуючим його О. Строгановим, наказав не чинити жодних перешкод для добровільного переселення кримських татар до Туреччини, вважаючи це сприятливим для звільнення краю від цього «шкідливого населення» [3, арк. 133]. О. Строганов дає вказівку таврійському губернатору рекомендувати поміщикам у Криму більше не дозволяти оселятися на своїх землях татарам, котрі не встигли там оселитися до підписання Паризьких мирних угод, щоб таким чином спонукати їх до виїзду з півострова [3, арк. 140].

На перший погляд може здатися, що якихось радикальних заходів із переселення татар та конфіскації їхніх земель за часів Кримської війни владою вжито не було. Наймасштабнішою акцією стало виведення частини кримськотатарського населення за 25-верстову зону від західного берега Криму – від Перекопу до р. Альми, а також поодинокі випадки на східному узбережжі. Але це тільки на перший погляд.

Отже, за час Кримської війни російська влада змінила ставлення до кримськотатарського питання з «бажаного» на «необхідне». Факти нелояльності кримських татар у Криму, а також події в Євпаторійському повіті стали приводом стверджувати, що татари не заслуговують на довіру. Слід зазначити, що характеристика татар як потенційних зрадників виходила від О. Строганова, а також від столичної влади в особі Міністерства державного майна; саме від них імператор отримував доповіді, і саме вони більшою мірою впливали на перебіг справи в умовах централізованої монархії. Водночас губернські чиновники, хоча й не заперечували факти татарських повстанських настроїв, запевняли верхівку, що татари в абсолютній більшості лояльні до Росії, і якщо переселення необхідне, то подальше від кримського берега, але аж ніяк не з Криму в цілому.

Але слід вказати також і на «тіньовий» фактор, що зіграв навіть більшу роль у масовій міграції кримських татар у подальшому, ніж цілеспрямовані заходи влади. Цим фактором став сам контекст ведення цієї справи. Постійні переписи й підрахунки татар, що проводилися під час війни губернськими чиновниками, консультації з цієї теми із землевласниками (зокрема з татарського дворянства та духовенства), поширення інформації про перебіг вирішення «татарського питання», що доходила до населення, – усе це призвело до того, що у кримськотатарського населення почало формуватися уявлення про недовіру царя до них. Укорінювалася думка, що держава не хоче бачити їх на цій землі в жодному статусі, що на той момент частково відповідало дійсності. Тотлебен, зокрема, у своїх записках зазначав, що рішення царя про переселення татар у внутрішні губернії вже в 1856 році пройшло крізь усю вертикаль влади до повітових і сільських управлінь [7, с. 537–538]. Місцеве нетатарське населення користувалося цими чутками, гіперболізуючи можливі заходи влади, як-от примусове навернення у християнство та запровадження рекрутської повинності [7, с. 539]. Таким чином вони обманом скуповували землі татар, які вирішували продати майно та емігрувати. Кримські татари почали поступово залишати Крим, чим були задоволені О. Строганов та Міністерство державного майна, котрі наказали конфіскувати покинуті татарами землі.

Як ми бачимо, для повної реконструкції картини не вистачає матеріалів, які б демонстрували, яка саме інформація розповсюджувалася серед населення та якою була її динаміка; такі дані можуть бути наявні в місцевих архівах Криму. Обговорення між місцевою, губернаторською та міністерською гілками влади точилися жваво, а отже, до кримської публіки могла потрапити будь-яка ідея можновладців, що доходила до губернських чиновників, – причому варіанти вирішення проблеми пропонувалися і значно радикальніші. Ми не можемо стверджувати напевно, наскільки цілеспрямовано й централізовано та в який саме спосіб виконувалася вказівка Строганова «не чинити жодних перешкод для добровільного переселення».

Літо 1856 року стало рубіконом у вирішенні «татарського питання», яке на той час залишалось невизначеним. Саме в цей момент, на мою думку, влада могла вгамувати занепокоєння татар і вжити заходів для утримання населення. Губернська влада продовжувала вважати, що більшість татар залишається лояльною до Росії, тому потрібно запобігти подальшому падінню довіри та, якщо переселення дійсно необхідне, то здійснювати його «добровільно» і поступово [3, арк. 125]. Це прагнення цілком могло бути продиктоване

небажанням місцевої влади та землевласників втрачати робочу силу, хоча й співчуття до татар загалом повністю виключати не можна.

Символічну крапку в цьому дискурсі ставить записка, яку написав О. Строганов на прохання імператора щодо свого погляду на «татарське питання». Вважаю за потрібне навести точну цитату:

«За три роки до початку минулої війни татари в своїх колах почали поговарювати про майбутню війну, яка наближається, і ці чутки справдилися з війною, що так страшно розгорілася в Криму. Після нинішнього умиротворення знову в татарських колах, і навіть серед їхніх жінок, відкрито поширюються розмови, що мир триватиме лише один рік – доки Туреччина та її союзники не зберуть сили; а потім війна в Криму знову спалахне й триватиме доти, доки Крим не буде повернений Туреччині.

Після оголошення всевеликодушного прощення татарам, наданого їм з милості, вони загордилися: ті, хто раніше були покірними, тепер відкрито заявляють, що навіть за найменшого утиску Туреччина неодмінно вступиться за них разом зі своїми західними союзниками.

Зазначається, що татари, а особливо їхні мурзи, до, під час та після війни прагнули запитися дзвінкою монетою і не випускали її з обігу: з цього роблять висновок, що вони мають якийсь таємний намір...

О, як було б чудово, якби Крим позбавився цих домашніх ворогів і дармоїдів. Вічна була б слава й молитва церкви тому, хто очистив би Крим від таких мерзенних мешканців. Якнайшвидше слід було б очистити Південне узбережжя, Байдарську долину, приморські землі поблизу Євпаторії, Феодосії та Керчі від цих негідників, які, правду кажучи, не варті тих милостей, якими обдаровує їх уряд. Вовка скільки не пестиш, не годуєш – він усе одно дивиться в ліс; так і татари...

Попередні зради, шпигунства, сприяння ворогам, які чинили татари, ясно вказують на їхнє ставлення до нашого уряду...

Господи, вислухай мою молитву і зверни увагу на голос душі моєї! Амінь» [3, арк. 186–187].

Ця записка фактично вирішила долю багатьох кримських татар, призвівши до трагічної масової еміграції, яка назавжди змінила демографічний та культурний ландшафт Криму.

Отже, російська влада за час Кримської війни змінила ставлення до кримськотатарського питання з «бажаного» на «необхідне». Епізоди нелояльності кримських татар, а також події в Євпаторійському повіті стали приводом для твердження, що татари не заслуговують на довіру. Слід зазначити, що характеристика татар як потенційних зрадників виходила передусім від генерал-губернатора О. Строганова, а також від столичної влади в особі Міністерства державного майна; саме від них імператор отримував доповіді, і саме вони більшою мірою впливали на перебіг справи в умовах централізованої монархії. Водночас губернські чиновники, хоча й не заперечували факти повстанських настроїв серед татар, запевняли верхівку, що татари в абсолютній більшості лояльні до Росії, і якщо переселення необхідне, то подалі від кримського берега, але аж ніяк не з Криму в цілому.

Однак вирішальну роль у подальшій масовій еміграції відіграв «тіньовий фактор» – інформаційний контекст. Постійні переписи, взаємодія із землевласниками, чутки про наміри влади (які гіперболізувалися до примусового хрещення та рекрутчини) сформували у кримськотатарського населення стійке переконання в недовірі царя і небажання держави бачити їх на цій землі. Тотлебен зазначав, що чутки про переселення дійшли до самих низів уже у 1856 році [7, с. 537–538].

Символічну крапку в цьому дискурсі ставить записка О. Строганова, у якій він відкрито називає татар «внутрішніми ворогами і дармоїдами» та висловлює бажання «очистити Крим від таких мерзенних мешканців» [3, арк. 186–187]. Ця позиція вищої адміністрації, поєднана з політикою «м'якого тиску» та створенням нестерпних умов життя, фактично вирішила долю багатьох кримських татар, призвівши до трагічної масової еміграції, яка назавжди змінила демографічний та культурний ландшафт Криму.

Джерела та література:

1. Бикова Т. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. 6. С. 13–40.
2. Возгрин В. Е. История крымских татар : очерки этнической истории коренного народа Крыма : в 4 т. Т. 2. Симферополь: Къартбаба продакшн, 2014. 940 с.
3. Державний архів Одеської області. Ф. 1. Оп. 193. Спр. 1. Ч. 1. 118 арк.
4. Маркевич А. И. Таврическая губерния во время Крымской войны : по архивным материалам. Симферополь, 1905. 260, III с. (Известия Таврич. учен. археогр. комиссии ; № 37).
5. Марков Є. Л. Очерки Крыма : картины крымской жизни, природы и истории. СПб. : тип. К. Н. Плотникова, 1872. 508 с.
6. Раков В. С. Мои воспоминания о Евпатории в эпоху Крымской войны 1853–1856 гг. Евпатория : тип. М. Л. Мурованского, 1904. 56 с.
7. Тотлебен Е. И. О выселении татар из Крыма в 1860 году. *Русская старина*. 1893. Т. 78. С. 531–550.

References:

1. Bykova, T. (2003) Politychne ta sotsialno-ekonomichne stanovysheche v Krymu (vid seredyny XVIII st. do 1917 r.). *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* [Problems of history of Ukraine in the 19th – early 20th centuries]. Iss. 6, pp. 13–40. [in Ukrainian].
2. Vozgrin, V. E. (2014) *Istoriya krymskikh tatar: ocherki etnicheskoy istorii korennoho naroda Kryma: v 4 t.* Vol. 2. Simferopol: Kartbaba prodakshn. [in Russian].
3. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (DAOO) [State Archive of Odesa Region]. F. 1. Op. 193. spr. 1. Part 1. [in Russian].
4. Markevich, A. I. (1905) *Tavrisheskaya guberniya vo vremya Krymskoy voyny: po arkhivnym materialam.* Simferopol. (Izvestiya Tavrisheskoy uchenoy arkheograficheskoy komissii; no. 37). [in Russian].
5. Markov, Ye. L. (1872) *Ocherki Kryma: kartiny krymskoy zhizni, prirody i istorii.* Saint Petersburg: tipografiya K. N. Plotnikova. [in Russian].
6. Rakov, V. S. (1904) *Moi vospominaniya o Evpatorii v epokhu Krymskoy voyny 1853–1856 gg.* Eupatoria: tipografiya M. L. Murovanskogo. [in Russian].
7. Totleben, E. I. (1893) O vyselenii tatar iz Kryma v 1860 godu. Vol. 78, pp. 531–550. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344128>

УДК 94(477)«18»

ACQUISITION OF HONORED CITIZENSHIP IN THE 19TH CENTURY: CASES FROM THE PRACTICE OF ODESA RESIDENTS¹

Olena Uvarova

PhD (History), Associate Professor
Odesa National Medical University
2 Valikhovskiy Ln, Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-2274-4003>

E-mail: uvarova@ukr.net

Citation: Uvarova, O. (2025) Acquisition of honored citizenship in the 19th century: cases from the practice of Odesa residents, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South* pp. 70–80.

Submitted: 09.07.2025.

Abstract

This article presents the results of a study on the acquisition of honored citizenship as a distinct social estate in the Russian Empire during the 19th century, based on the cases of specific residents of the city of Odesa. The aim of the study is to analyze the legal, socio-economic, and administrative dimensions of this process. It explores the conditions for admission to honored citizenship, illustrates the bureaucratic procedures involved in correspondence with local authorities, and identifies the social, ethnic, professional, and economic characteristics of Odesans who obtained this status. The source base of the research includes published legislative acts and materials from the State Archive of the Odesa Region. The study concludes that acquiring honored citizenship served as a form of social mobility, provided the applicant met legal requirements related to economic activity (membership in the first and/or second merchant guilds), educational attainment (graduation from certain educational institutions), professional qualifications, and civic engagement. The heterogeneous social backgrounds of applicants influenced the variability of administrative procedures for collecting the required supporting documents. Obtaining certificates and official statements typically involved correspondence with local administrative bodies — such as the Odesa City Governor, the Chancellery of the Governor-General of Novorossiia and Bessarabia — and subsequently with the city council, the police, the magistrate, and other offices. Legal ambiguity concerning the eligibility of Jewish individuals for honored citizenship often resulted in discriminatory practices based on ethnicity. Personalized data from archival sources regarding specific Odesa residents who applied for honored citizenship allow for a detailed examination of the mechanisms of social mobility within the urban environment.

Keywords: honored citizenship, hereditary honored citizenship, personal honored citizenship, estate, estate system of the Russian Empire, Odesa, Jews, merchants.

НАБУТТЯ ПОЧЕСНОГО ГРОМАДЯНСТВА У ХІХ СТОЛІТТІ: ВИПАДКИ З ПРАКТИКИ ОДЕСИТІВ

Олена Уварова

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний
медичний університет

Анотація

У статті представлено результати дослідження процесу набуття почесного громадянства як окремого стану в Російській імперії ХІХ століття на прикладі конкретних мешканців м. Одеса. З метою аналізу правових, соціально-економічних та адміністратив-

¹ Статтю було підготовлено авторкою під час проходження стипендіальної програми в New Europe College – Institute for Advanced Study (Бухарест, Румунія, жовтень 2024 – липень 2025). Авторка дякує New Europe College за створення умов для проведення наукової роботи та Державному архіву Одеської області за можливість ознайомлення з матеріалами.

Валіховський пров., 2, м. Одеса,
65082, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-2274-4003>
E-mail: uvarova@ukr.net

Цитування: Уварова О. Набуття почесного громадянства у XIX столітті: випадки з практики одеситів. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 70–80.

Отримано: 29.07.2025 р.
1,1 д.а.

них аспектів цього процесу розглянуто умови зарахування до почесного громадянства, проілюстровано процедуру листування з місцевими органами влади, ідентифіковано соціальні, національні, професійні та економічні характеристики одеситів, які отримували цей статус. Джерельну базу дослідження становлять опубліковані законодавчі акти та матеріали Державного архіву Одеської області. Зроблено висновок, що набуття почесного громадянства виступало своєрідним соціальним ліфтом за наявності визначених законом умов: відповідного рівня економічної активності (перебування в 1-й та/або 2-й купецьких гільдіях), освітнього рівня (закінчення визначених навчальних

закладів), професійної кваліфікації й суспільної активності.

Неоднорідність соціального походження претендентів зумовлювала варіативність адміністративних процедур зі збору підтверджуючих документів. Отримання довідок і свідоцтв відбувалося шляхом листування з місцевими органами влади — одеським градоначальником, канцелярією Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, а далі — з міською думою, поліцією, магістратом тощо. Певна невизначеність законодавчих норм щодо надання почесного громадянства євреям на практиці призводила до випадків дискримінації за етнічною ознакою. Персоніфіковані відомості з архівних документів про конкретних одеситів, які претендували на почесне громадянство, дали змогу простежити механізми соціальної мобільності в міському середовищі.

Ключові слова: почесне громадянство, спадкове почесне громадянство, особисте почесне громадянство, стан, станова структура Російської імперії, Одеса, євреї, купецтво.

Почесні громадяни становили один із привілейованих станів у Російській імперії XIX – початку XX ст. Важливо підкреслити, що почесне громадянство існувало у двох принципово різних формах – як соціальний стан і, починаючи з другої половини XIX ст. також як відзнака, звання, форма подяки від міста за внесок у його розвиток [2]. У цій статті почесне громадянство розглядається саме як стан, створений на підставі маніфесту імператора Миколи I від 10 квітня 1832 р. з метою «запобігання занепаду почесних родів міщан» і для «відкриття ширшого заохочення до праці, доброчесності та корисних навичок, працелюбності» [23]. Право належати до цього стану могло надаватися особисто, на період усього життя, або спадково – у другому випадку статус переходив до всіх законних дітей.

До особистого почесного громадянства могли бути зараховані міщани, які мали атестат російського університету про успішне закінчення навчання; художники, що отримали атестат Імператорської академії мистецтв про закінчення повного курсу або проходження відповідних випробувань; іноземні науковці, митці, капіталісти, купці, власники великих мануфактур і фабричних заводів.

До спадкового почесного громадянства за правом народження належали законні діти спадкових почесних громадян і особистих дворян. Претендувати на нього за певних умов могли представники купецького стану; особи вільних станів, які вже мали особисте і відзначилися в науках (науковий ступінь доктора або магістра за результатами випробувань в одному з російських університетів) або витончених мистецтвах (після 10 років з моменту отримання диплома Академії мистецтв); іноземні науковці, художники, капіталісти та власники великих мануфактур і фабрик, які перебували у статусі особистих почесних громадян щонайменше 10 років і прийняли російське підданство. Представникам купецького стану спадкове почесне

громадянство надавалося за наявності принаймні однієї з таких умов: отримання звання комерції радника або мануфактур-радника; нагородження російським орденом; а також у разі безперервного перебування купецької родини у першій гільдії протягом 10 років або у другій – 20 років, за відсутності судимості. З 1863 р. ця можливість була поширена також на осіб юдейського віросповідання [30].

Відповідно до встановленої процедури, клопотання про зарахування до стану почесних громадян із доданням підтверджуючих документів подавалися до Герольдії при Сенаті. Після розгляду матеріалів складалася доповідь Правлячому Сенату, який у разі позитивного рішення видавав грамоти (для спадкових почесних громадян) або свідоцтва (для особистих). Особи юдейського походження могли бути зараховані до спадкового почесного громадянства виключно за спеціальними імператорськими указами.

Почесні громадяни отримували низку привілеїв, зокрема звільнення від подушного податку, рекрутської повинності та тілесного покарання у разі скоєння злочину. Новий стан надавав міським обивателям ці переваги, однак не виводив їх за межі міського соціального середовища [22, с. 533]. Статус надавав право брати участь у муніципальних виборах у місті, де була розташована власність почесного громадянина, а також дозволяв обіймати громадські посади [19, с. 95]. Позбавлення почесного громадянства могло відбутися у разі винесення судового вироку або оголошення банкрутства.

Почесне громадянство формувало собою новий прошарок у суспільстві, відокремлений від непривілейованих станів. Таким чином, у становій структурі імперії відбулися певні трансформації – було сформовано нову соціальну групу осіб, не об'єднаних професійною належністю чи видом діяльності (купці, науковці, фабриканти, художники, діти особистих дворян тощо). Це створювало додаткові можливості для соціального просування окремих осіб, хоча, згідно з деякими оцінками, призвело до занепаду самого стану [22, с. 535]. З одного боку, почесне громадянство стало своєрідним соціальним ліфтом для певних категорій населення, з іншого – клапаном, який обмежував доступ до російського дворянства, адже ті, хто раніше завдяки службі або нагородженню орденами здобували дворянський статус, тепер зараховувалися до почесних громадян або особистих дворян (це положення було підтверджено через 13 років маніфестом від 11 червня 1845 р. [19, с. 102; 26].)

Дослідження цього інституту дає змогу глибше зрозуміти соціальну структуру українських міст ХІХ ст. Необхідність чіткого розмежування між почесним громадянством як становим статусом і почесним званням, яке надавалося містом за заслуги, також визначає актуальність обраної теми.

За три чверті століття свого існування¹ цей стан привернув увагу сучасників [20, с. 302-307; 22] і продовжує викликати науковий інтерес у наш час – як у контексті сутності цього явища в імперському законодавстві, так і з огляду на його значення для еволюції міського суспільства ХІХ століття [1; 3]. Не обійшли увагою почесних громадян дослідники історії українських міст і економічного розвитку українських земель [19; 21; 35]. Спроби осмислення імперської соціальної структури здійснювали й зарубіжні дослідники [37; 40], які акцентували увагу на важливості нового статусу для бізнес-еліти [38]. Особливий інтерес має стаття Alison K. Smith, у якій висунуто тезу, що створення стану почесного громадянства, який об'єднував торгівців і представників різних професій, стало спробою формування середнього класу в імперії [39]. Крім того, авторка звертає увагу на концепцію честі, яка була актуалізована появою цього стану.

Незважаючи на наявність інформації про почесних громадян у загальних наукових працях та статтях, значення цього соціального нововведення потребує подальшого вивчення – передусім з урахуванням локальних прикладів, які дозволяють проілюструвати бюрократичну процедуру набуття цього стану та зробити відомими імена містян, чії досягнення в економічній і культурній сферах забезпечили їм здобуття почесного громадянства.

¹ Інститут почесного громадянства в Російській імперії було скасовано у 1917 р. 10 (23) листопада 1917 р. Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих і солдатських депутатів затвердив декрет «Про знищення станів і цивільних чинів» [34, с. 26]. 11 (24) листопада документ, схвалений Радою народних комісарів, був оприлюднений і набрав чинності.

Метою цього дослідження є аналіз процесу набуття почесного громадянства на прикладах конкретних мешканців м. Одеса. Завданнями дослідження є: з'ясування правових підстав і умов надання почесного громадянства в Російській імперії; опис адміністративної процедури набуття цього статусу на основі біографічних прикладів; ідентифікація соціальних, національних, професійних та економічних характеристик окремих мешканців Одеси, які отримували почесне громадянство.

Джерельною базою дослідження стали опубліковані законодавчі акти, що дають загальне уявлення про юридичну природу та еволюцію стану почесних громадян, а також неопубліковані матеріали Державного архіву Одеської області, які дозволяють реконструювати процедуру його набуття на місцевому рівні. Важливим джерелом є «Алфавіт одеських почесних громадян» – спеціальний журнал Одеської міської управи, що містить перелік осіб, зведених у 1833–1897 рр. до особистого та спадкового почесного громадянства, а також інформацію про склад їхніх родин [18]. Крім того, фонд № 2 «Канцелярія Одеського градоначальника» включає низку справ про надання цього статусу, що дозволяє проаналізувати окремі кейси, які свідчать про наявність процедури - збору підтверджувальних документів і тривалого листування місцевої адміністрації. Наприклад, згідно з вимогою від січня 1852 р., «особи, які просять Сенат про зарахування їх до почесного громадянства, зобов'язані, окрім інших необхідних документів, додавати посвідчення про своє віросповідання, видане місцевим цивільним губернатором за особливою формою, встановленою Міністерством внутрішніх справ» [29].

З часом до Маніфесту 1832 р. додавалися нові законодавчі акти, які розширювали коло осіб, що могли бути зараховані до стану почесних громадян [33, с. 117-127]. Наприклад, певну групу особистих почесних громадян почали становити діти військовослужбовців – так звані кантоністи. Сенатським указом від 13 вересня 1845 р. було дозволено клопотатися про виключення одного з синів із військового відомства тим особам, які під час служби здобули чин, що надавав право на особисте почесне громадянство (або особисте дворянство). Це дозволялося за умови, якщо дитина народилася в період, коли батько ще перебував у нижньому чині, та за відсутності інших дітей, народжених після отримання батьком вищого чину [27]. У лютому 1852 р. звільнений зі служби колезький реєстратор¹ Матвій Савенков у своєму проханні на ім'я одеського градоначальника О. І. Казначеева щодо подальшого подання до Військового відомства повідомив про наявність у нього трьох синів – Кирила, Павла та Іллі [4, арк. 3-3зв., 18]. Двоє старших уже перебували на військовій службі, а наймолодший, Ілля, знаходився під опікою батька до досягнення 20-річного віку. Саме його батько й побажав зарахувати до стану особистих почесних громадян². У березні того ж року одеський градоначальник надіслав відповідне подання до Департаменту військових поселень Військового міністерства, а в листопаді отримав відповідь про виключення Іллі Савенкова з військового відомства, що дозволило видати йому свідоцтво для подання до Герольдії [4, арк. 2-2зв.]. Аналогічно ще один батько трьох синів – колезький реєстратор і колишній писар одеського батальйону Олександр Жогін – у 1852 р. отримав задоволення свого клопотання «про залишення при ньому для догляду в старості одного з трьох синів-кантоністів – Михайла» та про зарахування останнього до стану почесних громадян [5, арк. 2-2зв.].

Прохання про зведення до стану почесних громадян мало супроводжуватися низкою документів, серед яких – свідоцтво про віросповідання, метричні записи про хрещення прохача та членів його родини, довідки про відсутність судимості та неплатоспроможності, вінчальне свідоцтво та інші підтверджувальні документи, зокрема формулярний список. У випадках подання клопотання випускниками визначених навчальних закладів додавався диплом, купцями – довідка про перебування у гільдіях.

¹ Посада колезького реєстратора до маніфесту 11 червня 1845 р. «Про набуття дворянства службою» давала можливість отримати особисте дворянство [26], а пізніше - тільки особисте почесне громадянство. Отже, Матвій Савенков як такий, що дослужився до чину, який дає право на особисте почесне громадянство, міг згідно з указом Сенату від 13 вересня 1845 р. клопотати про виключення його сина з військового відомства [27].

² У проханні батько посилається на доповнення 1-го пункту 69 статті Шостого продовження до 1-ї книги 2-ї частини Зводу військових постанов [36, с. 251-252]. Таке громіздке формулювання по суті містило в собі посилання на нововведення в законодавстві на підставі Указу Сенату від 13 вересня 1845 р. [27].

Документообіг не обмежувався лише поданням прохання та отриманням указу Сенату, а включав кілька етапів. Ілюстративним прикладом є справа купця 3-ї гільдії Юхима Ростовцева, який отримав особисте почесне громадянства у вересні 1852 р. за відмінні успіхи в науках у Московській практичній комерційній академії, яку він закінчив у 1849 р. [8, арк. 1].¹ Після позитивного рішення Герольдії, Сенат повідомляв про це Міністерство внутрішніх справ і Міністерство фінансів, а сам прохач був зобов'язаний сплатити до Сенатського казначейства збір у розмірі 15 руб. сріблом за свідоцтво та 3 руб. 60 коп. – за папір [8, арк. 1зв., 2, 12].² Свідоцтво було надіслано з Герольдії в травні 1854 р, отримано одеським градоначальником О. І. Казначеевим, у червні передано Одеському військовому губернатору М.І.Крузенштерну і того ж місяця вручено Ю. Ростовцеву через поліцію [8, арк. 16-17зв., 19].

Наступний приклад, як і справа Ростовцева, демонструє можливість клопотати про набуття почесного громадянства на підставі отримання вищої освіти у відповідній галузі.

Лікар Йосип Крохмаль у вересні 1852 р. клопотав перед одеським градоначальником О. І. Казначеевим про зведення його разом з родиною до спадкового почесного громадянства. Він надав такі документи: 1) диплом Харківського університету про отримання звання лікаря 1-го розряду,³ 2) свідоцтво Одеської міської думи про складання ним присяги на вірність підданству Російської імперії, 3) припис Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора від 23 грудня 1840 р. про похвальні дії з припинення чуми в Одесі, 4) свідоцтво предводителя дворянства Сквирського повіту Київської губернії та місцевих поміщиків від 2 грудня 1850 р. про виявлену Й.Крохмалем старанність у ліквідації холери в цій губернії, 5) свідоцтва про шлюб і родину [7, арк. 5]. Із прохання дізнаємося подробиці біографії Й. Крохмалю - колишнього австрійського підданого, який після закінчення вивчення медицини приїхав до Російської імперії та, склавши іспити у Харківському університеті, отримав у 1837 р. звання лікаря 1-го розряду. У вересні 1845 р. він склав присягу на російське підданство в Одеській міській думі й відтоді мешкав в Одесі.

Одеський градоначальник переслав документи в.о. Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора П.І.Федорову, у супровідному листі підкресливши «корисні дії лікаря Й.Крохмалю» під час епідемій, а також зазначивши, що прохач «під судом і слідством не перебував», «сповідує єврейську релігію, до розколу й інших шкідливих сект не належить» [7, арк. 5зв.]. У відповідь було отримано повідомлення, що згідно процедури своє клопотання Й. Крохмаль має спрямувати до Департаменту герольдії Урядового Сенату. Водночас в.о. генерал-губернатора зауважив, що уряд навряд чи врахує участь у боротьбі з епідеміями через давність подій [7, арк. 6-6зв.]. У грудні 1852 р. документи були повернуті Й. Крохмалю. Подальша доля його звернення невідома, і серед почесних громадян, зафіксованих у журналі управи, його ім'я відсутнє.

Варто звернути увагу, що у своєму проханні Й.Крохмаль посилався на законодавчу норму, яка дозволяла євреям бути зведеними до спадкового почесного громадянства «в особливо важливих тільки випадках, коли вони принесли особливу користь державі» [32, с. 119], і мав на увазі свою участь у боротьбі з епідеміями, тому що «в обох випадках діяв [він] із безкорисливістю, ретельністю та самовіддачею», що, на його думку, і давало йому підстави претендувати на почесне громадянство [7, арк. 7].

Відомо, що імперія обмежувала права єврейського населення. Цей дискримінаційний підхід проявлявся і в питаннях надання почесного громадянства. Так, ще у маніфесті 1832 р. було зазначено, що євреї можуть бути зведені до цього стану, «але не інакше як за незвичайні заслуги або відмінні досягнення в науках, мистецтвах, торгівлі і мануфактурній промисловості» [23, с. 195]. У 1839 р. було затверджено положення Комітету Міністрів, згідно з яким при

¹ У даному випадку Сенат посилався на 3 пункт, 600 статті, 9 тому Зводу законів Російської імперії, присвячений саме випускникам Московської практичної комерційної академії [32, с. 114]. Право клопотати про набуття особистого спадкового громадянства вони набули на підставі Височайше затвердженої пропозиції Державної ради 20 вересня 1835 р. [24].

² Збір стягували на підставі 611 і 613 статей 9 тому Зводу законів [32, с. 118].

³ З 1849 р. особи, які здобули один із медичних, фармацевтичних і ветеринарних ступенів, отримали низку переваг, зокрема й набуття спадкового почесного громадянства [28].

наданні євреям почесного громадянства «взяти за правило, щоб подання з цього приводу здійснювалися з надзвичайною вибірковістю, і щоб їм запитувалося лише особисте, а спадкове – тільки у винятково важливих випадках, коли вони принесли особливу користь державі» [25].

Більш вдалим виявився сподівання єврея Маркуса Гуровича, який клопотав про особисте почесне громадянство. Із 1834 р. він працював учителем французької мови в Єврейському училищі, а у 1845 р. разом із дружиною відкрив пансіон для виховання єврейських дівчат, який, за словами заявника, «на той час був єдиним у своєму роді [в краї] і першим подібного типу серед євреїв в імперії», і туди приймалися, зокрема, сироти, які навчалися безкоштовно [9, арк. 1, 2зв.]. У грудні 1853 р. М. Гурович звернувся до одеського градоначальника О. І. Казначеева з проханням про надання йому почесного громадянства на підставі означених досягнень [32, с. 119]. Градоначальник рішуче підтримав це звернення й у січні 1854 р. в листі на ім'я в.о. Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора П. І. Федорова яскраво охарактеризував діяльність М. Гуровича та його безкорисливість [9, арк. 5-6зв., 9]. Піклувальник Одеського навчального округу М. М. Бугайський також підтвердив значення пансіону, наголосивши на належному організаційному рівні та високій якості навчання, і вважав за можливе надати М. Гуровичу почесне громадянство [9, арк. 6-6зв., 7-8зв.]. Бажаний статус було отримано у грудні 1856 р. [10, арк. 1-1зв.; 18, арк. 38зв.]

Судячи з усього, М. Гурович був особою активною, тож не дивно, що згодом він подав клопотанням про надання йому спадкового почесного громадянства на підставі «винятково важливих випадків» [33, с. 123]. Його інтереси в цьому питанні підтримав в.о. директора Рішельєвського ліцею О. М. Богдановський, який 23 липня 1862 р. звернувся до одеського градоначальника П. О. Антоновича з проханням зібрати необхідні відомості щодо особи М. Гуровича. Архівна справа містить чернетки запитів з канцелярії градоначальника, адресовані магістрату, поліції, комерційному суду, поліцмейстеру та Одеській міській думі [10, арк. 2-2зв.]. У рапортах, отриманих у відповідь, зазначалося таке: поліція та магістрат повідомили, що М. Гурович не перебував під судом чи слідством; комерційний суд засвідчив відсутність випадків торговельної неспроможності; поліцмейстер підтвердив юдейське віросповідання прохача, а міська дума надала відомості про склад його родини [10, арк. 3-7зв.]. Жоден із зазначених органів не висловив заперечень щодо надання йому почесного громадянства. На жаль, подальші документи, які би свідчили про отримання М. Гуровичем спадкового почесного громадянства, в архівній справі відсутні. З огляду на підтримку з боку міської влади можна припустити, що подане клопотання мало шанси на позитивне вирішення. Водночас не слід ігнорувати упереджене ставлення до євреїв, а також багатозначне формулювання законодавчих положень, зокрема вимоги щодо «важливих випадків» та «особливої користі державі». Відсутність конкретики в правових нормах могла створювати підґрунтя для свавільних рішень з боку влади [39, р. 336].

Євреї були змушені надавати докази своїх заслуг, але не мали впевненості в їхньому визнанні, а в окремих випадках роками очікували на схвальне рішення. У цьому контексті заслуговує на увагу справа Абрама Рафаловича – відомого одеського купця. З документів випливає, що ще у 1845 р. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов порушив клопотання про надання А. Рафаловичу звання спадкового почесного громадянина за його заслуги, зокрема: активну участь у розвитку торгівлі в регіоні, службу в Одеському будівельному комітеті, а також зусилля, спрямовані на припинення епідемії чуми у 1837 р. [16, арк. 18-18зв.] Проте на той час зазначені дії не були визнані достатніми заслугами, що відповідали б критеріям, необхідним для отримання євреями цього статусу.

У 1849 р. А. Рафалович знову ініціював клопотання і в своїй записці [16, арк. 1-2] на ім'я одеського градоначальника О. І. Казначеева повідомляв, що проживає в Одесі понад 30 років, займається зовнішньою торгівлею, і, зокрема, у 1847 р. його торговельний обіг становив 1458000 руб. сріблом. У 1836–1839 рр. він обіймав посаду члена будівельного комітету, причому, як він зазначив, «жоден з євреїв цієї почесної посади не займав». Під час епідемії чуми 1837 р. виконував обов'язки піклувальника з розподілу допомоги й продуктів незаможному населенню, за що отримав похвальний лист від генерал-губернатора та був удостоєний золотої медалі «За припинення чуми в Одесі». Ймовірно, з огляду на попередню відмову, А. Рафалович акцентує увагу на тому, що у 1847 р. бердичівські купці-євреї Ізраїль і Йосип Гальперіни

отримали спадкове почесне громадянство «за заслуги, які мої не перевищують, а навіть поступаються їм у плані громадської служби» [16, арк. 2]. Градоначальник розглянув справу і отримав відповіді на запити: рапорт міського магістрату про відсутність судових справ щодо А. Рафаловича, рапорт поліції про відсутність слідства та належності до сект, а також формулярний список, складений міською думою [16, арк. 4, 6, 8, 24-25]. Однак в.о. Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора П.І. Федоров, так само як і Кавказький намісник князь М. С. Воронцов, дійшли висновку, що, оскільки попереднє клопотання вже було відхилене урядом, повторне звернення з тими ж аргументами є безперспективним – тим більше, що за деякі з вказаних заслуг А. Рафалович уже був нагороджений [16, арк. 19-19зв., 22-22зв.]. Повторні клопотання в архіві не виявлено, але, зрештою, у 1857 р. А. Рафалович разом із родиною був зарахований до спадкових почесних громадян, що підтверджується відповідним записом в Алфавіті почесних громадян у журналі Одеської міської управи [18, арк. 39].

Відома родина українських цукрозаводчиків Яхненків [21, с. 185-205] також фігурує у справах Державного архіву Одеської області. У липні 1852 р. спадкове почесне громадянство отримав голова фірми, одеський купець 1-ї гільдії Кіндрат Яхненко, а завдяки перебуванню у спільному капіталі – його дружина Марія та рідний брат Терентій Яхненко із синами Іваном і Михайлом та доньками Євдокією й Ксенією [6, арк. 1-1зв.]. Підставою для надання спадкового почесного громадянства стало дотримання необхідного терміну перебування в купецьких гільдіях [32, с. 115-116]. Зокрема, ще мати Кіндрата, «купецька удова Єфросинія Антонівна», у 1838 р. вступила до 2-ї гільдії, а в 1842 р. перейшла до 1-ї. У складі спільного капіталу з нею перебував К. Яхненко, який успадкував матері у 1843 р. і з того часу значився у 1-й гільдії [6, арк. 1-1зв.]. Натомість дружина третього Кіндратового брата, на той час уже покійного Степана Яхненка, Дар'я разом із дітьми змогла отримати цей статус лише пізніше, у серпні 1853 р. [6, арк. 27-27зв., 29-29зв.] Затримка зі схвальним рішенням була зумовлена відсутністю частини документів, які мали підтвердити родинні зв'язки. У грудні 1854 р. вона отримала грамоту, яка засвідчувала надання спадкового почесного громадянства.

Перевірка документів Герольдією здійснювалася доволі ретельно. Так, одеському купцю 1-ї гільдії Дмитру Токареву забракло кількох місяців для отримання спадкового почесного громадянства згідно з порядком обчислення строку перебування у гільдіях.¹ Найімовірніше, сам прохач поквапився з поданням документів восени 1864 р., унаслідок чого отримав відмову у грудні, оскільки необхідний термін ще не був остаточно сформований з урахуванням повного поточного року [11, арк. 4-4зв.]. Друга спроба виявилася успішною: згідно з указом від 12 травня 1865 р., Д. Токарев разом із родиною був зведений у спадкові почесні громадяни [11, арк. 15-15зв.]. Варто зауважити, що його родина була численною: дружина Дар'я, сини Максим, Микола, Володимир, Гаврило, Петро, Семен, а також доньки Олександра і Серафима. З матеріалів справи випливає, що при поданні клопотання Д. Токарев додав до нього метричні свідоцтва на всіх членів родини, а також свідоцтво від градоначальника про віросповідання та підтвердження відсутності судових переслідувань чи належності до релігійних сект. Із надісланим указом на ім'я одеського градоначальника Д. Токарев був ознайомлений, про що відповідне повідомлення було надіслане до Правлячого сенату в червні 1865 р. [11, арк. 19-19зв.]

Процедуру набуття почесного громадянства двічі проходив і одеський купець 2-ї гільдії Лев Стіфель. Відомо, що у 1861 р. його дядько Карл Стіфель, який ще у 1849 р. наслідував капітал свого брата – купця 1-ї гільдії Симона Стіфеля, звертався до Сенату з проханням про надання йому, його братам, родині та нащадкам статусу спадкових почесних громадян. Ця спроба К. Стіфеля виявилася невдалою через відсутність повного пакету необхідних документів, а про результати повторної Л. Стіфель не мав інформації, оскільки відповідні документи у родині не збереглися [13, арк. 1-1зв.]. Враховуючи той факт, що старші представники родини Стіфелів – Карл (дядько Льва) та Олександр (батько Льва) – значилися разом в одному капіталі та протягом

¹ Згідно пункту 4 статті 582 Зводу законів (1857) почесне громадянство дарувалось спадково «купецьким сім'ям, які, перебуваючи з платежем встановлених повинностей поспіль десять років у першій або двадцять років у другій гільдії, не підпали впродовж цього часу під неспроможність і не були згнаними судовим вироком». Час перебування в гільдіях рахували сукупно, два роки перебування в другій гільдії прирівнювалися до одного в першій. [33, с. 120].

12 років сплачували гільдійський збір за 1-у гільдію, Л. Стіфель сподівався використати цей факт як підставу для набуття почесного громадянства відповідно до чинного законодавства [33, с. 120]. Однак указом від 5 листопада 1885 р. Л.Стіфелю було відмовлено у задоволенні прохання через відсутність низки супровідних документів [13, арк. 8-8зв., 13]. Можливо, сподіваючись на вже ухвалене клопотання, подане його дядьком Карлом від імені всієї родини, Л.Стіфель не подав: 1) свідоцтва Одеської міської управи про бездоганне перебування в гільдії як самого прохача, так і його батька; 2) метричні свідоцтва Духовної консисторії про народження Льва, його батька Олександра та дядьків Карла і Симона, а також свідоцтва про смерть останніх трьох; 3) документ про належність Стіфелів до російського підданства; 4) квитанції про сплату належних зборів. Зібравши всі необхідні документи, Л.Стіфель повторно звернувся з клопотанням і, згідно з указом від 30 травня 1886 р., отримав бажаний статус [13, арк. 19-19зв., 23а-23а зв.]. Разом із ним почесне громадянство набула й його дружина – Емілія Доротея. Відповідно до встановленої процедури, 11 червня 1886 р. одеський градоначальник ознайомив Л.Стіфеля з отриманим наказом, після чого було надіслано офіційне повідомлення до Правлячого Сенату [13, арк. 25-25зв.].

Досить цікавим є випадок клопотання, поданого жінкою – «удовою, одеською купчихою караїмського віросповідання 1-ї гільдії Шелемет Мордхаєвою дочкою Егіз». У своєму проханні на ім'я Одеського військового губернатора від 25 січня 1856 р. вона повідомляла, що її покійний чоловік Барух Садукович Егіз перебував у статусі купця 2-ї гільдії протягом чотирьох років і 1-ї – п'ять років. Після його смерті вона особисто також значилася в 1-й гільдії протягом чотирьох років. На підставі цього вона вважала себе такою, що має право клопотати про надання їй та її законним дітям, які перебували з нею у спільному капіталі, спадкового почесного громадянства [17, арк. 1]. Спочатку клопотання було відхилено указом від 11 липня 1856 р. з доволі формальних причин: у документі було неправильно зазначено назву Герольдії, яка на той час вже була реорганізована в Департамент Герольдії Правлячого Сенату, а також не було надано копій документів на відповідному гербовому папері [17, арк. 15-15зв.]. Втім, згідно з Алфавітом одеських почесних громадян, уже в 1857 р. вона та її сини – Садук, Ісаак, Абрам, Ефет-Шелеме, та доньки Малка й Естер – отримали бажаний статус [18, арк. 31зв.].

Набуття почесного громадянства одеським купцем 2-ї гільдії Іваном Зайченком привертає увагу до нововведення від 5 березня 1864 р.: купці обох гільдій, які без отримання позики і без переведення боргів придбали маєтки в західних губерніях¹ за ціною не нижче 15 тис. руб., набували право на спадкове почесне громадянство [31]. І. Зайченко придбав маєток частиною с.Ладиженка у графа Болеслава Мощинського за 16 тис.руб. і в листопаді 1869 р. отримав почесне громадянство [12, арк. 85-87зв.]. Це пов'язано з тим, що розорена, зокрема внаслідок політики влади, польська шляхта іноді була неспроможна забезпечити господарський розвиток регіону.

У пореформений період основні привілеї почесного громадянства поступово втратили свою винятковість [22, с. 542-545]: було скасовано тілесні покарання як загальний каральний захід, ліквідовано подушний податок, запроваджено загальний військовий обов'язок, а також зникли переваги на державній службі. Проте кількість клопотань про надання цього статусу не зменшувалася аж до початку ХХ ст. Архівні справи за 1905 р. містять, зокрема, клопотання на ім'я одеського градоначальника про подальше витребування довідок від одеського поліцмейстера «про неперехування під судом і слідством та політичну благонадійність», а також про віросповідання [14; 15]. Серед осіб, які зверталися з подібними запитами, зустрічаються імена відомих одеситів того часу. Один із них – співзасновник торговельно-промислової фірми «Брати Анатра», купець 1-ї гільдії Варфоломій Анжелович Анатра [14, арк. 40], який претендував на цей статус на підставі необхідного строку перебування в 1-й гільдії. Також серед прохачів – купець і промисловець Варфоломій Антонович Дубинін, старообрядницького віросповідання, який просив про приєднання членів своєї родини до вже наданого йому звання спадкового почесного громадянина – дружини Ганни, синів Порфирія та Петра, а також дочок Зиновії й Катерини [15, арк. 4].

На початку ХХ ст. зустрічаються приклади звернень до владних органів представників різних професій. Серед таких осіб – одеський міщанин Пінкус-Йосип Винник, який «постачає

¹ Вітебська, Могилевська, Віленська, Мінська, Гродненська, Ковенська, Київська, Подільська, Волинська губернії.

металеві виробу та виконує аналогічні роботи для потреб Добровільного флоту протягом 27 років ... завжди сумлінно», аптекарський помічник Шмоль-Герш Фінгергут, капітан пароплава «Луч» Вільгельм Броне, третій механік на службі Добровільного флоту Олександр Гуковський, а також Олександр Мохрик, який «закінчив курс наук Імператорського Новоросійського університету» [14, арк. 9, 118, 132; 15, арк. 12, 181].

Отже, наведені приклади ілюструють окремі аспекти процесу набуття почесного громадянства. Архівні справи, що були досліджені, не містять повного комплексу документів за кожним клопотанням, оскільки оригінали передавалися до Департаменту Герольдії. Водночас це дало змогу простежити процес на локальному рівні та виявити його складність.

Створення в Російській імперії у 1832 р. нового стану під назвою «почесні громадяни» супроводжувалося виробленням законодавчих норм та вимог до його набуття. Коло претендентів, які прагнули не лише соціального зростання, а й отримання певних привілеїв, постійно розширювалося і впродовж століття охоплювало купців, художників, випускників визначених навчальних закладів, власників мануфактур і фабрик, дітей військовослужбовців та ін.

Майновий ценз не був визначальним критерієм вступу до нового стану, точніше, він був важливим для купецтва. Для інших категорій претендентів важливими були заслуги в галузі науки, мистецтва чи суспільного життя. Таким чином, почесне громадянство поєднувало в собі декілька механізмів т.зв. соціального ліфту – економічну діяльність, підвищення освітнього й професійного рівня, громадську активність.

Загальні вимоги були визначені в опублікованих законодавчих актах. Однак, з огляду на неоднорідне соціальне походження претендентів, кожен конкретний випадок мав свою специфіку щодо збору необхідних документів. Вивчення матеріалів справ Державного архіву Одеської області дозволило висвітлити маловідомий процес підготовки, який проходили деякі мешканці Одеси у ХІХ ст. Він включав необхідність витребування підтверджуючих документів шляхом листування з органами місцевої влади – канцелярією Одеського градоначальника, Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора тощо.

Залежно від категорії претендентів, необхідно було надавати відповідні документи: купці – довідку про строки перебування у 1-й та/або у 2-й гільдіях; випускники навчальних закладів – диплом; а також метричні свідоцтва, довідки про віросповідання і благонадійність та ін. Такі документи видавала поліція, церква, магістрат, міська дума.

Перевірка в Департаменті Герольдії відбувалася ретельно; відмову можна було отримати як через відсутність належних документів, так і через формальні неточності. Набуття почесного громадянства євреями супроводжувалося дискримінацією, оскільки законодавча база щодо зарахування їхніх заслуг була розпливчастою, а це, в свою чергу, відкривало простір для суб'єктивної інтерпретації фактів, не рідко не на користь заявників.

Представлені відомості з архівних документів щодо конкретних мешканців Одеси, які клопотали про отримання почесного громадянства, дають змогу простежити механізми соціальної мобільності в місті та доповнити біографії відомих постатей, зокрема Яхненків, Егізів, Рафаловичів.

У подальших дослідженнях перспективним видається аналіз етнічного та професійного складу одеських почесних громадян, а також вивчення їхньої суспільної, культурної та благодійницької діяльності.

Джерела та література:

1. Вовк О. Й. Закони про стани як джерело міського права Російської імперії ХІХ століття. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 4(29). С. 3–9.
2. Водотика Т., Водотика С. Почесне громадянство міст підросійської України у другій половині ХІХ ст.: стратегії вдячності та лояльності. *Український історичний журнал*. 2019. № 6. С. 58–68.
3. Гедьо А. В., Паршина К. А. Правовий статус дворянства та почесних громадян Півдня України (ХVІІІ – початок ХХ ст.). *Вісник Донецького національного університету. Сер. Б : Гуманітарні науки*. 2015. № 1–2. С. 461–467.
4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 333. 20 арк.
5. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 334. 16 арк.
6. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 363. 39 арк.

7. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 371. 11 арк.
8. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 372. 28 арк.
9. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 415. 9 арк.
10. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 637. 9 арк.
11. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 642. 23 арк.
12. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 736. 242 арк.
13. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1540. 25 арк.
14. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3145. 182 арк.
15. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3146. 186 арк.
16. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3860. 26 арк.
17. ДАОО. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 32 (за 1855 р.). 20 арк.
18. ДАОО. Ф. 16. Оп. 125. Спр. 2. 119 арк.
19. Донік О. М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2004. Вип. 8. С. 86–108.
20. Коркунов Н.М. Русское государственное право. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1909. Т. 1. 623 с.
21. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1999. 264 с.
22. Майков П. М. О почетном гражданстве. *Юридическая летопись.* № 6. 1892. С. 525–554.
23. Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ). Собрание 2. 1832. Т. 7. № 5284. С. 193–195.
24. ПСЗ. Собрание 2. Т. 10. Ч. 2. № 8419. 1835. С. 976
25. ПСЗ. Собрание 2. Т. 14. Ч. 1. № 12455. 1839. С. 566–567.
26. ПСЗ. Собрание 2. Т. 20. Ч. 1. № 19086. 1845. С. 450–451.
27. ПСЗ. Собрание 2. Т. 20. Ч. 2. № 19322. 1845. С. 24–25.
28. ПСЗ. Собрание 2. Т. 24. Ч. 1. № 23022. 1849. С. 101–103.
29. ПСЗ. Собрание 2. Т. 27. Ч. 1. № 25944. 1852. С. 49.
30. ПСЗ. Собрание 2. Т. 38. Ч. 1. № 39158. 1863. С. 59–60.
31. ПСЗ. Собрание 2. Т. 41. Ч. 2 (дополнение к 39 тому). № 40656а. 1866. С. 3-6.
32. Свод законов Российской империи. [Т. 9]: Свод законов о состояниях. СПб, 1842. 405 с.
33. Свод законов Российской империи. [Т. 9]: Свод законов о состояниях. СПб, 1857. 572 с.
34. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. / Управление делами Совнаркома СССР. М., 1942. 1483 с.
35. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок XX ст.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 301 с.
36. Шестое продолжение Свода военных постановлений. СПб, 1846. 466 с.
37. Confino M. The "soslovie" (estate) paradigm: Reflections on some open questions. *Cahiers du Monde russe.* 2008. Vol. 49, No. 4. P. 681–699.
38. Timberlake Ch. E. The middle classes in late Tsarist Russia. In: *Social orders and social classes in Europe since 1500 : studies in social stratification* / edited by M.L. Bush. London ; New York : Longman, 1992. P. 86–105.
39. Smith A. K. Honored Citizens and the Creation of a Middle Class in Imperial Russia. *Slavic Review.* 2017. Vol. 76. Is. 2. P. 327–349.
40. Wirtschaftfer E. K. Social categories in Russian imperial history. *Cahiers du Monde russe.* Vol. 50. No. 1. 2009. P. 231–250.

References:

1. Vovk, O. Y. (2021) Zakony pro stany yak dzherelo miskoho prava Rosiiskoi imperii XIX stolittia. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk.* Iss. 4(29). P. 3–9. [in Ukrainian].
2. Vodotyka, T., Vodotyka, S. (2019) Pochesne hromadianstvo mist pidrosiiskoi Ukrainy u druhii polovyni XIX st.: stratehii vdiachnosti ta loialnosti. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* No 6. P. 58–68. [in Ukrainian].
3. Hedo, A. V., Parshyna, K. A. (2015) Pravovy status dvorianstva ta pochesnykh hromadian Pivdnia Ukrainy (XVIII – pochatok XIX st.). *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu. Ser. B : Humanitarni nauky.* No 1–2. P. 461–467. [in Ukrainian].

4. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archive of the Odesa region (Ukraine)] (as follows – DAOO). F. 2. Op. 1. Spr. 333. 20 ark. [in Russian].
5. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 334. 16 ark. [in Russian].
6. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 363. 39 ark. [in Russian].
7. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 371. 11 ark. [in Russian].
8. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 372. 28 ark. [in Russian].
9. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 415. 9 ark. [in Russian].
10. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 637. 9 ark. [in Russian].
11. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 642. 23 ark. [in Russian].
12. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 736. 242 ark. [in Russian].
13. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 1540. 25 ark. [in Russian].
14. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 3145. 182 ark. [in Russian].
15. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 3146. 186 ark. [in Russian].
16. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 3860. 26 ark. [in Russian].
17. DAOO. F. 2. Op. 11. Spr. 32 (1855). 20 ark. [in Russian].
18. DAOO. F. 16. Op. 125. Spr. 2. 119 ark. [in Russian].
19. Donik, O. M. (2004) Sotsialnyi status kupetskoi verstvy v pidrosiiskii Ukraini naprykintsi XVIII – u XIX st. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* Iss. 8. P. 86–108. [in Ukrainian].
20. Korkunov, N. M. (1909) Russkoe gosudarstvennoe pravo. SPb. : Tip. M. M. Stasyulevicha. Vol. 1. 623 p. [in Russian].
21. Lazanska, T. (1999) Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky XIX st.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 264 p. [in Ukrainian].
22. Majkov, P. M. (1892) O pochetnom grazhdanstve. *Yuridicheskaya letopis.* No 6. P. 525–554. [in Russian].
23. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (as follows – PSZ). Sobranie 2. (1832). Vol. 7. No 5284. P. 193–195. [in Russian].
24. PSZ. Sobranie 2. (1835) Vol. 10. P. 2. No 8419. P. 976. [in Russian].
25. PSZ. Sobranie 2. (1839) Vol. 14. P. 1. No 12455. P. 566–567. [in Russian].
26. PSZ. Sobranie 2. (1845) Vol. 20. P h. 1. No 19086. P. 450–451. [in Russian].
27. PSZ. Sobranie 2. (1845) Vol. 20. P. 2. No 19322. P. 24–25. [in Russian].
28. PSZ. Sobranie 2. (1849) Vol. 24. P. 1. No 23022. P. 101–103. [in Russian].
29. PSZ. Sobranie 2. (1852) Vol. 27. P. 1. No 25944. P. 49. [in Russian].
30. PSZ. Sobranie 2. (1863) Vol. 38. P. 1. No 39158. P. 59–60. [in Russian].
31. PSZ. Sobranie 2. (1866) Vol. 41. P. 2 (dopolnenie k 39 tomu). No 40656a. P. 3–6. [in Russian].
32. Svod zakonov Rossijskoj imperii. (1842) [Vol. 9]: Svod zakonov o sostoyaniyah. Saint Petersburg. 405 p. [in Russian].
33. Svod zakonov Rossijskoj imperii. (1857) [Vol. 9]: Svod zakonov o sostoyaniyah. Saint Petersburg. 572 p. [in Russian].
34. Sobranie uzakonenij i rasporyazhenij pravitel'stva za 1917–1918 gg. / Upravlenie delami Sovnarkoma SSSR. (1942). Moscow. 1483 p. [in Russian].
35. Chorny, D. M. (2007) Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX - pochatok XX st.). Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina. 301 p. [in Ukrainian].
36. Shestoe prodolzhenie Svoda voennyh postanovlenij. (1846) Saint Petersburg. 466 p. [in Russian].
37. Confino, M. (2008) The "soslovie" (estate) paradigm: Reflections on some open questions. *Cahiers du Monde russe.* Vol. 49. No. 4. P. 681–699.
38. Timberlake, Ch. E. (1992) The middle classes in late Tsarist Russia. In: *Social orders and social classes in Europe since 1500: studies in social stratification* / edited by M.L. Bush. London ; New York: Longman. P. 86–105.
39. Smith, A. K. (2017) Honored Citizens and the Creation of a Middle Class in Imperial Russia. *Slavic Review.* Vol. 76, iss. 2. P. 327–349.
40. Wirtschafter, E. K. (2009) Social categories in Russian imperial history. *Cahiers du Monde russe.* Vol. 50, no 1. P. 231–250.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344129>

УДК 94(477)«18»

BUDJAK AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY: AN ARENA OF IMPERIAL PRACTICES OR A WINDOW OF OPPORTUNITY FOR FRONTIER COMMUNITIES

Svitlana Kaiuk

PhD in History, Associate Professor
Department of History of Ukraine
Oles Honchar Dnipro National University
72 Nauky Ave, Dnipro, 49045, Ukraine
ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-2452-2642>

E-mail: skaiuk22@gmail.com

Citation: Kaiuk, S. (2025). Budjak at the beginning of the 19th century: an arena of imperial practices or a window of opportunity for frontier communities. *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 81–89.

Submitted: 04.09.2025.

Abstract

The article explores the specific features of the Southern Ukrainian frontier at the beginning of the nineteenth century through the lens of the “Case on the Intentions of the Turkish Zaporizhians” (1804) and the processes that preceded the establishment of the Ust-Danube Budjak Cossack Host. Budjak is considered as a dynamic space between the Ottoman and Russian empires, where imperial policies intersected with the practices of local communities, and where border conflicts and waves of migration shaped new social and political realities. Special attention is paid to how imperial officials understood the Cossack question after the destruction of the Zaporozhian Sich and how popular memory of “our Zaporozhzhia” influenced the actions of frontier populations.

Based on archival documents, the study demonstrates that the appearance of Danube Cossacks near the newly established border provoked a large-scale response from the Russian administrative apparatus — from local border officers to ministers and the emperor himself. The article shows that the “Cossack question” remained an important element of imperial domestic policy and a tool in the diplomatic rivalry with the Ottoman Porte. An analysis of bureaucratic practices and symbolic manipulations (in particular with the toponym “Budjak” and the image of the Zaporizhian Sich) illustrates how Russian authorities attempted to use collective memory to legitimize their claims to frontier territories.

At the center of attention is the fate of Colonel Yosyp Bielecky, around whom the struggle between different branches of the Russian imperial administration unfolded.

This case makes it possible to trace the contradictions between the Ministries of Foreign and Internal Affairs, while at the same time showing how Cossack communities skillfully maneuvered between imperial interests, defending their autonomy.

The article concludes that the Southern Ukrainian frontier in the early nineteenth century was not only an arena of imperial practices but also a space of opportunity for local communities. The history of the creation and rapid dissolution of the Ust-Danube Budjak Cossack Host demonstrates the ability of frontier populations to adjust imperial strategies by relying on their memory and traditions. Thus, Budjak becomes an illustrative example of how the interaction between imperial politics and local initiatives shaped the unique socio-historical landscape of Southern Ukraine.

Keywords: Danube Cossacks, Ust-Danube Lower Danube Budjak Cossack Host, frontier, symbolic geography, Budjak, Ottoman Empire, Russian Empire, Southern Ukraine.

БУДЖАК НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.: АРЕНА ІМПЕРСЬКИХ ПРАКТИК ЧИ ВІКНО МОЖЛИВОСТЕЙ ДЛЯ ФРОНТИРНИХ СПІЛЬНОТ¹

Світлана Каюк

Кандидат історичних наук, доцент
Кафедра історії України
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара
пр. Науки, 72, м. Дніпро, 49045, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-2452-2642>
E-mail: skaiuk22@gmail.com

Цитування: Каюк С. Буджак на початку ХІХ ст.: арена імперських практик чи вікно можливостей для фронтірних спільнот. *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2025. Вип. 20. С.80–88.

Отримано: 04.09.2025 р.
0,9 д.а.

Анотація

У статті досліджено специфіку функціонування південноукраїнського фронтиру на початку ХІХ ст. крізь призму «Справи про наміри турецьких запорожців» (1804 р.) та процесів, що передували утворенню Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. Буджак показано як простір трансформацій між Османською та Російською імперіями, де імперська політика перепліталася з практиками місцевих спільнот, а прикордонні конфлікти й переселення формували нові соціальні та політичні реалії. Особлива увага приділяється тому, як імперські урядовці осмислювали козацьке питання після ліквідації Запорозької Січі та як народна пам'ять про «наше Запорожжя» визначала дії прикордонного населення.

На основі архівних документів показано, що поява задунайських запорожців на нововстановленому кордоні викликала масштабну реакцію російського адміністративного апарату — від місцевих прикордонних офіцерів до міністрів та імператора. Стаття демонструє, що «козацьке питання» залишалося важливим елементом внутрішньої політики імперії та інструментом у дипломатичній грі з Османською Портою.

Аналіз ділових практик і символічних маніпуляцій (зокрема з топонімом «Буджак» та образом Запорозької Січі) уаочнює, як російська влада прагнула використати колективну пам'ять населення для легітимації своїх претензій на прикордонні території.

Зроблено висновок, що південноукраїнський фронтір початку ХІХ ст. поставав не лише ареною імперських практик, а й простором можливостей для місцевих спільнот. Історія заснування й швидкої ліквідації Усть-Дунайського Буджацького війська засвідчує здатність фронтірного населення коригувати імперські стратегії, використовуючи власну пам'ять і традиції. Отже, Буджак стає прикладом того, як на перетині імперських політик і локальних ініціатив формувався унікальний соціально-історичний ландшафт Південної України.

Ключові слова: задунайські козаки, Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо, фронтір, символічна географія, Буджак, Османська імперія, Російська імперія, Південна Україна.

На початку ХІХ ст. Буджак поставав як «кут»² на стику імперій – передусім Османської та Російської, протистояння яких визначало динаміку всього Північного Причорномор'я. Повномасштабні війни між цими імперіями, що відбувалися із прогнозованою інтенсивністю майже кожне друге десятиліття, задавали ритм життя регіону, визначали його соціальну і політичну специфіку. Для Османської імперії цей період був позначений поступовою втратою контролю над північночорноморським фронтіром: кут між гирлами Дністра і Дунаю, який ще у ХVІІІ ст. був опорою буджацьких ногайців і логістичним вузлом, перетворювався на уразливу периферію. Війни з Росією оголювали слабкість османської влади й відкривали простір для імперських зазіхань суперника [21, 22]. Для Російської імперії цей період позначався поступовим утвердженням контролю над регіоном: Буджак перетворювався з геополітичного військового об'єкту на лабораторію імперських практик, які під час повномасштабної війни швидко

¹ Дослідження виконане за підтримки Канадського інституту українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS)), Університет Альберти (University of Alberta).

² Турецькою мовою Вусак – «кут», у даному випадку край, останній степовий простір, де можна кочувати.

коригувалися. За ситуацією на Нижньому Дунаї уважно стежила й Австрія, яка після захоплення Буковини лишалася в ролі уважного спостерігача, зацікавленого у збереженні балансу сил у регіоні. Отже, цей «кут» Причорномор'я був не лише ареною двоімперського протистояння, а й об'єктом ширшої геополітичної гри.

Можливо цим, а напевно розгалуженою адміністративною будівлею та характером Російської імперії, можна пояснити прискіпливу увагу урядовців до здавалося б незначних прикордонних епізодів. «Справа про наміри турецьких запорожців» – так називається ціла архівна справа на 60 аркушів, яка збереглася в Російському державному військово-історичному архіві (далі РДВІА), в колекції ВУА (військово-ученого архіву) і яка розворушила всі сходинки бюрократичного апарату Російської імперії: від прикордонних офіцерів до міністрів і самого імператора навесні-влітку 1804 р. [16]. Така увага до можливих намірів «турецьких запорожців» через 30 років після знищення Запорозької Січі засвідчує, що козацьке питання не було маргінальним і екзотичним, а посідало особливе місце у внутрішньому управлінні південноукраїнським краєм, у підготовці імперії до чергової війни з Османською Портою.

Цей епізод в історії задунайських запорожців, або ширше – козацтва після знищення Запорозької Січі – достатньо відомий сучасним українським дослідникам. Його описав у першому на пострадянському просторі нарисі про Задунайську Січ А. Д. Бачинський [3]. Детально проаналізувала зміст, поставивши у більш широкий контекст, О. А. Бачинська [1]. Тож на сьогодні цей прикордонний сюжет, як і його фактичні наслідки – утворення Усть-дунайського Буджацького козацького війська на початку чергової російсько-турецької війни 1806-1812 рр., відомий. Дослідженою є історія Усть-дунайського козацького війська. Особливо варто відмітити наукові розвідки останніх років, здійснені з урахуванням османських документів [2, 18, 19, 20]. Ці академічні надбання дозволяють ставити завдання узагальнюючого характеру, враховуючи новітні методологічні дослідження. Передусім йдеться про фронтірні студії, що нараховують вже незліченну кількість послань. Для південноукраїнського регіону, історія якого обумовлена російсько-османським протистоянням та особливостями Степового порубіжжя, найбільш важливими є дослідження М. Ходорковського, В. Сандерленда, О. Еткінда, а також сучасні експерименти українських дослідників [23, 24, 25]. Серед останніх перспективним видається поєднання в одному дослідженні різних, але пов'язаних між собою опцій, а саме: фронтірний дискурс, «символічна географія», «імперські студії», унаочнені мікроісторією [4, 5, 11, 17]. В такий спосіб використання терміну «Буджак» у діловій документації як представниками імперської влади, що на цей простір зазіхали, так і носіями козацької ідентичності, які здавна на цих теренах перебували, прояснює реальність, а не міфи і інтерпретації.

«Справа про наміри турецьких запорожців» була викликана появою неподалік нового російського державного кордону, що тільки-но впорядковувався після завершення російсько-турецької війни 1787-1791 рр., значної кількості задунайських запорожців [1, с. 106-107; 8]. Предводитель дворянства Тираспольського повіту повідомляв Херсонського військового губернатора, що турецькі запорожці отримали дозвіл від султана селитися по берегах Дунаю, в Кілійській та Аккерманській округах [16, арк. 2; 3, с.37]. Нічого крім клопоту російським прикордонним урядовцям така поява не обіцяла. Згадка самого лише найменування «запорожці» викликала у південноукраїнських степах надії на втрачені вольності, прагнення їх відновити. Відповідно, нічого хорошого для російської прикордонної адміністрації не очікувалося, та ще й у безлічі варіантів негараздів. Тож у головах нових можновладців відразу промайнула юрма «розбишак» різного роду (бігли кріпосні, армійські дезертири, злодії великі і маленькі, контрабандисти різного масштабу), яка відтепер здобула чіткий напрямок руху – Кіш задунайських запорожців з його опорними пунктами неподалік Татарбунарів та Каушан.

Питання козацької, тим більше запорозької, ідентичності на початку XIX ст. складне і багатовимірне. Документи, які присвячені бажанню місцевого населення долучитися до омріяної та відновленої Запорозької Січі, майорять різними варіантами колективної пам'яті. Весь адміністративний апарат Російської імперії, який прийшов до руху у зв'язку із появою такої «справи», зафіксував не тільки уявлення про запорожців з боку нової влади, а й «переповів» ті вислови, що стали звучати у південноукраїнських степах. Адже як і очікували місцеві урядовці, швидко після повідомлення про появу неподалік, з османського боку кордону, турецьких

запорожців, офіційно з'явився на російській стороні їхній представник – полковник Йосип Гнатович Белецький. Тож практично цій людині, яка назвала себе полковником Задунайської Січі, і присвячена вся діловодна справа. «Героями справи», тобто тими, хто збирав свідчення, писав донесення-рапорти-розпорядження, стали: предводитель дворянства Тираспольського повіту Туманов, драгоман у Галаці П. Ренській, підполковник Війська Донського Мелентьєв, військовий старшина Війська Донського Сулін, отаман Чорноморського війська Бурсак, херсонський поліцмейстер Домбровський, херсонський комендант Ганжа, херсонський цивільний губернатор А. Акулов, херсонський військовий губернатор А. Розенберг, генеральний консул Росії в Галаці А. Жервьє, таврійський цивільний губернатор Д. Мертваго, таврійський віце-губернатор А. Шостка, градоначальник Одеси Е. Рішельє, міністр внутрішніх справ Російської імперії В. Кочубей, міністр іноземних справ А. Чарторийській, російський імператор Александр І. Практично вся досконала імперська адміністративна мережа. І це без персоніфікації безлічі безіменних дрібних чиновників прикордонних і карантинних закладів, які отримали купу повідомлень і копій офіційних листів. Вся ця зграя урядовців розворушилася у зв'язку із появою на прикордонних теренах людини, яка називала себе колишнім полковником Задунайської Січі, який все свідоме життя провів в Османській імперії, і лише 1804 р. розчарувався і перейшов на російський бік з метою приєднатися до чорноморських козаків на Тамані. Звісно, особа Белецького виглядала надто підозріло в очах російської влади. Тож представники каральних інституцій за ним спочатку уважно спостерігали, а потім заарештували як надто підозрілого. І лише втручання службовців міністерства закордонних справ об'легшило долю задунайського переселенця. Й. Белецького не тільки звільнили з-під арешту, але й допомогли дістатися Тамані.

Єдність колишнього запорозького товариства, об'єднаного спільною історичною пам'яттю, вражає. Адже і задунайські, і чорноморські козаки розуміли свою подібність, добре орієнтувалися у внутрішньому житті кожної спільноти і мали безпосередні комунікаційні зв'язки. Географічні символи запорожців напевно збільшилися після знищення Запорозької Січі 1775 р., свідчили про розширення зони фронтиру, яку козаки вважали своєю [10]. Тому, Кубань і Буджак вважалися однаково можливими для проживання, з претензіями на збереження запорозького самоврядування і відповідних прав. Показово, що цю козацьку єдність розуміли й російські чиновники. Тож долею Й. Белецького переймалися найвищі російські сановники, розуміючи, що всі перипетії його мандрів російськими теренами з придунайських земель на Кубань швидко ставали відомими задунайцям у Османській імперії. Відтак і російський консул А. Жервьє, і міністр іноземних справ А. Чарторийській переймалися негараздами, які трапилися з Белецьким. Вони чудово розуміли, що всі негаразди Белецького швидко ставали відомими його товаришам на Дунаї [16, арк. 28-29].

Надмірна турбота представників російської дипломатичної служби до населення прикордонних земель, на які імперія поклала своє око і які розраховувала завоювати, звертає на себе увагу. Непорозуміння або відкрита ворожість між представниками міністерств закордонних та внутрішніх справ часто помітна на сторінках офіційного листування. Кожний промах з боку поліцейських інституцій відразу кваліфікувався дипломатами як наче державний злочин або принаймні дія, яка всім їхнім високим намірам страшенно нашкодила. Звісно, більшість документів міністерства закордонних справ була позначено грифом «секретно». Але навряд чи чиновникам найвищого рангу в Петербурзі (міністр внутрішніх справ В. Кочубей) були не відомі «високі, офіційні» імперські наміри, стратегія щодо прикордонного населення взагалі, і тих, що називали себе запорожцями по обидва боки кордону, зокрема. Тому А. Чарторийській своїм консулам у Галаці і Яссах таємно повідомляв, про «... імператора найвище бажання, щоб ви, не роблячи формального виклику цих (турецьких – С.К.) козаків до Росії, намагалися довести негласними, але вірними шляхами до їх відома: що всі ті, хто з них повернеться до Росії, будуть прощені і прийняті як піддані його імператорської величності з наданням їм заступництва і необхідного піклування» [16, арк. 20].

Відтак, очевидні турбота, піклування, діловодний і адміністративний супровід для полегшення шляху запорожцям з Османської імперії до Російської – з боку чиновників міністерства іноземних справ. І підозри, нагляди, допити, арешти – з боку всієї адміністративної мережі, яка була набагато численнішою в усій Російській імперії, тим більше у прикордонних

регіонах, – з боку відомства міністра внутрішніх справ. Надто виразний дисонанс у методах роботи міністерств. Це при усвідомленні того факту, що у розпорядженні міністерства В. Кочубея була всі управлінські структури: від губернаторів (цивільних і військових) до місцевих предводителів дворянства і керівників військових чи прикордонних підрозділів.

Доля Й. Белецького, як і вся архівна справа «Про наміри турецьких запорожців», показує, що дипломатичне відомство А. Чарторийського перемогло і було підтримано на найвищому рівні. Відтак по всім службам В. Кочубея було розіслано безліч вказівок щодо негайного звільнення, максимального вибачення і подальшого виконання всіх бажань колишнього задунайського полковника. Він швидко дістався омріяної мети – приєднався до Чорноморського війська на Кубані. Отаман чорноморців Бурсак, який на той момент вже був коліщатком російського адміністративного механізму, повідомляв Е. Рішельє щодо «... зарахування до тутешнього війська Йосипа Белецького, що був у турецьких запорожцях, я влаштував до місця, яке нині знаходиться у військовому Ачуївському рибальському заводі, в місці, дуже вигідному для його стану... і я, надавши йому всі ласки, здобув нині його довіру до мене» [16, арк. 59- 59 зв.].

Змагання різних міністерств і відомств за вплив і контроль над прикордонним населенням південноукраїнського фронтиру, перетягування першості в очах імперського керівництва у разі позитивного результату – доказ відповідної уваги до фронтального люду з боку найвищого щабля російської імперської будівлі. Але це ще і змушені маневри російських урядовців. Вони викликані вдалим спротивом південноукраїнського населення імперському контролю та спробам підпорядкування. Практичні і не дуже вдалі заходи російського уряду щодо влаштування державного лінійного кордону викликали нові, достатньо чисельні, переселенські хвилі. Контролювати їх було практично неможливо, а враховувати мусили. Так само як і коригувати свої дії, шукати нових практик. Останні не дуже пасували обличчю Російської імперії, швидше були обумовлені місцевими звичаями, не рахуватися з якими було неможливо.

Розв'язка конкретного козацького питання, викликаного появою значної кількості запорожців з османського боку кордону, демонструє успішність маневрів фронтального люду, який вдало зберігав і використовував народну пам'ять про «наше Запорожжя» [6, арк. 72 зв.]. На бік міністерства закордонних справ додалися військові керівники, які командували арміями, що збиралися на Дунаї. Вони розраховували на запорожців, які мали воювати в складі російських армій, а не на боці османів. До уваги бралися їхні знання та уміння воювати у регіоні, який географічно позначений великими річками з притоками і розгалуженими гирлами. Успішний досвід турецьких запорожців на службі у браїлівського назиря, неодноразово зафіксований у різноманітних прикордонних документах кінця XVIII – початку XIX ст., створював уяву про козаків як потужну військову одиницю [1, 2, 8, 19]. Тому командувач Молдавською армією генерал І. Міхельсон, який з 1805 р. керував військами на західному кордоні Російської імперії, козацьке питання увагою не полишав. Його наміри і конкретні заходи підтримував Е. Рішельє – один з головних героїв справи «про наміри турецьких запорожців» і активний учасник заснування нового козацького війська на Дунаї на боці російської армії. Планувалося таке військове формування створити з турецьких запорожців, яких мали загітувати до переходу на російську сторону.

Обґрунтування причин для необхідності такого війська викладено у документі з фонду Молдавської армії (РДВІА) [12, арк.2]. І те, що це чернетка із кресленнями і виправленнями, звертає на себе особливу увагу. Керівництво Молдавської армії вважало за необхідне наголосити на віросповіданні та минулій приналежності до імперії. Тому як виправлене, написане згори над основними рядками, можна прочитати «воїни християни», «природні росіяни» тощо. Таке загравання з офіційною риторикою імперського центру унаочнює ідеологічну складову, підкреслює російську імперську доктрину. «Як відомо, що в Молдавії, Валахії і Бессарабії та інших областях турецьких знаходяться козаки війська Чорноморського чи колишнього перед тим запорозького природні росіяни. Турецький уряд вступив нині у війну проти Росії, то всі такі козаки як воїни християни і природні піддані російські найвищим ім'ям всемілостивішого государя імператора всеросійського закликаються до прийняття в цій війні зброї його імператорської величності проти спільного ворога імені християнського» [12, арк.2]. Отже, маємо: православ'я, самодержавство, народність – формула з трьох стовпів, славетна тріада,

пізніше офіційно сформульована міністром народної освіти Сергієм Уваровим як державна ідеологія Російської імперії (за часів Ніколая I). Устами І. Міхельсона, який мав німецьке коріння і сповідував лютеранство, таке пояснення виглядає особливо виразним.

У такому звучанні нове запорозьке формування викликає дивні асоціації. З одного боку, бачимо усвідомлення російським військовим керівництвом спільного коріння, минулого і теперішнього Задунайської Січі і Чорноморського козацького війська. Відповідно, і запорозькі території виглядають географічно ширшими ніж за часів існування Запорозької Січі: Кубань і Дунай. З іншого боку, з допомогою пам'яті про Запорожжя проєктувалися та обґрунтовувалися нові територіальні претензії імперії, накреслювалися обшири майбутніх завоювань. Народна пам'ять, практично славетний історичний міф про «золоті часи» Козаччини були використані російськими ідеологами. Маніпуляція символами і назвами є виразною, засвідчує до того ж й нові практики урядовців у заграванні з місцевим фронтірним населенням. Офіційні тогочасні діловодні документи – новий витвір «бюрократичного мистецтва», в якому на папері поєднувалося те, що в реальному житті виглядало абсолютно інакшим [9]. На кілька десятиліть такої тактики і практики імперської прикордонної адміністрації вистачило.

Назва нового запорозького формування теж не виглядає випадковою та і звучить в документах показово по-різному. Ініціатори створення цього війська – І. Міхельсон, Е. Рішельє – пропонували і потім довго використовували у листуванні назву «Усть-Дунайське козацьке військо» [13, 15]. Доповнення «Буджацьке», швидше за все, відбулося десь на рівні імперського центру, у Петербурзі. Військове керівництво за звичаєм у назві вказувало напрямок руху армії. Назва «Буджак» наче теж про такий напрямок, але подвоєння в назві одного військового формування, яке до того ж і не могло бути численним, звертає на себе увагу. Отже, йдеться про щось інше: підкреслене визначення території, що має турецьке звучання, пов'язане з довгим проживанням на цих теренах буджацьких татар. Від маніпуляцій з підміною понять і пам'яті знов не обійшлося. Край, який раніше асоціювався з буджацькими ногайцями, татарами, тепер мав виглядати як запорозький. Звісно, запорожці були добре знайомі з цими теренами, але не вважали за свої, принаймні у часи існування Запорозької Січі (до 1775 р.).

Така підміна понять, з розрахунком на колективну народну пам'ять, – характерна ознака ідеологів Російської імперії: народні уподобання збережені, надії на відновлення Запорозької Січі вдоволені. А якщо місце знаходження цієї Січі дещо змінилося, то це виглядало не таким вже і важливим. Тож на найвищому імперському рівні, а саме у рескрипті від імені імператора, йшлося про заснування Усть-Дунайського Буджацького війська, яке розумілося як Запорозька Січ на Дунаї [7]. Такий асоціативний ряд був неодноразово повторений у тогочасному офіційному листуванні, дослівно «заведення на Дунаї Запорозької Січі під назвою Усть-Дунайського Буджацького» [14, арк. 63 зв.]. Саме так його бажали розуміти і називати ті, які до цього війська приєдналися. Таких документів теж безліч у справах фонду Молдавської армії (РДВІА). Правда, серед «козаків» цього війська швидко виявилися не тільки турецькі запорожці, а й дезертири російської армії, які по різних місцевостях по обидва боки кордону ховалися, і бігли кріпосні із сусідніх і віддалених українських земель, і різного роду маргінальні елементи. За рахунок таких людей це військо швидко збільшувалося, чим викликало безліч проблем для місцевої адміністрації. Тож на численні прохання і скарги чергове козацьке військо було стрімко ліквідоване (засноване у лютому, а розформоване у липні 1807 р.).

Назва «козак Усть-Дунайського Буджацького війська» була вдалим аргументом для різного роду людей, справжніх турецьких запорожців там виявилось небагато. І це теж показовий факт: повну назву, як в офіційному рескрипті, завжди використовували ті, хто волів таким козаком називатися. Тому повна назва війська як «Усть-Дунайське Буджацьке» присутнє у численних проханнях і поясненнях фронтірного люду. Звісно, їх складали не самі «козаки», оскільки частіше всього писати, та й читати, вони не вміли. Замість них то писали прикордонні бюрократи, а головні винуватці то засвідчували хрестиком.

Отже, виявилось, що і у цю гру могли грати дві сторони: і імперські урядовці, які думали, що віднайшли рецепт вирішення так званого «козацького питання», і місцеве населення південноукраїнського фронтіру, яке так само вдало маніпулювало стійкою пам'яттю про Запорозьку Січ, використання цієї пам'яті російськими інституціями. У такий спосіб ця пам'ять

продовжувалася, додаючи нові нашарування. У 1820-х рр. з'явилося безліч документів (прохань, свідчень і рапортів) від людей, які іменували себе колишніми усть-дунайцями, з вимогами надати їм козацьких прав і привілеїв. Тож хто переміг у цьому змаганні нових практик і маніпуляцій пам'яттю – цікаве питання. Відповідь на нього відкривається у тих реаліях місцевого населення Південної України, які засвідчували пам'ять про Запорозьку Січ протягом наступних багатьох десятиліть і навіть століть.

Отже, Буджак (а ще ширше – південноукраїнський фронтір) на початку XIX ст. постає як простір трансформації та взаємодії між імперіями й громадами, у якому імперії шукають ресурси та контроль, а люди фронтиру – захист, автономію й можливість маневру. Саме ці реалії творять пограниччя. Політика і практика пам'яті (імперська і народна відповідно) відіграють свою роль: не завжди ту, яку планували урядовці. Історія про заснування і швидкий розпуск Усть-Дунайського Буджацького козацького війська це добре унаочнює. Задуми російських дипломатів та військових керівників у короткостроковій перспективі виявилися не ефективними, навіть шкідливими для імперії. Фронтирний люд їх швидко відкоригував і підкреслив, що під відновленням Запорозької Січі він розуміє відсутність контролю, волю і можливість самоорганізації за власними уподобаннями, які з часом змінювалися. А російсько-турецька війна 1806 – 1812 рр. лише відкрила чергове вікно можливостей. Подібні «вікна імперії» фронтирні спільноти користати вміли.

Джерела та література:

1. Бачинська О. А. Козацтво в "післякозацьку добу" української історії (кінець XVIII – XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2009. 252 с.
2. Бачинська О. Серета О. Османсько-турецькі документи про службу задунайського козацтва підчас російсько-турецької війни 1806–1812 рр. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В.А.Смоля.* Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2021. Вип. 16. С.131–137.
3. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр.: історико-документальний нарис. Одеса, 1994. 123 с.
4. Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.) / Міністерство освіти і науки України; Львівський національний університет імені Івана Франка; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Львів; Київ, 2023. 480 с.
5. Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / За ред. В. Брехуненка. Київ: ІУАД, 2018. 344 с.
6. Державний архів Одеської області. Ф.1. Оп. 218. Спр.2 за 1807 р.
7. Запорожская Сечь на Дунае. Рескрипт генералу от кавалерии Михельсону. *Русская старина*. 1900. №3. С.768.
8. Каюк С. Османські провінційні урядовці і задунайські запорожці в кінці XVIII – на початку XIX ст. *Чорноморська минувшина*. Одеса, 2009. Вип. 4. С.72-78.
9. Каюк С. Релігійність фронтирного населення південноукраїнського регіону в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки*. Київ, 2017. Вип. 3. С. 147-155.
10. Каюк С. Розширення фронтиру: Задунайська Січ та Кубань? *Український Мультифронтір: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття)* / Упор. С. Громенко. Харків: ВД «Фабула», 2024. 480 с. С. 377-382.
11. Каюк С. Фронтирні спільноти Південної України другої половини XVIII – початку XIX ст.: відповідь імперіям. *Чорноморська минувшина*. 2022. Вип. 17. С. 34-46.
12. Російський державний військово-історичний архів. Ф 14209. Оп. 5/165. Зв. 56. Спр. 1.
13. Російський державний військово-історичний архів. Ф. 14209. Оп. 5/165. Зв. 23. Спр. 36.
14. Російський державний військово-історичний архів. Ф. 14209. Оп.5/165. Зв. 32. Спр. 33.
15. Російський державний військово-історичний архів. Ф. 14209. Оп.5/165. Зв.43. Спр. 7.
16. Російський державний військово-історичний архів. Ф. ВУА. Спр. 348.

17. Український Мультифронт. Нова схема історії України (неоліт – початок ХХ століття) / Укладач С. Громенко. Фабула, 2024. 480 с.
18. Aksan V. H. Whose Territory and Whose Peasants? Ottoman Boundaries on the Danube in the 1760s. in Frederick F. Anscombe, ed., *The Ottoman Balkans, 1750-1830* (Princeton: Markus Weiner Publishers, 2006), 61-86.
19. Bachynska O. Danube Cossacks in the 1775-1828 Ottoman-Turkish Documents. *Proceedings of the international conference "Danubian cossacks - origins and cohabitation in Northern Dobrudja"*. Tulcea, 2019. P.99-108.
20. Bachynska O. The Northwestern European Frontier of the Ottoman State: The Steppe of Budjak in the Late 18th and the Early 19th Centuries. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi - The Journal of Southeastern European Studies*. 35. 2020. P. 59-72.
21. Bacynska O. The Restoration of the Cossack State Building Traditions in Budjak and Dobruja at the End of the XVIIIth – Early XIXth Centuries. *Danubius*. Calafți, 2016. №2. P. 13-20.
22. Doğanay P. Osmanlı-Rus Savaşı ve İsmâil Kuşatması (1806-1812). *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi* 5, sy. 10 (Aralık 2024): 55-81.
23. Etkind A. *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*, Polity: Cambridge, 2011. 289 p.
24. Khodarkovsky M. *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*. Indiana-Michigan Series in Russian and East European Studies. Bloomington: Indiana University Press, 2002. 290 p.
25. Sunderland W. *Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe*. Ithaca; London: Cornell University Press, 2004. 252 p.

References:

1. Bachynska, O. A. (2009). *Kozatstvo v "pisliakozatsku dobu" ukrainskoi istorii (kinets XVIII – XIX st.)*. Odesa: Astroprint. 252 p. [in Ukrainian].
2. Bachynska, O., Sereda, O. (2021). Osmansko-turetski dokumenty pro sluzhbu zadunaiskoho kozatstva pid chas rosiisko-turetskoi viiny 1806–1812 rr. *Chornomors'ka mynuvshyna: zapysky Viddilu istorii kozatstva na pivdni Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats*, ed. V. A. Smolii. Odesa: FOP Bondarenko M. O., 16, 131–137. [in Ukrainian].
3. Bachynskiy, A. D. (1994). *Sich Zadunaiska. 1775–1828 rr.: istoryko-dokumentalni narys*. Odesa. 123 p. [in Ukrainian].
4. Brexunenko, V., Boiko, P., Zaiats, A. (2023). *Prostorovi mezhi ukrainskoho svitu: kompleks uiavlen ta yikh realizatsiia v rannomodernii Ukraini (XVI–XVIII st.)*. Lviv; Kyiv. 480 p. [in Ukrainian].
5. Brexunenko, V., Hrybovskiy, V., Mytsyk, Iu., Piskun, V., Syniak, I., Tarasenko, I. (2018). *Mizh konfrontatsiieiu ta vzaiemodiieiu: ukrainsko-krymski ta ukrainsko-nohaiski stosunky v XVII – pershii polovyni XX st.* Ed. V. Brexunenko. Kyiv: IUAD. 344 p. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti. F.1. Op. 218. Spr. 2 za 1807 r. [in Russian].
7. *Zaporozhskaia Sech na Dunae*. (1900). Reskript generalu ot kavalerii Mikhelsonu. *Russkaia starina*, No 3, 768. [in Russian].
8. Kaiuk, S. (2009). Osmanski provintsiini uriadovtsi i zadunaiski zaporozhtsi v kintsi XVIII – na pochatku XIX st. *Chornomors'ka mynuvshyna*. Odesa, 4, 72–78. [in Ukrainian].
9. Kaiuk, S. (2017). Relihiinist frontrynoho naseleattia pivdenoukrainskoho rehionu v ostannii chverti XVIII – na pochatku XIX st. *Mizhdystsyplinarni humanitarni studii. Serii: Istorychni nauky*. Kyiv, 3, 147–155. [in Ukrainian].
10. Kaiuk, S. (2024). Rozshyrennia frontyru: Zadunaiska Sich ta Kuban? In: *Ukrainskyi Multyfryntyr: nova skhema istorii Ukrainy (neolit – pochatok XX stolittia)*. Ed. S. Hromenko. Kharkiv: Fabula, 377–382. [in Ukrainian].
11. Kaiuk, S. (2022). Frontryni spilnoty Pivdennoi Ukrainy druhoi polovyny XVIII – pochatku XIX st.: vidpovid imperiiam. *Chornomors'ka mynuvshyna*, 17, 34–46. [in Ukrainian].
12. Rosiiskiy derzhavnyi viiskovo-istorychniy arkhiv. F. 14209. Op. 5/165. Zv. 56. Spr. 1. [in Russian].
13. Rosiiskiy derzhavnyi viiskovo-istorychniy arkhiv. F. 14209. Op. 5/165. Zv. 23. Spr. 36. 1807. [in Russian].
14. Rosiiskiy derzhavnyi viiskovo-istorychniy arkhiv. F. 14209. Op. 5/165. Zv. 32. Spr. 33. [in Russian].

15. Rosiiskyi derzhavnyi viiskovo-istorychnyi arkhiv. F. 14209. Op. 5/165. Zv. 43. Spr. 7. [in Russian].
16. Rosiiskyi derzhavnyi viiskovo-istorychnyi arkhiv. F. VUA. Spr. 348. 1804. [in Russian].
17. *Ukrainskyi Mulyfrontyr. Nova skhema istorii Ukrainy (neolit – pochatok XX stolittia)*. (2024). Ed. S. Hromenko. Kharkiv: Fabula. 480 p. [in Ukrainian].
18. Aksan, V. H. (2006). Whose territory and whose peasants? Ottoman boundaries on the Danube in the 1760s. In: Anscombe, F. F. (ed.), *The Ottoman Balkans, 1750-1830*. Princeton: Markus Weiner Publishers, 61–86.
19. Bachynska, O. (2019). Danube Cossacks in the 1775–1828 Ottoman-Turkish documents. *Proceedings of the International Conference “Danubian Cossacks – Origins and Cohabitation in Northern Dobruja”*. Tulcea, 99–108.
20. Bachynska, O. (2020). The northwestern European frontier of the Ottoman State: the Steppe of Budjak in the late 18th and the early 19th centuries. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi. The Journal of Southeastern European Studies*, 35, 59–72.
21. Bacynska, O. (2016). The restoration of the Cossack State building traditions in Budjak and Dobruja at the end of the XVIIIth – early XIXth centuries. *Danubius*, 2, 13–20.
22. Doğanay, P. (2024). Osmanlı-Rus Savaşı ve İsmâil Kuşatması (1806–1812). *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 5 (10), 55–81.
23. Etkind, A. (2011). *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*. Cambridge: Polity. 289 p.
24. Khodarkovsky, M. (2002). *Russia's Steppe Frontier: the making of a colonial empire, 1500-1800*. Indiana-Michigan Series in Russian and East European Studies. Bloomington: Indiana University Press. 290 p.
25. Sunderland, W. (2004). *Taming the Wild Field: colonization and empire on the Russian Steppe*. Ithaca; London: Cornell University Press. 252 p.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344130>

УДК 94+930](477.74-25)«18/19»(092)«Яворницький»

DMYTRO YAVORNYTSKYI AND THE INTELLECTUAL COMMUNITY OF ODESA IN THE LATE 19TH – THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY ACCORDING TO EPISTOLARYA

Serhii Svitlenko

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Full Member of the Shevchenko Scientific
Society

Dnipro Branch of the National School of
Social Sciences, Dnipro, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>

E-mail: svitlenko@gmail.com

Citation: Svitlenko, S. (2025) Dmytro Yavornytskyi and the intellectual community of Odesa in the late 19th – the first third of the 20th century according to epistolary, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 90–100.

Submitted: 16.06.2025.

Abstract

The purpose of the article is to reveal the relationships between Dmytro Yavornytskyi and the intellectual community of Odesa in the late 19th and the first third of the 20th century. The source of the research was the epistolary letters of D. I. Yavornytskyi and his contemporaries. The theoretical and methodological basis of exploration is a combination of personalistic, interregional and source-based approaches, principles of scientificity, systematicity, as well as historical-genetic, historical-systematic, historical-typological methods and the method of source-based analysis. The scientific novelty of the article lies in the systematic understanding of D. I. Yavornytskyi's epistolary contacts with figures of the intellectual community of Odesa, in determining their features and significance. Conclusions. The epistolary heritage of Academician D. I. Yavornytskyi contains diverse and representative material regarding the contacts of this Ukrainian scientist, teacher, and cultural figure with the intellectual community of Odesa. It is shown that D. I. Yavornytskyi's intellectual contacts with a number of Ukrainian humanitarian figures, whose creative work is connected with Odesa, were productive.

These include V. G. Borovyk, O. O. Brauner, M. F. Komarov, M. E. Slabchenko, V. I. Stromenko, and others, who successfully collaborated with D. I. Yavornytskyi in the fields of history, language, literature, art, museum and publishing. The scientist's cooperation with Odesa figures was personal, corporate, and institutional in nature, and was not only private but also public. Thanks to his correspondents, D. I. Yavornytskyi learned about the events in the Ukrainian national and cultural life of Odesa. At the end of the 19th – early 20th century, he repeatedly considered Odesa as a possible place for his further professional growth, had intentions to get a chair at the university. During this period, the scientist's contacts with the intellectual community of Odesa were the most active. Later, especially during the establishment of Stalin's totalitarian regime, these ties were significantly weakened and curtailed. The established cooperation of D. I. Yavornytskyi with his Odesa like-minded people had considerable continuity, led to the enrichment of Ukrainian intellectual heritage and the activation of national and cultural life.

Keywords: *D. I. Yavornytskyi, intellectual cooperation, epistolary heritage, scientific, educational and cultural figures, Odesa.*

ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СПІЛЬНОТА ОДЕСИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ. ЗА ЕПІСТОЛЯРІЯМИ

Сергій Світленко

Доктор історичних наук, професор,
дійсний член Наукового товариства
імені Шевченка

Дніпровський осередок НТШ,
м. Дніпро Україна

Анотація

Мета статті полягає в розкритті взаємозв'язків Дмитра Яворницького та інтелектуальної спільноти Одеси наприкінці ХІХ – в першій третині ХХ ст. Джерельною основою дослідження стали епістолярії Д. І. Яворницького та його сучасників.

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>

E-mail: svitlenko@gmail.com

Цитування: Світленко С. Дмитро Яворницький та інтелектуальна спільнота Одеси кінця XIX – першої третини XX ст. за епістоляріями.

Чорноморська минувшина : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 90–100.

Отримано: 14.06.2025 р.
0,7 д.а.

Теоретико-методологічною базою розвідки є сукупність персоналістичного, міжрегіонального та джерелознавчого підходів, принципів науковості, системності, а також історико-генетичного, історико-системного, історико-типологічного методів та методу джерелознавчого аналізу. Наукова новизна статті в системному осягненні епістолярних контактів Д. І. Яворницького з діячами інтелектуальної спільноти Одеси, визначенні їх особливостей та значення. Висновки. Епістолярна спадщина акад. Д. І. Яворницького містить різноманітний та

репрезентативний матеріал стосовно контактів цього українського вченого, педагога та культурного діяча з інтелектуальною спільнотою Одеси.

Показано, що продуктивними були інтелектуальні контакти Д. І. Яворницького з низкою українських діячів гуманітарного спрямування, творча праця яких пов'язана з Одесою. Це, зокрема, В. Г. Боровик, О. О. Браунер, М. Ф. Комаров, М. Є. Слабченко, В. І. Строменко та ін., які успішно співпрацювали з Д. І. Яворницьким у царині історії, мови, літератури, мистецтва, музейної та видавничої справи. Співпраця вченого з одеськими діячами мала персоналістичний, корпоративний та інституційний характер, була не тільки приватною, а й публічною. Завдяки своїм кореспондентам, Д. І. Яворницький дізнавався про події в українському національно-культурному житті Одеси. Наприкінці XIX – на початку XX ст. він неодноразово розглядав Одесу як можливе місце свого подальшого професійного зростання, мав наміри отримати кафедру в університеті. В цей період контакти вченого з інтелектуальною спільнотою Одеси були найактивнішими. Згодом, особливо за часів утвердження сталінського тоталітарного режиму, зазначені зв'язки значно послабилися і були згорнуті. Налагоджена співпраця Д. І. Яворницького з одеськими однодумцями мала значну тяглість, вела до збагачення української інтелектуальної спадщини, активізації національно-культурного життя.

Ключові слова: *Д. І. Яворницький, інтелектуальна співпраця, епістолярна спадщина, науково-освітні та культурні діячі, Одеса.*

Постановка проблеми. Д. І. Яворницький (1855 – 1940) увійшов в історію української науки, освіти, культури та громадського життя як видатний вчений-дослідник енциклопедичних знань і широкого творчого діапазону, яскравий педагог та лектор, талановитий організатор музейної та архівної справи, невтомний інтелектуальний комунікатор. Багаторічна й різнобічна праця українського інтелектуала-подвижника вже ставала предметом наукових досліджень. Взяти хоча б такий міжрегіональний аспект його діяльності, як контакти з інтелектуальною спільнотою Одеси – великого науково-освітнього та культурного центру південноукраїнських земель. Спеціальна розробка даного сюжету цікава не тільки сама по собі змістовною насиченістю матеріалу, а продиктована й важливістю поглибленого вивчення українського інтелектуального простору, у справу формування якого доклали багато зусиль Д. І. Яворницький.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасному українському історіописанні кінця XX – першої чверті XXI ст. міжрегіональні аспекти діяльності Д. І. Яворницького вже певною мірою вивчалися. Українські вчені-історики вже заклали міцний фундамент у вивчення зв'язків Д. І. Яворницького з окремими одеськими науковцями. Зокрема, А. В. Санцевич розглянув спільні інтереси Д. І. Яворницького та одеського вченого-історика М. Є. Слабченка в дослідженні минувшини козацтва [10, с. 24 – 26]. У монографіях присвячених М. Є. Слабченку, В. М. Заруба простежив його контакти з Д. І. Яворницьким, опублікував листування між цими

українськими вченими [8, с. 18, 37, 155, 161, 216, 232, 250; 9, с. 13, 17, 62 – 63, 75, 105 – 106, 145, 177 – 178, 181 – 182, 184 – 187, 299]. На монографічному рівні показала контакти визнаного знавця історії запорозького козацтва Д. І. Яворницького з відомим українським культурним та громадським діячем Одеси М. Ф. Комаровим Г. К. Швидько, яка до того ж здійснила повторну публікацію листування між двома діячами з 13 епістоляріїв [12, с. 138 – 152]. Низку фактів, пов'язаних з діяльністю Д. І. Яворницького як вченого та педагога, в контексті подій та персоналій в Одесі, представлено в монографії С. І. Світленка [11, с. 51, 65, 66, 67, 90, 106, 109, 111, 123, 124, 138, 163, 244, 245]. Водночас варто зазначити, що тема «Дмитро Яворницький та інтелектуальна спільнота Одеси» потребує додаткового вивчення. Це пов'язано, насамперед, із недостатньо задіяним потенціалом її джерельної бази. Адже на сьогодні вже вийшли у світ сім томів фундаментального археографічного видання «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького» (1997 – 2021), що дозволяє глибше осягнути вказану тему [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7].

Мета статті полягає в розкритті взаємозв'язків Дмитра Яворницького та інтелектуальної спільноти Одеси наприкінці XIX – в першій третині XX ст. за епістоляріями. *Джерельною основою* стали епістолярії Д. І. Яворницького та його сучасників. *Теоретико-методологічною базою* дослідження є сукупність персоналістичного, міжрегіонального та джерелознавчого підходів, принципів науковості, системності, а також історико-генетичного, історико-системного методів та методу джерелознавчого аналізу. Під інтелектуальною спільнотою Одеси в даному разі маємо на увазі неформальне об'єднання діячів, які здійснювали науково-освітню та культурну працю, підтримували контакти та співпрацювали з Д. І. Яворницьким. *Наукова новизна статті* визначається системним осягненням епістолярних контактів Д. І. Яворницького з інтелектуальною спільнотою Одеси, з'ясуванням їх особливостей та значення.

Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького показує, що Одеса, як важливий культурний та освітньо-науковий центр, була у фокусі його уваги вже в першій половині 1880-х рр. Скажімо, лист Д. І. Яворницького до Я. П. Новицького із Харкова до Олександрівська від 1 вересня 1883 р. засвідчує, що молодий історик, який вже приступив до вивчення матеріалів з історії запорозького козацтва, провадив їх пошуки в Одесі. Не знайшовши там номери «Одеського вестника» зі статтею Я. П. Новицького про Хортицю, він просив свого друга й однодумця надіслати йому цей опублікований матеріал [4, с. 145].

Особливе значення у становленні Д. І. Яворницького як археолога мав VI Археологічний з'їзд в Одесі, що відбувся влітку 1884 р. Молодий дослідник мріяв побувати на цьому науковому форумі й ретельно готувався до участі в ньому, заздалегідь виявив готовність виступити з рефератами, доправити на археологічну виставку рукописи та предмети старожитностей з місцевостей Запорозької Січі. Про це йшлося в листах історика, мистецтвознавця і академіка Н. П. Кондакова від 24 листопада, 21 грудня 1883 р. та 24 лютого 1884 р., надісланих з Одеси до Харкова Д. І. Яворницькому. Про бажаність направлення до Одеси не пізніше 1 серпня 1884 р. пам'яток власної колекції Д. І. Яворницького йшла мова в листі Н. П. Кондакова від 4 липня 1884 р. [1, с. 266 – 268, 680].

Перед Археологічним з'їздом в Одесі Д. І. Яворницький організував археологічні розкопки. Про це є дані в листуванні А. М. Миклашевського з Д. І. Яворницьким, яке тривало, починаючи з 9 лютого до серпня 1884 р. [6, с. 412, 415, 421, 423, 428]. Розкопки в маєтностях А. М. Миклашевського напередодні одеського Археологічного з'їзду були обтяжені небезпечною ситуацією, про яку писав український поет-романтик Я. І. Щоголев у листі до Д. І. Яворницького, співчуваючи мужньому вченому, котрий опинився «від смерті на волосинку» [5, с. 700, 858]. Станом одужання поламаної руки Д. І. Яворницького цікавився Н. П. Кондаков у листі від 4 липня 1884 р. і був втішений, коли дізнався з листа Дмитра Івановича від 14 липня, що рука одужає [1, с. 268, 269]. А. М. Миклашевський у листі до Д. І. Яворницького з с. Ворона до Одеси від 24 серпня 1884 р. також писав про хворобу вченого і сподівався, що в Одесі є хороші хірурги [6, с. 428].

Однак Д. І. Яворницький виявився мужньою людиною і сміливим дослідником, долаючи на своєму шляху до з'їзду всі труднощі, зокрема не тільки фізичні, а й матеріальні. «Становище справ таке, що я тепер і до Одеси маю мало не пішки йти», – скаржився Д. І. Яворницький в

листі до Я. П. Новицького від 8 липня 1884 р. Втім у черговому листі своєму адресату від 15 серпня 1884 р. він сповіщав, що вже прибув до Одеси і зупинився в готелі «Дерібасівський» на розі Грецької вулиці та Красного провулка, № 6. Д. І. Яворницький мав перебувати в Одесі до 1 вересня і не знав, як зможе звести кінці з кінцями. Незважаючи на матеріальні труднощі, він втішався тим, що його виставка артефактів була однією з найкращих. І це, попри те, що під час розпаковки матеріалів трапилася крадіжка золотих сережок, залізної сокири і срібного кинджалу. Д. І. Яворницький епістолярно оповідав Я. П. Новицькому про свої деякі враження від з'їзду, що відкрився молебнем, який служив архієрей. Далі з промовою виступив міський голова, а за ним відомий історик Д. І. Іловайський. На з'їзд в Одесу прибуло багато вчених і «напівучених знаменитостей» і Д. І. Яворницького вже встигли з деякими науковцями познайомити [4, с. 149 – 150].

У черговому листі до Я. П. Новицького від 26 серпня 1884 р. Д. І. Яворницький сповіщав, що вже прочитав два реферати, котрі «склали гучне ім'я мені». Втім він досить самокритично поставився до своїх виступів, висловлював нерозуміння, чому так сподобався іншим. З'їзд мав завершитись 29 серпня, і Д. І. Яворницький дуже позитивно оцінював свою участь у цьому представницькому зібранні, вважаючи, що «вчитися можна було багато чому». Молодий історик і археолог виїжджав з Одеси «начисто оновленою людиною, багато і в короткий час набравши» [4, с. 150 – 151]. Дещо пізніше, в 1885 р., оцінюючи значення своєї участі в науковому форумі, Д. І. Яворницький зауважував: «Я сам археолог з часу VI археологічного з'їзду в Одесі [4, с. 162].

На археологічній виставці в Одесі експозиція Д. І. Яворницького справила дуже добре враження на учасників. Скажімо, історик-краєзнавець, етнограф, археолог і громадський діяч В. М. Никифоров зацікавився представленим Д. І. Яворницьким планом Кодацької фортеці. Про свій сильний інтерес з цього питання він написав Дмитру Івановичу в листі з Олександрії до Петербурга від 1 грудня 1885 р. [2, с. 230]. Яскраві й змістовні виступи Д. І. Яворницького на Археологічному з'їзді в Одесі надовго запам'яталися очевидцям подій. Так, археолог, історик, етнограф та музеєзнавець Ю. Й. Сіцінський з приємністю писав Д. І. Яворницькому з Кам'янця-Подільського до Дніпропетровська (нині – Дніпро) від 9 вересня 1928 р., що в 1884 р., ще будучи студентом, захоплювався доповідями Дмитра Івановича, який більшу частину розповідав українською мовою, промовляючи – «оце так розповідає якийсь там дід». Адже тільки «під такою приправою можна було почути українську мову», яку на всіх російських археологічних з'їздах не допускали [1, с. 482, 839].

Як свідчить лист Н. П. Кондакова до Д. І. Яворницького від 24 вересня 1884 р., ящик з старожитностями вченого був уже відправлений до Харкова. Водночас автор листа цікавився, чи буде Д. І. Яворницький публікувати свої реферати, або виклади з них в Одесі [1, с. 269 – 270].

Виступи Д. І. Яворницького на VI Археологічному з'їзді в Одесі мали позитивний резонанс у пресі. Я. І. Щоголев писав Д. І. Яворницькому в листі від 1 вересня 1884 р. за свіжими враженнями від події: «Чув я по *«Харьковским ведомостям»* про Вас в Одесі і від усієї душі бажаю Вам чудового успіху» [5, с. 701, 859]. Дещо пізніше, в 1885 – 1886 рр., він же закликав Д. І. Яворницького здобути ступінь магістра й отримати кафедру на півдні: в Харкові, Одесі чи в Києві, тобто саме там, «де Ваша душа» [5, с. 705, 707]. Як бачимо, Одеса розглядалася Я. І. Щоголевим як один із найприйнятніших варіантів для Д. І. Яворницького в контексті його подальшого професійного зростання.

Проте перебування в Одесі під час VI Археологічного з'їзду принесло Д. І. Яворницькому й деякі розчарування. По-перше, на одеський науковий форум не зміг приїхати видатний історик М. І. Костомаров, на зустріч з яким розраховував Д. І. Яворницький. По-друге, не справдилися його очікування від знайомства із знайомим істориком козацтва А. О. Скальковським, який зустрів молодого дослідника стримано і не допоміг йому документами архіву останнього Коша Війська Запорозького Низового, власником якого він був [11, с. 66, 67]. Згодом Д. І. Яворницький приступив до уважного вивчення доробку А. О. Скальковського і в листі до історика та журналіста С. М. Шубинського від 20 квітня 1887 р. піддав критиці наукову добросовісність та низький археографічний рівень передачі надписів на пам'ятках у доробку свого попередника [4, с. 264, 476].

Д. І. Яворницький розглядав Одесу як важливий науково-освітній і культурний центр для публікації та розповсюдження своїх наукових праць. Ще з середини 1880-х рр. він зав'язав добрі контакти з місцевою газетою «Одесский листок». У цьому контексті цікавим є лист секретаря редакції зазначеного видання В. Лучинського до Д. І. Яворницького з Одеси до Харкова від 20 травня 1885 р. В ньому йшлося про деяке уповільнення друкування літературних праць Дмитра Івановича у зв'язку з великим накопиченням матеріалу. Проте В. Лучинський запевняв, що все надіслане вже незабаром, вірогідно, буде надруковане [6, с. 407].

У 1886 р. в петербурзькій друкарні О. С. Суворіна вийшов у світ «Ілюстрований Кобзарь. Гайдамаки» Т. Г. Шевченка з передмовою Д. І. Яворницького та ілюстраціями О. Г. Сластьона [4, с. 168, 358 – 359]. У той же час Д. І. Яворницький, перебуваючи в Петербурзі, напевно, за прикладом свого кумира М. І. Костомарова, влаштував у своєму помешканні «суботки». Такі заходи сприяли швидкому зближенню історика з видатними українськими культурними діячами М. Л. Кропивницьким та П. К. Саксаганським [11, с. 77]. Прикметно, що дещо пізніше П. К. Саксаганський нагадував у листі до Д. І. Яворницького з Одеси до Петербурга від 26 лютого 1887 р. про чергові Шевченкові роковини в цей день у столиці імперії й висловлював свої сподівання й підтримку: «Мабуть і ти будеш, знай же, що й ми з Меласію (Маланка – дружина П. К. Саксаганського. – С. С.) серед вас думкою вітаємо» [2, с. 271, 373].

Представляє інтерес лист Д. І. Яворницького до журналіста А. Є. Кауфмана з Петербурга до Одеси від 10 листопада 1890 р., в якому йшлося про направлення своєму адресату нової праці «Вольности запорожских козаков». Вчений-історик просив А. Є. Кауфмана розмістити в його газеті «Одесский листок» рецензію про вихід у світ своєї праці й опублікувати 8 – 10 відповідних оголошень протягом трьох тижнів про продаж цього видання. Якщо редакція не зможе зробити деяку знижку на ціну оголошень, Д. І. Яворницький прохав друкувати копію оголошення три рази впродовж першого тижня [4, с. 310].

Співпраця Д. І. Яворницького з газетою «Одесский листок» була багаторічною. Скажімо, у листі історика до А. Є. Кауфмана від 6 квітня 1892 р. йшлося про статтю «История села Фалеевки-Садовой Херсонской губернии и уезда», яка, на думку дослідника, може відповідати задачам і програмі газети. Усвідомлюючи значний обсяг даної праці, Д. І. Яворницький пропонував розділити статтю на три – чотири частини. Крім того, він подавав думку зробити оголошення в газеті про вихід у світ своєї «Истории запорожских козаков» [4, с. 310, 311, 392].

За умов дії дискримінаційного Емського указу 1876 р. Д. І. Яворницький був змушений друкувати праці російською мовою. Втім історик прагнув перекладати свої дослідження українською. Так, за переклад «Истории запорожских козаков», за дорученням Д. І. Яворницького, взявся відомий громадський діяч українського спрямування в Полтаві й великий полтавський землевласник М. П. Ганько. Як засвідчував його лист до Дмитра Івановича з Полтави до Москви від 8 жовтня 1896 р., він вже здійснив переклад трьох глав зазначеної праці, але справа просувалася повільно. Тому М. П. Ганько звернувся за допомогою до відомого українського бібліографа, літературного критика, видавця і лексикографа М. Ф. Комарова, який працював в Одесі й «обіцяв знайти співробітників на сю справу...» [2, с. 120].

Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького засвідчує, що незабаром між ним і М. Ф. Комаровим зав'язалися плідні інтелектуальні контакти. Вже у листі Д. І. Яворницького до М. Ф. Комарова з Москви до Одеси від кінця грудня 1897 р. – початку січня 1898 р. автор просив свого адресата надіслати «Словарь російсько-український», зібраний і впорядкований А. Уманцем і А. Спілкою (Львів, 1893, 1894, 1896. Т. 1 – 3). У свою чергу Д. І. Яворницький, як видно з його листів від 18 вересня 1898 р. та 22 квітня 1899 р., відправив М. Ф. Комарову в Одесу спочатку власну працю «По следам запорожцев» (СПб., 1898), а потім свою першу спробу белетристики – рукопис оповідання «Максим Максимович Вітряк», написаний українською мовою. Він просив М. Ф. Комарова, як знавця української мови і творчості, прочитати цей рукопис. Д. І. Яворницький дуже критично ставився до свого рукопису і кілька разів його переробляв [4, с. 336, 80, 81].

У 1898 р. Д. І. Яворницький направив для читання М. Ф. Комарову рукопис своєї повісті «Наша доля – Божа воля». Як видно з листа Михайла Федоровича до Дмитра Івановича з Одеси до Аджамки Олександрівського повіту Херсонської губернії від 26 серпня 1898 р., автор цього

епістолярію читав текст молодого літератора учасникам Одеської української громади. Допис Д. І. Яворницького викликав «багато інтересу» у слухачів. Водночас М. Ф. Комаров запропонував автору рукопису усунути деякі хиби, зокрема скоротити описи природи, етнографічний елемент. Водночас одеському діячу сподобалася мова повісті – «широ народна і виразна». М. Ф. Комаров зазначив, що «одеські земляки з охотою видадуть Ваш (Д. І. Яворницького. – С. С.) увір». Якщо ж цензура не пропустить, то, на його думку, доцільно надіслати рукопис на Галичину, простіше всього в «Літературно-науковий вістник» [1, с. 262 – 263].

М. Ф. Комаров зацікавлено ставився до творчого доробку Д. І. Яворницького. Для прикладу, в листі з Одеси до Москви від 15 квітня 1899 р. він писав Дмитру Івановичу, що його книжку «*По следам запорожцев*» «перечитав з великим інтересом». М. Ф. Комаров прихильно поставився до цікавого оповідання Д. І. Яворницького «Максим Вітряк», і погодився охоче переглянути рукопис [1, с. 265].

Епістолярні контакти Д. І. Яворницького з М. Ф. Комаровим тривали і в 1905 – 1906 рр. У листі від 28 червня 1905 р. М. Ф. Комарова просив Д. І. Яворницького показати Музей ім. О. М. Поля і Дніпрові пороги своїй дочці Маргариті та її чоловіку – проф. Новоросійського (нині – Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова) університету М. Д. Сидоренку, які подорожували Україною: через Умань, Київ, на Тарасову могилу в Канів і по Дніпру до Катеринослава. Він додавав також: «Для Вашого музею у мене ще де-що зібране...» [1, с. 261]. 1 липня 1905 р. Д. І. Яворницький сповіщав свого одеського однодумця про XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі, який «неодмінно буде з 15 по 27 серпня і закінчиться мандрівкою на пороги і на всі Січі» [4, с. 82]. Через археологічні розкопки Д. І. Яворницький нажив собі ревматизм рук, а тому хотів би полікуватися в Одесі. В листі до М. Ф. Комарова від 17 липня 1906 р. він радився з цього приводу [4, с. 83].

Між Д. І. Яворницьким та М. Ф. Комаровим встановилися дуже довірливі стосунки. Це підтверджують деякі не датовані листи Дмитра Івановича, коли він, в одному випадку, просив Михайла Федоровича «узяти під крило» козака Н. П. Кутепова, а в іншому, – послав до свого одеського однодумця студента Львівського університету С. Шебеля, «людину свою», який «клопоче про таке діло, якому не може ні одна людина з українців не «спочувати». А яка его справа, про те він Вам доведе сам» [4, с. 83]. Здається, Д. І. Яворницький вдавався у своєму листуванні до М. Ф. Комарова до певних конспіративних міркувань, хоча зрозуміло, що мова йшла про служіння українській справі.

Д. І. Яворницький неодноразово відвідував Одесу й зарекомендував себе загарливим у справі поширення знань з історії та археології. Судячи з листа до нього землевласника і приятеля Ф. І. Михеєва з с. Покровського до Москви від 12 лютого 1897 р., Дмитро Іванович читав реферати в Одесі. Ці публічні виступи історика й археолога дуже подобалися Ф. І. Михеєву, який відчував у них «молодий орлиний політ у недосяжну височінь» [5, с. 371, 929]. Крім оприлюднення рефератів, Д. І. Яворницький виступав і з публічними лекціями, дозвіл на проведення яких надавав попечитель Одеського навчального округу. Скажімо, секретарка Комісії з улаштування народних читань у Катеринославі О. М. Михайлова у листі до Д. І. Яворницького з Катеринослава до Москви від 25 лютого 1900 р. сповіщала про отримання ним такого дозволу на читання лекцій з археології 30 та 31 березня. Прикметно, що одержати такий дозвіл було непросто. Наприклад, та ж сама О. М. Михайлова писала Д. І. Яворницькому в листі від 5 грудня 1899 р., що попечитель Одеського навчального округу не дозволив читати лекції філософу, громадському діячу та публіцисту В. В. Лесевичу в Катеринославі, Одесі та Сімферополі [7, с. 298, 299].

Перспективність Д. І. Яворницького як вченого-історика була очевидною для кола його однодумців. Характерно, що його подальше професійне зростання пов'язувалося з Одесою. Так, історик літератури і філолог М. Є. Халанський в листі до Д. І. Яворницького з Харкова до Варшави від 24 лютого 1896 р. писав про такі можливі перспективи для свого друга після здачі магістерського екзамену: захист дисертації, читання лекцій, отримання самостійної кафедри в Одесі [1, с. 586, 848].

Український громадський діяч П. М. Саладилів у листі до Д. І. Яворницького з Петербурга до Москви від 21 жовтня 1901 р. радив негайно списатися з кимось із професорів Одеського університету, щоб клопоталися за нього в Одесі й без зволікання ставити свою

кандидатуру перед Попечительською радою. Очевидно, мова тоді йшла про те, щоб Д. І. Яворницький балотувався на посаду директора Одеського Комерційного училища [6, с. 505].

Тим часом одеські діячі запрошували Д. І. Яворницького до участі у місцевих періодичних виданнях. Для прикладу, український громадський і політичний діяч І. Л. Липа в листі до Д. І. Яворницького з Одеси до Москви від 10 березня 1903 р. просив свого адресата взяти участь в альманасі «Багаття», який став виходити у світ з 1905 р. [6, с. 403, 708].

Дедалі науковий авторитет Д. І. Яворницького зростав. Візьмімо, наприклад, лист одеського археолога і класичного філолога Е. Р. фон Штерна від 6 вересня 1905 р., який писав Д. І. Яворницькому з Одеси до Катеринослава, що був би радий бачити Дмитра Івановича співробітником з археології в Одесі. Він рекомендував колезі подати заявку на історико-філологічний факультет Новоросійського (Одеського) університету, в якій висловити бажання читати лекції з російської історії. Водночас Е. Р. фон Штерн рекомендував Д. І. Яворницькому попередньо звернутися до впливових професорів – І. А. Линниченка на кафедру історії Росії та Є. М. Щепкіна – на кафедру загальної історії [1, с. 618].

Напевно, Д. І. Яворницький скористався порадами Е. Р. фон Штерна. На цю думку наводить лист до нього історика, педагога і громадського діяча Є. М. Щепкіна від 17 вересня 1905 р. В ньому йшлося, що навесні 1905 р. оголошений конкурс визнали таким, що не відбувся. За цих обставин клопотатися про новий конкурс, на його міркування, було б не зручно. Без конкурсу в Д. І. Яворницького, як вважав Є. М. Щепкін, було два шляхи : або звернутися з попереднім запитом до І. А. Линниченка, або направити на факультет офіційний запит про можливість своєї кандидатури [1, с. 631, 853].

Як видно з листа історика та археографа І. А. Линниченка до Д. І. Яворницького з Одеси до Катеринослава від 26 вересня 1905 р., Дмитро Іванович зголосився отримати місце роботи на кафедрі російської історії історико-філологічному факультеті в місцевому університеті. Проте І. А. Линниченко зауважив, що цей намір навряд чи зустрине співчуття на факультеті, бо вказана кафедра найбільш забезпечена кадрами. Інша річ, якби спеціалізацією Д. І. Яворницького була кафедра загальної історії [1, с. 300].

Епістолярії підтверджують, що Д. І. Яворницький мав контакти і допомагав літературою одеським науковим діячам. Скажімо, у листі історика, краєзнавця, члена Одеського товариства історії та старожитностей І. Глобенка до Д. І. Яворницького від 12 січня 1909 р. висловлювалася щира вдячність катеринославському вченому за направлення в Одесу його праць «*История запорожских козаков*» та «*По следам запорожцев*» [3, с. 114, 706]. У листі від 21 березня 1910 р. І. Глобенко дякував Д. І. Яворницькому за отримання його праці «*Способы погребения у древних народов, населявших юг России*» (1899), яка його «дуже зацікавила» [3, с. 114, 615].

У 1910 – 1911 рр. Д. І. Яворницький підтримував епістолярні контакти з військовим, полковником А. Корсуном, який цікавився і досліджував історію козацтва, брав участь у діяльності Одеського відділу Російського воєнно-історичного товариства. У листі до Д. І. Яворницького від 2 вересня 1910 р. А. Корсун, зокрема, високо оцінив внесок свого адресата у вивчення козацтва, називаючи Дмитра Івановича «єдиним носієм і пестуном слави доблесних рицарів» [3, с. 161]. У листі від 23 лютого 1911 р. він запитував Д. І. Яворницького, чи відомий йому маніфест Петра I до малоросійського народу на ім'я гетьмана Івана Скоропадського від 1708 р., де йшлося про «провини запорожців і кошового отамана Кості Гордієнка» [3, с. 162]. А у листі від 9 березня 1911 р. А. Корсун засвідчував, що Д. І. Яворницький надав йому «*Сборник материалов для истории запорожских козаков*» (1888) та «*Источники для истории запорожских козаков*» (1903) [3, с. 163]. Своєю чергою в листах від 29 серпня 1910 р. та 13 березня 1911 р. А. Корсун писав про прийняття замовлення Д. І. Яворницького на виготовлення «гідних запорожця штанів», про відправлення з Одеси до Катеринослава для вченого-історика паперів гетьмана Кирила Розумовського. Напевно, не без допомоги Д. І. Яворницького Єйський полк було перейменовано на Запорозький [3, с. 160 – 161, 164].

Д. І. Яворницький піклувався про підтримку української преси. Знаючи це, український громадський діяч, видавець і благодійник Є. Х. Чикаленко в листі до нього з Києва до Катеринослава від 19 вересня 1910 р. запропонував закликати свідомих українців надати допомогу

українській газеті «Рада». Першою серед відповідних адрес він вказав місце проживання М. Ф. Комарова, який мешкав в Одесі, на розі Поштової та Катерининської вулиць [1, с. 613, 614].

Серед одеських кореспондентів Д. І. Яворницького був український поет, перекладач, громадський діяч, один із засновників «Братства тарасівців» В. Г. Боровик. 25 грудня 1912 р. він, як директор української друкарні «Діло» (Одеса, вул. Преображенська, 11), звернувся до історика запорозького козацтва з проханням надіслати на адресу книгарні по два примірники всіх його творів, написаних українською мовою [2, с. 107].

Кореспонденти Д. І. Яворницького сповіщали його про події в українському національно-культурному житті в Одесі. Скажімо, у листі українського археолога, музеєзнавця, педагога та художника В. І. Строменка до Д. І. Яворницького з Одеси до Катеринослава від 15 жовтня 1915 р. йшлося про перебування в південному чорноморському місті видатних українських театральних діячів П. К. Саксаганського та М. К. Заньковецької, які «грають чудово». Крім них, В. І. Строменко познайомився в Одесі з видатним українським ученим-юристом, істориком, громадським і політичним діячем С. П. Шелухіним, який, на його думку, залишився в той час єдиним із відомих українців в Одесі, бо одного із засновників Одеської «Просвіти» та голову Одеського товариства «Українська хата» І. М. Луценка мобілізували лікарем до війська [3, с. 565, 657].

Згідно з листами В. І. Строменка, цей кореспондент Д. І. Яворницького виконував деякі важливі доручення Дмитра Івановича. У листі з Одеси до Катеринослава від 20 травня 1916 р. він сповіщав Д. І. Яворницького про свою працю над малюванням копій портретів запорозьких козаків братів Якова та Івана Шиянів для Катеринославського обласного музею ім. О. М. Поля, а, крім того, про свою зустріч з філологом, істориком театру, проф. місцевого університету Б. В. Варнеке. Як видно з листа, В. І. Строменко передав уклін професору від Д. І. Яворницького і звернув увагу на статтю, що стосувалася проф. І. А. Линниченка, але не була знайдена Дмитром Івановичем [3, с. 568, 658].

Інформативним для Д. І. Яворницького був лист В. І. Строменка від 10 червня 1916 р. В ньому, зокрема, йшлося про екскурсію в одному з одеських музеїв для педагогів, які слухали лекції на курсах. Класичні древності показував слухачам проф. Б. В. Варнеке, а доісторичні часи репрезентував історик, архівознавець та краєзнавець, завідувач кафедри російської історії, проф. Є. П. Трифільєв [3, 569, 658]. У листі від 4 липня 1916 р. В. І. Строменко сповістив Д. І. Яворницького про закінчення написання портретів козаків Шиянів [3, с. 569 – 570], а в листі від 8 вересня 1916 р. – про бесіду з проф. Б. В. Варнеке з питання про здобуття Д. І. Яворницьким ступеня доктора історичних наук. Одеський професор «із запалом» підтримав цю справу і наголосив, що «це треба було давно зробити». Він також запевнив, що і проф. Є. П. Трифільєв скільки зможе допоможе. В цілому проф. Б. В. Варнеке оптимістично поставився до можливості здобуття Д. І. Яворницьким наукового ступеня доктора історичних наук в Одесі, хоча відмітив одну «зачіпку» – негативну позицію проф. І. А. Линниченка [3, с. 570, 571].

Цікава інформація про українське національно-культурне життя в Одесі містилася в листі українського письменника й перекладача М. Ф. Лободовського до Д. І. Яворницького із Харкова до Катеринослава від 24 червня 1916 р. В ньому йшлося про те, що одеські просвітяни виставили у своїй світлиці портрет українського гетьмана Івана Мазепи, що стало приводом для закриття Одеської «Просвіти». М. Ф. Лободовський критично поставився до таких дій одеських просвітян і закликав Д. І. Яворницького виявляти обачність, поводитись «тишком-нишком», щоб музей з Катеринослава не перевезли до Москви, або ще й далі. «Покиньте про совість і честь говорити з Москвою – я був у бувальцях!», – переконував М. Ф. Лободовський [7, с. 248]. У листах від 2 та 6 лютого 1917 р. він запитував Д. І. Яворницького, чи читав той «прекрасну і велику брошуру» українського вченого-юриста, громадського і політичного діяча з Одеси С. П. Шелухіна «*Немецкая колонизация на Юге России*» (Одесса, 1915) і пропонував надіслати її своєму адресату до Катеринослава [7, с. 251, 253, 633].

Високо оцінював людські та професійні якості Д. І. Яворницького О. О. Браунер – зоолог-систематик, археолог, учасник українського громадського руху. У листі до Д. І. Яворницького з Одеси до Катеринослава від 28 квітня 1916 р. він висловлював вдячність за добре ставлення до себе Дмитру Івановичу – «працівнику невтомному і прекрасному ученому» [7, с. 86, 703].

У 1925 – 1929 рр. епістолярні контакти пов'язували Д. І. Яворницького та українського одеського історика, архівіста, археографа й педагога М. Є. Слабченка. У листі з Одеси до Катеринослава від 19 вересня 1925 р. Михайло Єлисейович, приступаючи до друку 5-го та 6-го томів праці «Організація господарства України», які стосувалися господарства Запорожжя, звернувся до Дмитра Івановича допомогти з археологічними даними з цієї проблематики, просив замовити знімки ярм запорозьких волів, які зберігаються в його музеї тощо. Як видно з листа М. Є. Слабченка від 20 грудня 1926 р., Д. І. Яворницький цікавився в одеського колеги стосовно терміна «жлоби» – не дослідженого роду орендаторів у королівських та можновладських маєтностях, які походили з дрібної шляхти [1, с. 495, 496, 841].

З листа М. Є. Слабченка до Д. І. Яворницького від 23 жовтня 1929 р. дізнаємось, що ще зі студентських часів одеський дослідник інтересувався всіма працями Дмитра Івановича, що йому «допомогли й допомагають». М. Є. Слабченко дуже шанував особистість Д. І. Яворницького та його «високоцінну наукову діяльність», продовжував розробку тих сюжетів, яких тільки торкався його попередник. Це стосувалося історичних та археографічних аспектів і давало можливість М. Є. Слабченку вважати себе учнем Д. І. Яворницького [1, с. 496]. У листі М. Є. Слабченка до Д. І. Яворницького від 25 грудня 1929 р., зокрема, йшлося про запрошення від його адресата приїздити до Дніпропетровського Інституту народної освіти на лекції, а також про пропозицію керувати працею аспірантів з історії України на кафедрі Дмитра Івановича. М. Є. Слабченко уточнював, чи вірно він зрозумів цю пропозицію стати членом кафедри й головою секції. Водночас він сповіщав свого дніпропетровського колегу про «велике лихо з сином», маючи на увазі арешт Т. М. Слабченка 20 грудня 1929 р. в Одесі у зв'язку з підготовкою більшовиками процесу у справі Спілки Визволення України [1, с. 497, 707].

Але незабаром таке ж велике лихо спіткало й самого М. Є. Слабченка. Адже наступний лист до Д. І. Яворницького був відправлений 27 квітня 1930 р. з такої адреси: «Харків, Холодна Гора, БУПР № 1 Спецкорпус ДПУ». Проте навіть за умов арешту й ув'язнення М. Є. Слабченко направляв Д. І. Яворницькому наступні листи (від 11 травня, 18 червня, 5 серпня, 23 жовтня 1930 р.), які підтверджують, що незламний одеський професор не припиняв працювати і отримував від дніпропетровського дослідника запорозької старовини важливі книжки з історії України, маючи наміри написати працю «Запорізька культура», розробити історію Запорожжя в соціологічному освітленні. В останньому листі від 6 листопада 1930 р. М. Є. Слабченко вітав «в[исоко]п[оважного] Дмитра Йвановича з днем народження» [1, с. 497 – 501].

На великий науковий авторитет Д. І. Яворницького вказує лист до нього українського історика С. В. Шамрая з Києва до Дніпропетровська від 21 червня 1930 р., в якому він, зокрема, писав, що останніми роками, працюючи над історією Степової України, з великими труднощами зміг підібрати у Ленінграді (нині – Санкт-Петербург), Москві та Одесі майже всі праці свого адресата, які «є необхідними для кожного дослідувача минулого Степової України» [1, с. 616 – 617, 850]. Як бачимо, Одеса належала до найважливіших центрів, де можна було знайти науковий доробок Д. І. Яворницького.

Утвердження сталінського тоталітарного режиму в СРСР та радянській Україні супроводжувалося посиленням репресивних заходів стосовно інтелігенції. За цих обставин у 1930-х рр. контакти Д. І. Яворницького з діячами інтелектуальної спільноти Одеси були згорнуті.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького містить різноманітний та репрезентативний матеріал стосовно контактів цього видатного українського вченого, педагога та культурного діяча з інтелектуальною спільнотою Одеси – важливого науково-освітнього та культурного центру на південноукраїнських теренах. Особливу роль у становленні Д. І. Яворницького як археолога відіграла його активна участь у роботі VI Археологічного з'їзду в Одесі 1884 р. З останніх десятиліть XIX ст. Д. І. Яворницький зав'язав плідні контакти з одеськими журналістами та видавцями, які сприяли публікації й розповсюдженню наукового доробку вченого. Своє значення в популяризації історичних знань мали публічні реферати й лекції, з якими Д. І. Яворницький виступав в Одесі. До того ж вчений-історик надсилав свої видання одеським діячам, членам місцевих наукових товариств. Продуктивними виявилися інтелектуальні контакти вченого з низкою українських діячів гуманітарного спрямування,

творча праця яких пов'язана з Одесою. Це, зокрема, В. Г. Боровик, О. О. Браунер, М. Ф. Комаров, М. Є. Слабченко, В. І. Строменко та ін., які успішно співпрацювали з Д. І. Яворницьким у царині історії, мови, літератури, мистецтва, музейної та видавничої справи. Співпраця вченого з одеськими діячами мала персоналістичний, корпоративний та інституційний характер, була не тільки приватною, а й публічною. Завдяки своїм кореспондентам, Д. І. Яворницький отримував інформацію про українське національно-культурне життя в Одесі. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Д. І. Яворницький неодноразово розглядав Одесу як можливе місце свого подальшого професійного зростання, мав наміри отримати кафедру в університеті. Саме в цей період контакти вченого з інтелектуальною спільнотою Одеси були найактивнішими. Згодом, особливо за часів утвердження сталінського тоталітарного режиму, зазначені зв'язки значно послабилися і були згорнуті. В цілому науково-освітня та культурна комунікація, налагоджена спільними зусиллями Д. І. Яворницького та його одеських однодумців, мала значну тяглість і сприяла збагаченню української інтелектуальної спадщини, активізації національно-культурного життя.

Джерела і література:

1. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша; під заг. ред. А. Н. Стежара. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. 888 с.
2. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; вступ. ст. С. В. Абросимової; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ, 1999. 460 с.
3. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; вступ. ст. С. В. Абросимової; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ, 2005. 740 с.
4. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. 500 с.
5. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / уклад.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2010. 952 с.
6. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 6: Листи рідних, друзів і знайомих до Д.І. Яворницького / уклад.: С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпро : АРТ-ПРЕС, 2012. 848 с.
7. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 7: Листи вчених, діячів культури, літератури, мистецтва та шанувальників старовини до Д.І. Яворницького / уклад.: Я. Бандур, В. Бекетова, Н. Василенко [та ін.]; за заг. ред. Н. Василенко. Дніпро, 2021. 800 с.
8. Заруба Віктор. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882 – 1952). Монографія. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. 456 с.
9. Заруба Віктор. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882 – 1952). Дніпропетровськ: Юрид. акад. М-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2004. 352 с.
10. Санцевич А. В. Д. Яворницький і М. Слабченко: Спільні інтереси в дослідженні історії козацтва. *Регіональне і загальне в історії*. Дніпропетровськ, 1995. С. 24 – 26.
11. Світленко С. Дмитро Яворницький: вчений і педагог в українському інтелектуальному співтоваристві: моногр. 2-ге вид. Дніпро: Ліра, 2017. 312 с.
12. Швидько Г. К. Михайло Комаров і Катеринославщина : моногр. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2011. 228 с.

References:

1. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (1997) Iss. 1: Lysty vchenykh do D. I. Yavornytskoho / uporiad. : S. V. Abrosymova, A. I. Perkova, O. V. Pitsyk, N. H. Cherednyk;

vstup. st. S. V. Abrosymovoi, A. I. Perkovoi; pered. slovo B. T. Karapyssha; pid zah. red. A. N. Stezhara. Dnipropetrovsk: Hamaliia, 888 p. [in Ukrainian; in Russian].

2. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (1999). Iss. 2: Lysty diiachiv kultury do D. I. Yavornytskoho / uporiad.: S. V. Abrosymova, N. Ye. Vasylenko, A. I. Perkova ta in.; vstup. st. S. V. Abrosymovoi; pid zah. red. N. I. Kapustinoi. Dnipropetrovsk, 460 p. [in Ukrainian; in Russian].

3. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (2005). Iss. 3: Lysty muzeinykh diiachiv do D. I. Yavornytskoho / Ukladachi S. V. Abrosymova, N. Ye. Vasylenko, A. I. Pierkova ta in.; vstup. st. S. V. Abrosymovoi; pid zah. red. N. I. Kapustinoi. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 740 p. [in Ukrainian; in Russian].

4. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (2005). Iss. 4: Lysty D. I. Yavornytskoho do diiachiv nauky i kultury / uporiad.: S. Abrosymova, N. Vasylenko, A. Perkova; pid zah. red. N. I. Kapustinoi. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 500 p. [in Ukrainian; in Russian].

5. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (2010). Iss. 5: Lysty ridnykh, druziv i znaiomykh do D. I. Yavornytskoho / uklad.: S. Abrosymova, N. Vasylenko, A. Perkova ta in.; za zah. red. N. Kapustinoi. Dnipropetrovsk : ART-PRES, 952 p. [in Ukrainian; in Russian].

6. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (2012). Iss. 6: Lysty ridnykh, druziv i znaiomykh do D. I. Yavornytskoho / Ukladachi: S. Abrosymova, V. Beketova, N. Vasylenko, V. Yekshov [ta in.]; za zah. red. N. Kapustinoi. Dnipro: ART-PRES, 848 p. [in Ukrainian; in Russian].

7. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (2021). Iss. 7: Lysty vchenykh, diiachiv kultury, literatury, mystetstva ta shanuvalnykiv starovyny do D. I. Yavornytskoho / uklad.: Ya. Bandur, V. Beketova, N. Vasylenko [ta in.]; za zah. red. N. Vasylenko. Dnipro: Lira, 800 p. [in Ukrainian; in Russian].

8. Zaruba, Viktor (2004). *Istoryk derzhavy i prava Ukrainy akademik Mykhailo Slabchenko (1882 – 1952)*. Dnipropetrovsk: Lira, 456 p. [in Ukrainian].

9. Zaruba, (2004) Viktor. *Mykhailo Slabchenko v epistoliarnii ta memuaranii spadshchyni (1882 – 1952)*. Dnipropetrovsk: Yuryd. akad. M-va vnutr. sprav; Lira LTD, 352 p. . [in Ukrainian].

10. Santsevych, A. V. (1995). D. Yavornytskyi i M. Slabchenko: Spilni interesy v doslidzhenni istorii kozatstva. *Rehionalne i zahalne v istorii*. Dnipropetrovsk, pp. 24–26 [in Ukrainian].

11. Svitlenko, S. (2017). *Dmytro Yavornytskyi: vchenyi i pedahoh v ukrainskomu intelektualnomu spivtovarystvi*: monoh. 2-he vyd. Dnipro: Lira, 312 p. [in Ukrainian].

12. Shvydko, H. K. (2011). *Mykhailo Komarov i Katerynoslavshchyna*. Dnipropetrovsk: Natsionalnyi hirnychyi universytet, 228 p. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344131>

УДК 94(477.74):930.253«1918»

THE FUNDS OF THE STATE ARCHIVES OF ODESA REGION AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE QUADRUPLE ALLIANCE COUNTRIES POLICY IN UKRAINE IN 1918

Taras Vintskovskiy

DSc (History), Associate Professor
Professor at the Department of History of
Ukraine and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>E-mail: taras.ist@gmail.com

Olena Syniavska

PhD (History), Associate Professor
Department of Philosophy, Political Science,
Psychology and Law
Odesa State Academy of Civil Engineering
and Architecture

4 Didrikhson Str., Odesa, 65029, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-7247-3590>E-mail: ol.syniavska@gmail.com

Citation: Vintskovskiy, T., & Syniavska, O.
(2025) The funds of the State Archives of Odesa
Region as a source for the study of the
Quadruple Alliance countries policy in Ukraine
in 1918, *Chornomors'ka mynuvshyna*:
*transactions of Department Cossack History in the
South of Ukraine*, 20, pp. 101–111.

Submitted: 16.06.2025.

They relate to the study of the events of the Ukrainian Revolution of 1918, in particular the activities of the administrative apparatus, the interaction of representatives of the Ukrainian governments with both local authorities and the Allied command, the response to economic challenges related to the functioning of the financial sector, the implementation of pricing policies, fuel supply, etc. In the vast majority of cases, the material found is in printed form, either originals or copies, including translations of orders and instructions from the Austrian Supreme Command into Russian.

Funding. *The research was conducted within the framework of the project “Ukraine and the Central Powers in 1918: Confrontation and Cooperation in the Black Sea Region” under the EURIZONE grant for Ukrainian researchers (funded by the European Union’s Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No. 871072).*

Keywords: *World War I, Ukrainian Revolution, Quadruple Alliance, Odesa, State Archives of Odesa Region, emigration, Cossacks.*

Abstract

The purpose of the article is to analyse the information potential of the State Archives of the Odesa Region in the context of studying the politics of the countries of the Quadruple Alliance in Ukraine. The scientific novelty of the study lies in the first attempt to systematise the heuristic potential of one of the archival repositories of Ukraine in the context of research on the issues of the First World War and the Ukrainian Revolution of 1918. Conclusions. In the course of the heuristic work, the authors of the article processed the descriptions of fifteen cases from five funds of the repository, among which we should first highlight the funds 4 (Odesa City Duma) and 16 (Odesa City Administration). A much smaller part of the source material was deposited in funds 42, R-4529 and R-4891. According to their origin, the documents can be divided into materials of the supreme authorities of the Ukrainian People’s Republic and the Ukrainian State, local authorities, public organisations, cultural institutions, personal origin and the Supreme Military Command of the Central Powers. According to their official purpose, the updated source base consists of normative and executive documents. According to their content, they can be divided into four thematic blocks reflecting the activities of regional and local authorities under occupation, problems of socio-economic development, functioning of cultural institutions and various aspects of social and political life. The totality of the information contained in the funds of the State Archives of Odesa Region shows that it can serve as a basis for research on the history of the First World War in Central and Eastern Europe in its final stage, mainly covering the regional aspect of the occupation policy of the Quadruple Alliance. Finally, one of the main features of the recovered archival material is the focus on issues related to Odesa and its surroundings, especially within the framework of the Austro-Hungarian Empire’s troop deployment. The level of representativeness of the other stories reflected in the archival sources is quite high.

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИКИ КРАЇН ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ В УКРАЇНІ У 1918 РОЦІ**Тарас Вінцовський**

доктор історичних наук, доцент
кафедра історії України та СІД,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Змієнка Всеволода, 2, м. Одеса,
65082, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>
E-mail: taras.ist@gmail.com

Олена Синявська

Кандидат історичних наук, доцент
кафедра філософії, політології,
психології та права, Одеська
державна академія будівництва та
архітектури, вул. Дідріхсона, 4,
Одеса, 65029, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-7247-3590>
E-mail: ol.syniavska@gmail.com

Цитування: Вінцовський Т., Синявська О.
Фонди Державного архіву Одеської області
як джерело вивчення політики країн
Четверного союзу в Україні у 1918 р.
Чорноморська минушина : зап. Від. історії
козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за
ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко
М. О., 2025. Вип. 20. С. 101–111.

Отримано: 16.06.2025 р.

1,1 д.а.

Анотація

Мета статті — проаналізувати інформаційний потенціал Державного архіву Одеської області у річницю вивчення політики країн Четверного союзу в Україні. **Наукова новизна** дослідження полягає у першій спробі систематизувати евристичний потенціал одного з архівосховищ України у контексті дослідження проблематики Першої світової війни та Української революції у 1918 р. **Висновки.** У ході евристичної роботи автори статті опрацювали описи півтора десятка справ п'яти фондів сховища, з-поміж яких слід передусім виділити фонди 4 («Одеська міська дума») та 16 («Одеська міська управа»). Значно менша частина джерельного масиву відклалася у фондах 42, Р-4529 та Р-4891. За походженням виявлені документи можна розділити на матеріали вищих органів влади УНР та Української Держави, місцевих органів влади, громадських організацій, закладів культури, особового походження та вищого військового командування Центральних держав. За службовим призначенням актуалізовану джерельну базу складають нормативні та виконавчі документи. За змістом їх можна згрупувати у чотири тематичні блоки, які відбивають діяльність регіональних та місцевих органів влади в умовах окупації, проблеми соціально-економічного розвитку, функціонування закладів культури та різноманітні аспекти суспільно-політичного життя. Сукупність інформації, носіями якої є документи фондів ДАОО, свідчить, що вона може слугувати основою для досліджень з історії Першої світової війни у Центрально-Східній Європі на її завершальному етапі, здебільшого висвітлення регіонального аспекту окупаційної політики країн Четверного союзу. Адже однією з головних особливостей віднайдених архівних матеріалів є фокусування уваги на питаннях, пов'язаних з Одесою та навколишніх теренів, насамперед у межах розташування військ Австро-Угорської імперії.

Достатньо високим є рівень репрезентативності інших сюжетних ліній, відбитих в архівних джерелах. Вони стосуються вивчення подій Української революції у 1918 р., зокрема, діяльності управлінського апарату, взаємодії представників українських урядів як з органами місцевого самоврядування, так і союзницьким командуванням, реакції на виклики економічного характеру, пов'язані з функціонуванням фінансової сфери, реалізації цінової політики, забезпечення паливом тощо. У переважній більшості випадків виявлені матеріали зберігаються у друкованому варіанті, є оригіналами або копіями, зокрема, перекладами наказів та розпоряджень вищого австрійського командування російською мовою.

Фінансування. Дослідження проведено в рамках реалізації проєкту «Україна і Центральні держави у 1918 р: конфронтація та співпраця в Причорноморському регіоні» за грантом EURIZONE для українських дослідників (фінансування від програми Європейського Союзу з досліджень та інновацій «Горизонт 2020» в рамках грантової угоди № 871072).

Ключові слова: Перша світова війна, Українська революція, Четверний союз, Одеса, Державний архів Одеської області, еміграція, козацтво.

Наукові студії з історії Першої світової війни, подальшого падіння імперій та поява на мапі Європи нових національних держав, сформували значну інтелектуальну спадщину, у тому числі у річищі українських державотворчих процесів, більш відомих під уживаною дефініцією Українська революція. Тісні причинно-наслідкові зв'язки між зазначеними процесами вже давно не викликають сумнівів у дослідників епохи, а чи не найлаконічніше з цього питання висловився Я. Грицак: «між Першою світовою війною і революцією в Україні тяжко провести вододіл» [8, с. 103].

Разом з тим, якщо час закінчення Великої війни здебільшого не викликає сумнівів, й датується підписанням Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р., то верхня хронологічна межа Української революції залишається вельми дискусійною. Найтрадиційніший варіант фіксації завершення активної фази боротьби за збереження національної держави прив'язаний до 1921 р. [19, с. 7], що навіть закріплено у назві відповідного академічного підрозділу у стінах Інституту історії НАН України. Його підважують версії які найчастіше пролонгують фінальну фазу революції до 1923 р. [9, с. 246-247]. Інший підхід обґрунтовує С. Кульчицький, система аргументації якого базується на тезі, що Українська революція, яка «почалася з повалення самодержавства, завершилася утворенням Української Народної Республіки і проголошенням її незалежності», а російсько-українська війна зими 1917-1918 рр. «поклала початок українським національно-визвольним змаганням» [16, с. 195].

Таким чином 1918 р. водночас є останнім роком глобального військового конфлікту, і значною мірою визначальним щодо концептуалізації державотворчих процесів у регіоні Центрально-Східної Європи: завершення Української революції (С. Кульчицький), її продовження на основі консервативних принципів (Ю. Терещенко [25]) або тимчасовою паузою у вигляді контрреволюції (антитези «національно-демократичного етапу») (В. Верстюк [2]).

Ключовою подією у процесі безпосереднього перетворення «українського питання» (термін запропонував професор Гетеборгського та Уппсальського університетів Р. Челлен) в публічно-правовий чинник Великої війни стало укладення Брестського миру, відтак визнання УНР суб'єктом політичного процесу, і подальший вступ військ країн Четверного союзу на терени Української республіки. Уряди Німецької та Австро-Угорської імперій отримали можливість реалізувати свої східноєвропейські проєкти, розділивши *de facto* окуповану Україну (*de jure* залишаючись союзниками) на дві зони контролю. До німецької увійшли Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська губернії, до австрійської – Подільська, Херсонська, Катеринославська. Волинську губернію Берлін та Відень розділяли між собою, при цьому залізничний і водний транспорт опинився під контролем німецького командування.

Попри тектонічні геополітичні зміни в окресленій частині континенту в роки Першої світової війни, її українська складова тривалий проміжок часу залишалася на маргінесі професійних інтересів спільноти істориків. Фактично наукове освоєння визначеної проблематики розпочалося лише у другій половині ХХ ст. Дослідники УРСР передусім аналізували «експансіоністські плани» Берліна, українсько-німецькі відносини на завершальному етапі війни, але вони розглядалися не як самостійні явища, а у контексті встановлення більшовицької влади. За словами О. Рєнта і Б. Янишина у подальшому німецький вимір «українського питання» не зазнав концептуальних змін, натомість зусиллями В. Сарбея, С. Трояна, С. Попика, В. Литвина ґрунтовніше вивчалися австрійські експансіоністські плани щодо українських земель. При цьому регіональний вимір проблематики отримав очевидний дисбаланс на користь Галичини, Буковини і частково Волині [23].

Зрештою комплексне дослідження політики Центральних держав в Україні здійснено в межах низки монографій, авторами яких стали українські, австрійські, німецькі, польські, російські історики [24; 20; 17; 6; 28]. Зокрема О. Кураєв дійшов висновку про суперечливе ставлення Берліна до «української спільноти», позаяк воно балансувало між бажанням реалізувати власні стратегічні завдання та вимушеною готовністю враховувати інтереси несподіваного союзника. А політика Дунайської монархії щодо українського чинника мала стійку залежність від загальної воєнної ситуації, де Відень відіграв роль молодшого партнера Німецької імперії. На його думку падіння Центральної Ради ознаменувало новий етап формування «східної політики» Берліна, зорієнтованої на тривале економічне проникнення в Україну [17, с. 357, 361].

Суголосними з тезами О. Кураєва слід вважати висновки колективу авторів праці «Україна між самовизначенням та окупацією» (керівник В. Дорнік). Попри очевидну зацікавленість урядів обох

імперій в освоєнні матеріальних ресурсів України, їх політика виявилася цілковитим провалом, адже політичні, господарські та соціальні настанови, продуковані командуванням окупаційних військ, виявилися неприйнятними для більшої частини українського суспільства. Окрім іншого, «корупція та свавілля, які панували в зоні, контрольованій австро-угорськими військами, поглибили упереджене ставлення до окупаційних військ» [28, с. 453-454]. До новітніх досліджень про німецько-австрійські протиріччя щодо реалізації окупаційної політики в Україні належить стаття Р. Пирога, висновки якого підтверджують вищезазначені тези [22].

Повертаючись до ремарки про регіональний дисбаланс у дослідженнях, її слід вважати симптоматичною. Для прикладу, південний регіон нерідко трактується як частина єдиного політико-культурного простору України. Не ставлячи під сумнів соборність Української держави в її етнографічних кордонах, мусимо зауважити, що південна частина УНР щонайменше за формальною ознакою виокремлювалася з-поміж решти територій. Адже у лютому 1918 р. уряд В. Голубовича ухвалив рішення про створення спеціальної адміністративної інституції по управлінню визначеними землями – Головний крайовий комісаріат Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній.

Чималий евристичний потенціал наукових студій з історії Української революції в південному регіоні засвідчує тематичний науково-бібліографічний показник. Адже перебігу подій у Південній Україні присвячено близько сотні публікацій (це далеко не повний перелік), що помітно більше у порівнянні з іншими субрегіонами країни [29]. Зокрема модернізаційним процесам на півдні України у роки Великої війни та революцій присвячена монографія запорізьких авторів [26; 27]. Суспільно-політичні процеси в регіоні вивчали Т. Пентер [33], В. Гвоздик [5], Т. Бикова [1], О. Господаренко [7], О. Шишко [30], Т. Вінцовський [4], О. Синявська [32] та інші. Однак у переважній більшості випадків політика держав Почвірного союзу в Центрально-Східній Європі не виділялася в окрему сюжетну лінію. Певним винятком є праці, в яких аналізувалася діяльність міської думи Одеси на початку австро-німецької окупації [3], персональний вимір іноземної присутності в регіоні [21] тощо.

Подальше дослідження подій в Південній Україні на зламі Першої світової війни та революційних трансформацій може бути поглиблене завдяки підготовці спеціалізованих археографічних видань, що стояло на порядку денному в профільних академічних структурах. Зокрема у передмові до монографії «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна» зазначалося: «Планується спрямувати науковий потенціал колективу [Інституту історії України НАНУ] також на створення документального видання, яке б дозволило широкому загалу читачів ознайомитися з архівними матеріалами 1914-1918 рр. [...]» [23, с. 16].

Наразі пізнавальний інтерес становить збірка документів під назвою «Події в Україні 1914-1922 рр.: їх значення та історичні передумови», підготовлена до друку колишнім капеланом УГА, викладачем Віденських гімназії та Вищої технічної школи Т. Горникевичем. Матеріали книги, автором передмови якої став австрійський професор В. Пльохль, проливають світло на особливості політики уряду Австро-Угорської імперії щодо «української справи», однак без виокремлення південного регіону [31]. Частково сказане стосується видання, присвячене Миколаївщині (в сучасних адміністративно-територіальних кордонах) [18].

Вивчаючи період перебування військ Австро-Угорської та Німецької імперій на території України у 1918 р., науковці акцентували увагу на важливості архівних матеріалів для комплексного розкриття досліджуваної проблеми. Джерельну базу даної теми у своїх публікаціях аналізували практично всі вказані вище дослідники, однак вони охоплювали переважно той масив документів, що зосереджений в центральних архівах України, Австрії, Німеччини. На відміну від них, завданням нашої статті є аналіз тих джерел, що зосереджені виключно в межах однієї архівної установи – Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО). Проблематика була обрана не випадково, адже на сьогодні залишаються відкритими питання щодо запровадження у науковий обіг матеріалів регіональних архівних установ та ролі таких документів у вивченні діяльності австро-угорської та німецької військової влади в Україні, зокрема в південному регіоні та Одесі.

Наразі істориками не повною мірою реалізовано евристичний потенціал ДАОО, у сховищах якого зберігаються справи, прямо або опосередковано присвячені політиці країн Четверного союзу в Україні. Тому ставимо за мету комплексно проаналізувати інформаційний потенціал заявленого архівосховища у річизці вивчення винесеної у заголовок статті тематики. Її реалізацію вбачаємо можливою за умови виконання наступних дослідницьких завдань: шляхом ретельного вивчення

описів архівних фондів виявити справи, котрі відповідають задекларованій проблематиці; за допомогою методу класифікації систематизувати актуалізовані документи; визначити їх значущість для подальшого освоєння заявленої теми; з'ясувати стан зберігання виявлених матеріалів.

Об'єктивне оцінювання справ для визначення повноти та достовірності наданої інформації щодо досліджуваної теми допоможе підвищити цінність цих масових джерел, зробить їх більш доступними для вивчення та включення в науковий обіг, а також покращить пізнавальні можливості дослідника. Для узагальнення інформації щодо таких архівних джерел проведемо систематизацію за наступними параметрами: за фондами, у яких зберігаються документи; за змістом та призначенням документів; за особливістю використання у наукових дослідженнях.

Документи, які відбивають діяльність австро-угорської військової влади в південному регіоні України, розпорочені у ДАОО між декількома фондами. В першу чергу – це фонди Одеської міської думи та Одеської міської управи, в яких зберігаються матеріали офіційного характеру: накази, розпорядження, постанови, протоколи (журнали) засідань, стенограми, офіційна кореспонденція (листи, звернення, телеграми) тощо.

Фонд 4 «Одеська міська дума» вміщує понад 30 тисяч одиниць зберігання за 1796-1919 рр., що розподілені за тематично-хронологічним принципом в 60 описів. Документи, які безпосередньо стосуються заявленої теми, зібрані переважно в межах справи 987 «Протоколи засідань Одеської думи» [10]. Частина із наведеної там інформації дублюється у справі 135 «Стенографічні звіти Одеської міської думи за 1918 р.» [11].

Найбільша кількість віднайдених нами документів, що розкривають різноманітні аспекти перебування військ Австро-Угорської імперії на території Одеси та Північно-Західного Причорномор'я, акумульована в фонді Одеської міської управи, яка була виконавчим органом міської думи. У цьому фонді нараховується 79 описів з понад 38000 одиниць зберігання за період з 1873 р. по 1920 р. Як і у фонді Одеської міської думи, тут зібрані переважним чином документи офіційного характеру, складені відповідно до типових зразків. Трапляються також індивідуальні документи, написані у довільній формі, але найбільше – офіційної кореспонденції: листування австро-угорської військової адміністрації з головним комісаром УНР, з головним уповноваженим українського уряду в районі розташування військ Австро-Угорської імперії, листування у справах одеського градоначальника [12; 13].

Окремі документи, що розкривають соціальну політику командування австро-угорських військ в Одесі, та південному регіоні загалом, віднайдені в фонді Р-4529 «Одеська губернська комісія з виявлення збитків, завданих радянській владі іноземною інтервенцією та білогвардійцями» [15] та фонді 42 «Канцелярія попечителя Одеського навчального округу» [14] в ДАОО.

Аналіз документів, що зберігаються у вказаних фондах ДАОО, дає підстави умовно об'єднати їх в чотири тематичні групи: 1) матеріали, що характеризують діяльність місцевих органів влади; 2) документи щодо різноманітних аспектів суспільно-політичного життя; 3) матеріали, які розкривають проблеми соціально-економічного розвитку та 4) інформація щодо функціонування закладів культури. Важливо відзначити, що багато документів є поліінформативними, і за змістом можуть бути віднесені до декількох груп одночасно, тому запропонований поділ є умовним.

Першу групу переважно складають тексти офіційного характеру, датовані березнем – липнем 1918 р. Найперше тут увагу привертає документ німецькою мовою, без дати та без вихідних даних під назвою «Умови домовленості, досягнутої командуванням німецьких військ стосовно окупації міста Одеси» [12, арк. 4]. Очевидно, зазначений документ міг бути складений у березні 1918 р., відразу після входження союзницьких військ до головного міста регіону.

Після укладення Брест-Литовського мирного договору з урядом УНР німецькі війська перейшли у наступ по усій лінії фронту 18 лютого 1918 р. 10 дивізій Австро-Угорської імперії, у складі яких перебував окремий загін українських Січових стрільців під командуванням ерцгерцога В. фон Габсбург-Лотрінгена, розпочали просування на одеському напрямку 24 лютого [20, с. 96], і вже 13-14 березня армії Центральних держав оволоділи містом. У результаті успішного завершення кампанії німецьке командування улаштувалося у готелі «Пассаж», а під фельдкомендатуру (комендант фон Фогель) пристосували готель «Північний». Комендантом міста від австро-угорських військ спочатку став фельдмаршал-лейтенант М. фон Ессер, а згодом фельдмаршал-лейтенант Е. фон Бьольц [3, с. 41-42].

У вказаних умовах фіксувалася домовленість між міською владою та союзницьким військовим командуванням щодо перебування їх військ на території Одеси. Згідно змісту домовленостей, делегати від міського управління погоджувалися на окупацію міста «у мирний спосіб», за умови співпраці та збереження усіх політичних свобод – слова, друку, свободи зібрань тощо. Виключно під австро-угорським військовим командуванням знаходилися ті райони міста, в яких дислокувалися австро-угорські та німецькі війська.

З точки зору розмежування повноважень місцевої та окупаційної влади важливе значення має ще один документ, датований березнем 1918 р. та адресований командирю 12-го австро-угорського корпусу фельдцехмайстеру Р. фон Брауну. Йдеться про розпорядження міського голови В. Богуцького щодо призначення керівників продуктового, військового, фінансового, технічного, будівельного, освітнього та інших відділів міського господарства, з інформацією про можливість співпраці окупаційної влади з цими відділами у вирішенні різних питань [12, арк. 8-8зв].

В одеському архіві збереглися оригінали декількох документів, які дозволяють простежити відносини австро-угорської влади в Одесі не тільки з місцевим самоуправлінням, а і з представниками уряду УНР. Так, у листуванні іноземної військової адміністрації з головним крайовим комісаром Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній С. Комірним знаходимо звернення останнього до В. Богуцького з вказівкою зноситися з командуванням військ Австро-Угорської імперії за посередництва головного комісара, і лише з принципових питань [13, арк. 36]. Природу появи подібної вказівки, на нашу думку, може пояснити інший документ, що зберігається у тому ж фонді, але в справі листування австро-угорського командування з міським самоврядуванням: звернення міського голови до С. Комірного з проханням посприяти перед військовою владою у справі оплати містянам послуг, наданих іноземним військам. Звернення було перекладено німецькою мовою та надіслано Головнокомандувачу військами Дунайської імперії в Україні фельдмаршалу Е. фон Бьом-Ермолі [12, арк. 158].

До другої групи відносимо документи, які розкривають особливості суспільно-політичного життя в південному регіоні у період окупації. Хронологічно документи цієї групи датуються березнем – жовтнем 1918 р., тобто охоплюють практично увесь період перебування союзницьких військ у південному регіоні. Як і у попередній групі, переважна більшість документів носять офіційний характер, це різноманітні розпорядження, звернення, прохання тощо від представників міських органів влади до уповноважених УНР чи представників іноземних військ, та навпаки.

Важливими джерелами, які дають можливість встановити коло посадових осіб та локалізацію розміщення австро-угорських військ є звернення до одеських міської думи та міського голови від 5, 18 й 19 квітня 1918 р. [12, арк. 124, 128, 141]. У них зазначалося, що призначене військовим командуванням міське командування на чолі з комендантом полковником Презенсом розташовується в готелі «Брістоль» (знаходиться по вулиці Італійській, 15), морське командування на чолі з капітаном Ратковичем – в приміщенні Англійського клубу (вулиця Італійська, 2), а військове командування – на Миколаївському бульварі (тепер – Приморський бульвар). Значна кількість документів, що зберігаються у фондах ДАОО, віддзеркалюють гостру для міста проблему розквартирування союзницьких військ, а подекуди і самовільного зайняття ними міських приміщень. Розселенням австрійських та німецьких офіцерів займався спеціальний квартирний відділ міської управи, який у серпні 1918 р. повідомляв, що для потреб військової комендатури з березня по липень включно було видано 1070 квартирних білетів та надано 1400 кімнат, значна кількість офіцерів розміщена в готелях та гуртожитках, або отримали кімнати при своїх канцеляріях [12, арк. 298-299].

Аналіз віднайдених документів дає підстави стверджувати, що поширеною проблемою були арешти містян з боку окупаційної влади. Збереглися звернення міського голови та гласних думи до уповноваженого українського уряду у районі розташування австро-угорських військ С. Гербеля з проханнями пояснити причини арештів різних громадських діячів та службовців. Такими арештами австро-угорська влада намагалася упередити можливу загрозу з боку агентів більшовицької партії, потенційних організаторів збройного виступу та боротися з різного роду провокаціями, у тому числі кримінального характеру. Наприклад, у записці на ім'я одеського міського голови фельдмаршал-лейтенант Е. фон Бьольц, який з 1 червня 1918 р. став військовим губернатором Одеси, вказував, що причиною арешту студентів Є. Люцидарського і А. Валичека стала купівля ними снарядів з невідомою метою. Після того як патруль відібрав у них зброю, хлопці були звільнені [12, арк. 170].

Те, що провокації і навіть замах на австрійських військових мали місце, наочно ілюструє звернення від цісарської та королівської внутрішньої служби до міської думи від 29 березня 1918 р. з вимогою зібрати інформацію та надати пояснення щодо невідомих осіб, які стріляли у військовий пост, виставлений поблизу Юнкерської школи [12, арк. 72-73].

Ще одна показова історія викладена у протоколі, складеному на початку квітня 1918 р. начальником юридичного відділу міської управи Одеси В. Недзвезьким. У документі повідомлялося, що 23 березня 1918 р. у місті Миколаєві полковник німецьких військ Гільгаузен заарештував міського голову В. Костенка (Миколаїв входив в зону окупації військами Німецької імперії – *авт.*). Згідно офіційного звинувачення йому висунули підозру в допомозі протидії місцевого населення німецькому окупаційному загону, а також недонесення про підготовку антинімецького повстання в Миколаєві. Заарештований був доставлений в Одесу, де утримувався під вартою. Звільнити В. Костенка вдалося тільки за два тижні, коли у справу втрутився головний крайовий комісар Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній С. Комірний, якому було передано відповідне клопотання міського голови Одеси В. Богуцького. За його особистим дорученням справою звільнення В. Костенка займався представник міського самоврядування К. Кровопусков. В ДАОО зберігаються протокол про звільнення В. Костенка, рішення Одеської міської думи щодо надання повноважень К. Кровопускову та підписка миколаївського міського голови про невіїзд з Одеси до завершення слідства [13, арк. 35].

Третю групу складають документи, що розкривають питання соціально-економічного розвитку. Це – найчисельніша група, оскільки вдалося виявити понад 50 таких текстів. Хронологічно вони також відносяться до періоду березня – жовтня 1918 р. і включають різноманітні звернення, повідомлення, розпорядження, прохання. Адресатами виступали як очільники влади УНР в Одесі, так і представники міського управління та австро-угорського командування. Адресантами були як можновладці, так і містяни, які зверталися за допомогою чи покровительством.

Більшість таких джерел стосуються питань звільнення від австро-угорських військ певних приміщень чи складів – наприклад, курортних приміщень на Куяльницькому лимані, ресторану в Олександрівському парку, заводських приміщень та інших. В архівних справах збереглися скарги мешканців приміських сіл на насильницькі дії військових. На початку березня 1918 р. до Одеської міської управи надійшла скарга від жителів села Крива Балка на німецьких солдат, які відбирали у них продукти та фураж для коней, погрожуючи зброєю. Скаргу підписало 25 осіб [12, арк. 47]. 28 березня 1918 р. канцелярією міського голови Одеси була зареєстрована заява загальних зборів села Нерубайське, під якою поставили підписи 92 мешканця на чолі з комісаром села Г. Єлагіним. До заяви додавався список завданих матеріальних збитків та погроз з боку австро-угорських та німецьких військ [12, арк. 25-27].

Те, що на такі заяви реагували і міське самоуправління, і окупаційна влада, дають підстави стверджувати щонайменше два документи. Перший – наказ міського командування Австро-Угорської армії від 18 квітня 1918 р. із заборонаю військовим частинам здійснювати реквізиції у місцевого населення, натомість за продовольство та фураж для коней виплачувати гроші у повному обсязі [12, арк. 131-132]. Другий – прохання міського голови В. Богуцького до головного комісара УНР в Одесі С. Комірного від 30 квітня 1918 р. проконтролювати дозволені австро-угорським командуванням «примусові закупівлі» військовими частинами продовольства у місцевого населення, оскільки це могло нашкодити постачанню міста [13, арк. 61].

До четвертої групи відносимо матеріали, які висвітлюють питання функціонування закладів культури – бібліотек, навчальних закладів, театрів. За змістом більшість з них перегукуються з матеріалами, які автори цієї статті включили до другої групи, й стосуються питань, пов'язаних із самовільним зайняттям приміщень міських установ культури та освіти.

Протягом березня-квітня 1918 р. австро-угорськими військами були зайняті території Астрономічної й Магнітно-метеорологічної обсерваторій та Ботанічного саду Новоросійського (Одеського) університету, будівлі 3-ї та 7-ї Одеських гімназій, приміщення курсів підготовки вчителів та міського народного училища, реміснична школа РТПіТ [14, арк. 1, 5, 8]. Керівництво згаданих установ скаржилося на погрози зброєю та побиття, вказувало на неможливість проводити навчання в умовах перебування солдат та розміщення зброї у межах навчальних закладів.

На неправомірні дії австро-угорських військ надходили заяви та скарги і від вчителів Одеського навчального округу (ОНО). Так, в ДАОО збереглися рапорти законоучителя Святопокровського вищого училища Одеського повіту священника М. Кисича та директора Вознесенської гімназії А. Єпіфанова до попечителя ОНО [12, арк. 46, 121]. У цих рапортах повідомлялося про обшуки, які влаштували австрійські солдати в навчальних приміщеннях і житлових кімнатах, та арешти вчителів. Міська влада намагалася реагувати, надсилаючи заяви з проханням розібратися в ситуації та сприяти звільненню будівель. Ці заяви підтримували і уповноважені українського уряду в Одесі [14, арк. 3], але наразі невідомі випадки з позитивним вирішенням таких клопотань.

Отже, фонди Державного архіву Одеської області залишаються важливим місцем зберігання інформації про перебування військ країн Четверного союзу в Україні. У ході евристичної роботи автори статті опрацювали описи півтора десятка справ п'яти фондів сховища, з-поміж яких слід передусім виділити фонди 4 «Одеська міська дума» та 16 «Одеська міська управа», котрі уміщують левову частку матеріалів про політику Берліна та Відня у Центрально-Східній Європі. Значно менша частина джерельного масиву відклалася у фондах 42, Р-4529 та Р-4891. Загалом йдеться про щонайменше півтисячі сторінок тексту різного спрямування.

За походженням їх можна розділити на матеріали вищих органів влади УНР та Української Держави (у тому числі повноважних представників урядів, котрі перебували в Одесі), місцевих органів влади (здебільшого міської думи та міської управи Одеси), громадських організацій (представляли інтереси професійних спілок, промислових та торговельних компаній тощо), закладів культури (університет, гімназії), особового походження (передусім клопотання щодо ув'язнених іноземною військовою владою) та вищого військового командування Центральних держав.

За службовим призначенням актуалізовану джерельну базу складають нормативні (здебільшого організаційно-розпорядчі матеріали) та виконавчі (листування між органами влади й військовим командуванням, звіти про виконання, доповідні записки, протоколи засідань органів самоврядування та інше) документи. За змістом їх можна згрупувати у чотири тематичні блоки, які відбивають діяльність регіональних та місцевих органів влади в умовах окупації, проблеми соціально-економічного розвитку, функціонування закладів культури та різноманітні аспекти суспільно-політичного життя. Слід зазначити, що пропонований підхід у певних випадках є умовним, позаяк у частині текстів закодовано поліваріативну інформацію, яка водночас може висвітлювати суміжну проблематику. Сказане передусім стосується діяльності місцевої адміністрації, її взаємодії з австрійським генералітетом та офіцерським корпусом.

Сукупність інформації, носіями якої є документи фондів ДАОО, свідчить, що вона може слугувати основою для досліджень з історії Першої світової війни у Центрально-Східній Європі на її завершальному етапі, здебільшого висвітлення регіонального аспекту окупаційної політики країн Четверного союзу. Адже однією з головних особливостей віднайдених архівних матеріалів є фокусування уваги на питаннях, пов'язаних з Одесою та навколишніх теренів, насамперед у межах розташування військ Австро-Угорської імперії.

Достатньо високим є рівень репрезентативності інших сюжетних ліній, відбитих в архівних джерелах. Вони стосуються вивчення подій Української революції у 1918 р., зокрема, діяльності управлінського апарату, взаємодії представників українських урядів як з органами місцевого самоврядування, так і союзницьким командуванням, реакції на виклики економічного характеру, пов'язані з функціонуванням фінансової сфери, реалізації цінової політики, забезпечення паливом тощо. Науковим інтересам дослідників вищої та середньої школи можуть слугувати матеріали про здійснення освітнього процесу в умовах матеріально-побутових обмежень, сформованих внаслідок присутності окупаційних військ у Північно-Західному Причорномор'ї.

Джерела та література:

1. Бикова Т. Суспільно-політичні процеси у Криму в 1917 р. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. К.: Інститут історії України, 2004. Вип. 10. С. 60-81.
2. Верстюк В. Україна: виклики 1918 року. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*: Збірник наукових статей. Вип. 14. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 121-136.
3. Вінцовський Т. Одеська міська дума в умовах австро-німецької окупації березня – квітня 1918 року. *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-*

- дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Одеса: СПД – ФО Бровкін О. В., 2014. Вип. 9. С. 36-50.
4. Вінцовський Т. Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України: монографія. Суми: ТОВ «Друкарський дім «Папірус»», 2012. 384 с.
 5. Гвоздик В. С. Південь України в революції 1917 – поч. 1918 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / В. С. Гвоздик ; Запоріж. дер. ун-т. Запоріжжя, 2002. 19 с.
 6. Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. К.: Парламентське видавництво, 2009. 448 с.
 7. Господаренко О. В. Висвітлення діяльності місцевих органів самоуправління в період української національної революції 1917 – 1920 рр. на Півдні України в новітніх історичних дослідженнях. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк. 2005. № 3/4 (25/26). С. 236-241.
 8. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. К.: Генеза, 2000. 249 с.
 9. Грицак Я. Українська революція 1914-1923: нові інтерпретації. *Україна модерна*. Львів, 1999. Ч. 2-3. С. 254-269.
 10. Держархів Одеської області (Україна) (далі – ДАОО). Ф. 4. Оп. 1. Спр. 987. 145 арк.
 11. ДАОО. Ф. 4. Оп. 4. Спр. 135. 144 арк.
 12. ДАОО. Ф. 16. Оп. 94. Спр. 125. 396 арк.
 13. ДАОО. Ф. 16. Оп. 94. Спр. 89. 68 арк.
 14. ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2105. 281 арк.
 15. ДАОО. Ф. Р-4529. Оп. 1. Спр. 2. 93 арк.
 16. Кульчицький С. Росія і Україна в перший рік після повалення самодержавства: деконструкція більшовицького міфу про революцію / Ін-т історії України НАН України. К., 2021. 244 с.
 17. Кураєв О. Політика Німеччини та Австро-Угорщини: український напрямок. Київ, 2009. 456 с.
 18. Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Документи та матеріали / упоряд. Л. Л. Левченко. Миколаїв: Іліон, 2019. 744 с.
 19. Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років / Гол. редкол. В. А. Смолій; кер. авт. кол. В. Ф. Верстюк. К.: Наук. думка, 2011. Кн. 1. 390 с.
 20. Павленко Ю. В., Храмов Ю. О. Українська державність у 1917-1919 рр. : (історико-генетичний аналіз). К.: Манускрипт, 1995. 116 с.
 21. Пиріг Р. Едуард фон Бельц: одеська трагедія австрійського фельдмаршала. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.*: Зб. наук. праць. К., 2021. Вип. 16. С. 71-81.
 22. Пиріг Р. Німецько-австрійські протиріччя окупаційної політики в Україні 1918 року. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*: Зб. наук. ст. / Головний редактор В. Ф. Верстюк. Вип. 17. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. С. 92-110.
 23. Реєнт О. П., Янишин Б. М. Перша світова війна в українській історіографії. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. Історичні нариси*. Друге видання / Упорядник О. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2020. С. 33-35.
 24. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. К.: Генеза, 2004. 480 с.
 25. Терещенко Ю. І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 19-37.
 26. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2005. 324 с.
 27. Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : Історичні нариси. Київ: Генеза, 2003. 304 с.
 28. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки / Упорядник Вольфрам Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. К.: Ніка-Центр, 2015. 512 с.
 29. Українська революція і державність (1917-1921 рр.) : наук.-бібліогр. вид. / НАН України ; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) та ін.; наук. ред.: С. С. Кіраль ; наук. консультант В. Ю. Омельчук ; вступ. ст. В. Капелюшного; авт. кол.: В. С. Гоїнець, Л. М. Ковінченко, Л. В. Лісовська; бібліогр. ред. Л. С. Новосолової. Київ: НБУВ, 2018. 817 с.

30. Шлико О. Г. До історії українського руху в Одесі: квітень 1917 року. *Записки історичного факультету* / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2007. Вип. 18. С. 90-100.

31. Hornykiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914-22: Deren Bedeutung und historische Hintergründe. Band I. Philadelphia, 1966-1969. 450 p.

32. Syniavska O. Bolshevik policy in South of Ukraine in 1918: essence, implementation, and consequences. *AREI: Journal for Central and Eastern European History and Politics*. Warszawa, issue 1, p.86-103.

33. Penter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2000. 469 p.

References:

1. Bykova T. (2004). Suspilno-politychni protsesy u Krymu v 1917 r. [Socio-political processes in the Crimea in 1917]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: Zbirnyk naukovykh statei*. Iss. 10. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. P. 60–81. [in Ukrainian].

2. Verstiuk V. (2019). Ukraina: vyklyky 1918 roku [Ukraine: Challenges of 1918] *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: Zbirnyk naukovykh statei*. Iss. 14. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, pp. 121–136. [in Ukrainian].

3. Vintkovskiyi T. (2012). *Formuvannia i diialnist orhaniv vlady Tsentralnoi Rady na pivdni Ukrainy* [Formation and activity of the Central Rada authorities in the south of Ukraine]. Sumy: Drukarskyi dim «Papirus». [in Ukrainian].

4. Vintkovskiyi, T. (2014). Odeska miska дума v umovakh avstro-nimetskoï okupatsii bereznia–kvitnia 1918 roku [Odesa City Duma under the Austro-German occupation of March–April 1918]. *Chornomorska mynuvshyna*. Odesa: SPD – FO Brovkin O. V., Iss. 9, pp. 36–50. [in Ukrainian].

5. Hvozdyk V. S. (2002). *Pivden Ukrainy v revoliutsii 1917–poch. 1918 rr.* [The South of Ukraine in the Revolution of 1917–early 1918]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». Zaporiz. der. un-t. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

6. Holovchenko V. I., Soldatenko V. F. (2009). *Ukrainske pytannia v roky Pershoi svitovoi viiny* [The Ukrainian Question during the First World War]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. [in Ukrainian].

7. Hospodarenko O. V. (2005). Vysvitlennia diialnosti mistsevykh orhaniv samoupravlinnia v period ukrainskoï natsionalnoï revoliutsii 1917–1920 rr. na Pivdni Ukrainy v novitnikh istorychnykh doslidzhenniakh [Coverage of the activities of local self-government bodies during the Ukrainian National Revolution of 1917–1920 in the South of Ukraine in the latest historical research]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. Donetsk. No 3/4 (25/26). P. 236-241. [in Ukrainian].

8. Hrytsak Ya. (1999). Ukrainska revoliutsiia 1914–1923: novi interpretatsii [The Ukrainian Revolution of 1914–1923: new interpretations]. *Ukraina moderna*. P. 2–3. Lviv, pp. 254–269. [in Ukrainian].

9. Hrytsak Ya. (2000). *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoï natsii 19–20 st.* [Essay on the History of Ukraine: formation of the modern Ukrainian nation in the nineteenth and twentieth centuries]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].

10. Derzhavnyy arkhiv Odeskoyi oblasti (Ukraina) [State Archives of the Odesa region (Ukraine)] (as follows - DAOO). F.4 (Odeska miska дума). Op. 1. Spr. 987. (Protokoly zasidan Odeskoi dumy) 145 ark. [in Russian].

11. DAOO. F.4 (Odeska miska дума). Op. 4. Spr. 135. (Stenohrafichni zvity Odeskoi miskoi dumy za 1918 r.) 144 ark. [in Russian].

12. DAOO. F.16 (Odeska miska uprava). Op. 94. Spr. 125. (Lystuvannia z avstro-uhorskyim komanduvanniam) 396 ark. [in Russian].

13. DAOO. F.16 (Odeska miska uprava). Op. 94. Spr. 89. (Lystuvannia avstro-uhorskoï viiskovoi administratsii z holovnym komisarom Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky) 68 ark. [in Russian].

14. DAOO. F.42 (Kantseliariia popechytelia Odeskoho navchalnoho okruhu). Op. 35. Spr. 2105. (Pro zakhoplennia avstro-uhorskyim viiskamy prymishchen navchalnykh zakladiv) 281 ark. [in Russian].

15. DAOO. F. P-4529 (Odeska hubernska komisiia z vyivlennia zbytkiv, zavdanykh radianskii vladi inozemnoiu interventsiiu ta bilohvardiitsiamy). Op. 1. Spr. 2. (Svidchennia ta akty riznykh vidomstv pro zbytky) 93 ark. [in Russian].

16. Kulchytskyi S. (2021). Rosiia i Ukraina v pershyi rik pislia povalennia samodержавstva: dekonstruktsiia bilshovytskoho mifu pro revoliutsiiu [Russia and Ukraine in the first year after the overthrow

- of the autocracy: deconstructing the Bolshevik myth of revolution]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
17. Kuraiev O. (2009). *Polityka Nimechchyny ta Avstro-Uhorshchyny: ukrainskyi napriamok* [The Policy of Germany and Austria-Hungary: the Ukrainian Direction]. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
18. Levchenko L. L. (upor.) (2019). *Mykolaivshchyna u vyri revoliutsiinykh podii: berezen 1917 r.–kviten 1918 r.: Dokumenty ta materialy* [Mykolaiv region in the midst of revolutionary events: March 1917–April 1918: Documents and materials]. Mykolaiv: Ilion. [in Ukrainian].
19. *Narysy istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv* [Essays on the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921]. Kn. 1. (2011) Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
20. Pavlenko. Yu. V., Khramov, Yu. O. (1995). *Ukrainska derzhavnist u 1917–1919 rr.: (istoryko-henetychnyj analiz)* [Ukrainian statehood in 1917–1919: (historical and genetic analysis)]. Kyiv: Manuskrypt. [in Ukrainian].
21. Pyrih R. (2021). Eduard fon Belts: odeska trahediia avstriiskoho feldmarshala [Eduard von Belz: Odesa tragedy of the Austrian field marshal]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: Zbirnyk naukovykh statei*. Iss. 16. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. P. 71–81. [in Ukrainian].
22. Pyrih R. (2022). Nimetsko-avstriiski protyrichchia okupatsiinoi polityky v Ukraini 1918 roku [German-Austrian contradictions of the occupation policy in Ukraine in 1918]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv: zbirnyk naukovykh statei*. Iss. 17. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. P. 92–110. [in Ukrainian].
23. Reient O. P. (2020). *Persha svitova viina v ukrainskii istoriografii* [The First World War in Ukrainian Historiography]. *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. Istorychni narysy*. Druhe vydannia. Kyiv: Klio. P. 33–35. [in Ukrainian].
24. Reient O., Serdiuk O. (2004). *Persha svitova viina i Ukraina* [The First World War and Ukraine]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
25. Tereshchenko Yu. I. (2008). Hetmanat Pavla Skoropadskoho yak proiav konservatyvnoi revoliutsii [Pavlo Skoropadskyi's Hetmanate as a manifestation of the Conservative Revolution]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2008. No 4. P. 19–37. [in Ukrainian].
26. Turchenko F., Turchenko H. (2003). *Pivdenna Ukraina: modernizatsiia, svitova viina, revoliutsiia (kinets 19 st.–1921 r.): Istorychni narysy* [Southern Ukraine: modernisation, World War, Revolution (late nineteenth century–1921): Historical essays]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
27. Turchenko H. F. (2005). *Pivdenna Ukraina na zlami epokh (1914–1922 rr.)* [Southern Ukraine at the turn of the epochs (1914–1922)]. Zaporizhzhia: Prosvita. [in Ukrainian].
28. Dornik V. (upor.) (2015). *Ukraina mizh samovyznachenniam ta okupatsiieiu: 1917–1922 roky* [Ukraine between Self-Determination and Occupation: 1917–1922] Uporiadnyk Volfram Dornik; per. z nim. V. Kamianets; nauk. red. R. Pyrih. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
29. Dubrovina L. A. (edt) (2018). *Ukrainska revoliutsiia i derzhavnist (1917–1921 rr.)* [Ukrainian revolution and statehood (1917–1921)]: nauk.-bibliohr. vyd. Kyiv: NBUV. [in Ukrainian].
30. Shyshko O. H. (2007). *Do istorii ukrainskoho rukhu v Odesi: kviten 1917 roku* [On the history of the Ukrainian movement in Odesa: April 1917]. *Zapysky istorychnoho fakultetu / Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova*. Odesa. Iss. 18. P. 90–100. [in Ukrainian].
31. Hornykiewicz T. (1966-1969). *Ereignisse in der Ukraine 1914–22: Deren Bedeutung und historische Hintergründe* [Events in Ukraine 1914-22: Their significance and historical background]. Band I. Philadelphia.
32. Syniavska O. (2025). Bolshevik policy in South of Ukraine in 1918: essence, implementation, and consequences. *AREI: Journal for Central and Eastern European History and Politics*. Warszawa, iss. 1, pp. 86–103.
33. Penter T. (2000). *Odessa 1917: Revolution an der Peripherie* [Odessa 1917: Revolution on the periphery]. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344616>

УДК 94(477):929.52Липа

INFORMATIVENESS OF SOURCES ABOUT THE ORIGIN AND GENEALOGY OF YURIY LYPA

Svitlana Kucherenko

Post-graduate student
Department of History of Ukraine and
Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa, 65082, Ukraine
ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>

E-mail: kusvi@ukr.net

Citation: Kucherenko, S. (2025) Informativeness of sources about the origin and genealogy of Yuriy Lypa, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 112–120.

Submitted: 20.11.2025.

Abstract

The article is a part of the genealogical study of the Lypa's family, carried out on the basis of found biographical sources (archival documents and materials, correspondence, memoirs, obituaries, etc.). The lineage of Yuriy Ivanovych Lypa has been traced to the fourth generation within the spatial and temporal boundaries of Ukraine during the 19th century. The main document in the corpus of sources confirming the place of birth and origin of the studied figure has been published, family ties have been shown, and the fate of relatives on the maternal and paternal lines has been mentioned. To preserve privacy, the investigation is limited to the ancestors of Yu. I. Lypa and does not concern his descendants.

Keywords: Yuriy Lypa, Stari Sanzhary, Odesa, origin, sources, lypoznavstvo, Ukrainian revolution, interwar Ukrainian emigration.

ІНФОРМАТИВНІСТЬ ДЖЕРЕЛ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА РОДОВІД ЮРІЯ ЛИПИ

Світлана Кучеренко

Здобувачка
кафедри історії України та спеціальних
історичних дисциплін
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова

вул. Змієнка Всеволода, 2, м. Одеса,
65082, Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>

E-mail: kusvi@ukr.net

Цитування: Кучеренко С. Інформативність джерел про походження та родовід Юрія Липи. *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 112–120.

Отримано: 20.11.2025 р.
0,75 д.а.

Анотація

Стаття є частиною дослідження генеалогії родини Лип, здійсненого на віднайдених біографічних джерелах (архівні документи і матеріали, листування, спогади, некрологи тощо). Родовід Юрія Івановича Липи простежено до четвертого покоління у просторово-часових межах України упродовж XIX століття. Оприлюднено основний документ в корпусі джерел, що підтверджують, місце народження і походження досліджуваної постаті, показано родинні зв'язки і згадано долю родичів по материнській та батьківській лініях. Для збереження приватності розвідка обмежується предками Ю. І. Липи і не торкається його нащадків.

Ключові слова: Юрій Липа, Іван Липа, Старі Санжари, липознавство, Одеса, родовід, джерела, українська революція, міжвоєнна українська еміграція.

Ініціатор української родовідної справи Євген Архипенко згадував, що відомий серед емігрантів український письменник, геополітик і лікар Юрій Іванович Липа¹ з 1924 р. цікавився публікаціями львівських часописів на цю тему, захопився ідеями оформлення й зміцнення українських родів та заснування виховної системи на традиціях роду. «Він з пам'яті пише історію свого роду, який колись був козацьким і мав родове гніздо в Полтавщині. І дуже втішився, коли авторові під час родознавчих студій вдалося випадково натрапити на матеріали щодо козацького роду Лип. Він шукає за своїм родовим знаменом і готується одним з перших оформлювати свій рід. Цілком послідовний він закладає своє родове гніздо. Кожного новонародженого нащадка вітали там сердечно. Рід, останнім представником якого він був, не перервався» [21, с. 348-349].

Ю. Липа був першим дослідником свого роду. З'ясував, що його прапрадід по материнській лінії – священник, обраний громадою, мав прізвище Житецький і походив з Полтавщини. Прадід Михайло Житецький – чумака, який оселився містечку Курисові-Покровському Одеського повіту Херсонської губернії, перебрався до Одеси і похований на Романівці. Дід по батьківській лінії – відставний солдат Лев Васильович Липа, одружився в Одесі з Анною Житецькою і переїхав з нею до Криму [9], де народився його батько – лікар, письменник, громадський, політичний і культурний діяч Іван Львович Липа².

Ю. Липа став першим біографом батька, упорядкувавши після його смерті пропам'ятний збірник «Світільник негасимий» (1924), де серед інших матеріалів помістив біографічний нарис «Життя як казка» [10]. Наукове дослідження життєвого шляху І. Л. Липи здійснив історик І. Стамбол [23; 24]. Саме йому належить ідентифікація з епістолярію особи матері Ю. Липи – Єлисавети Булдовської [14, с. 291-293], дружини священника Андрія Геращенко, котрий свого часу записав на себе її другу дитину. Георгій Андрійович Геращенко – таке ім'я, по-батькові і прізвище отримав позашлюбний син І. Липи, котрий у 10-річному віці був ним усиновлений, ще й як його похресник, з присвоєнням прізвища й по-батькові усиновника, ставши Георгієм Івановичем Липою.

Нещодавно завдяки пошукам Т. Пустовіта [20] було встановлено ім'я рідного по мамі брата Ю. Липи. Старший на два роки Віктор Геращенко, будучи студентом Київського університету загинув у бою під Крутами. Також полтавським істориком віднайдено додаткову інформацію про матір Ю. Липи та її чоловіка. Так, згідно клірової книги, станом на 1905 р. священник А. Геращенко значиться одруженим, дружина – Єлизавета Іванівна, 26 років, донька священника; їхні діти: Віктор 7 років та Георгій 5 років [20, с. 80]. За донесенням 1906 р. сімейний статус А. Геращенко – розлучений [20, с. 87].

¹ Юрій Іванович Липа (22. 04. / 5. 05. 1900, м-ко Старі Санжари на Полтавщині – 20. 08. 1944, с. Шутова на Яворівщині) – поет, прозаїк, перекладач, публіцист, літературознавець, мистецтвознавець, історіософ, геополітик, громадський діяч, редактор, видавець, лікар-практик, науковець-медик. Зростав і виховувався в Одесі в українському оточенні. В 1917–1918 рр. був членом СУМ, «Одеської Січі» та студентської сотні. По закінченні гімназії навчався на правничому факультеті Одеського і Кам'янець-Подільського університетів, політичні науки вивчав у Варшавському університеті. Медичний фах здобув у Познанському університеті, спеціалізацію з військової медицини отримав у Варшаві, а з фітотерапії – у Вільно. Лікарював і мешкав у Варшаві (1929–1943 рр.). Був у шлюбі з художницею Галиною Лук'янівною Захарясевиц (1910–1968), мав двох доньок – Іванну (1940–2007) і Марту (1943–2001). Організаційна праця: засновник літ. групи «Авангард», член літ. групи «Сонцецвіт», співорганізатор літ. групи «Танк», редактор газети «Вісник Одеси» і журналу «Нова думка», співзасновник видавництва «Народній стяг». Громадська діяльність: провідник української студентської корпорації «Чорноморе»; співробітник Українського Економічного Бюро; очільник Українського Допомогового комітету; фундатор Українського Чорноморського Інституту. Написав понад 360 творів, з них близько 150 поезій, 20 новел, історичний роман, 20 літературознавчих, 16 медичних, 30 публіцистичних праць тощо. Автор «Всеукраїнської трилогії» – «Призначення України», «Чорноморська доктрина», «Розподіл Росії». Закатований енкаведистами за те, що був лікарем УПА 20 серпня 1944 р. в с. Шутова. Похований у с. Бунів.

² Іван Львович Липа (24. 02. 1865, м. Керч, Крим – 13. 11. 1923, м. Винники, поблизу Львова) – лікар, письменник, політичний і культурний діяч. Вивчав медицину у Харківському і Казанському університетах. Один із засновників «Братерства Тарасівців», член львівського НТШ, активний учасник «Громади», «Просвіти», «Українського клубу» та «Української хати» в Одесі. Лікарював у с. Мачухи на Полтавщині, завідував лікарнею в Дальнику поблизу Одеси, був лікарем для бідних в Одесі. Дружина І. Липи – вчителька Марія Григорівна Липа-Шепель (1879-1935) замінила його сину матір. В роки Української революції І. Липа – комісар міста за часів Центральної Ради; лікарський інспектор Одеси – за Гетьманату, міністр віросповідань за Директорії, голова Ради республіки та Міністр охорони здоров'я уряду УНР в екзилі. На еміграції працював лікарем у таборах інтернованих вояків й очолював засновану ним організацію «Блакитний хрест». Протягом 33 років писав вірші, оповідання, казки, повісті, притчі, публіцистику та літературно-критичні статті. Один з організаторів та упорядників видань Одеської літературної спілки і видавництва «Народній стяг», редактор газет «Українське слово» і «Вісник Одеси». Твори митця, публікувалися в газетах, журналах, альманахах, календарях та окремих виданнями. У березні 1922 р. І. Липа оселився у Винниках. Помер 13 листопада 1923 р. Похований у Винниках.

Розвідки перших біографів Юрія Липи – це його друг Лев Биковський (1895-1992) [1] та донька Марта Липа-Гуменецька (1943-2001) [11] – містять помилки у висвітленні початків його біографії та походженні за недоступності й недостатності джерел та через власні мотиви чи припущення. Не уникла хиб і авторка статті в своїх перших липознавчих публікаціях, цитуючи третього біографа Ю. Липи, літературознавця О. Янчука [27], виправивши їх у подальших дослідженнях про долю рідних і близьких Івана та Юрія Лип – це дружина І. Липи – Марія Липа (Шепель) і його сестри Євгенія Суловська (Липа), Марія Кіркорова (Липа), Марта Липа; чоловік Єлисавети Геращенко (Булдовської) – Андрій Геращенко, її батько Іван Булдовський та брат Феофіл Булдовський, а також їхні діти [7; 8; 24].

Якщо на тлі зростання зацікавленості українського загалу життєвим шляхом і творчою спадщиною Ю. Липи відзначення дня народження 5 травня можна пояснити осучасненням фактичної дати (22 квітня), то наполягання на місті народження в Одесі, рідше Полтаві, повторюють випадкові автори популярних і наукових публікацій, користуючись першим ліпшим джерелом з інтернету. Для уникнення різночитань у подальшій популяризації та актуалізації цієї історичної постаті у статті зроблено акцент на генеалогічному документі Ю. Липи, що категорично заперечує версії якщо не походження, то принаймні дати і місця його народження.

Копія виписки з метричної книги Успенського собору містечка Старі Санжари Полтавського повіту Полтавської губернії про народження та хрещення Георгія Андрійовича Геращенко і усиновлення його з наданням прізвища та по батькові усиновника – Георгій Іванович Липа [6] зберігається в Державному архіві Одеської області у справі студента юридичного факультету Одеського університету Г. І. Липи. Цей документ першим віднайшов і оприлюднив історик одеської медицини К. К. Васильєв [2; 3], однак сенсація не набула розголосу і довго залишалася непоміченою липознавцями.

Копія витягу з метричної книги Успенського собору
містечка Старі Санжари Полтавського повіту Полтавської губернії
(подається в українському перекладі авторки публікації)

Кількість новонароджених		Місяць і день		Імена новонароджених	Звання, ім'я, по батькові та прізвище батьків і якого віросповідання	Звання, по батькові та прізвище хрещених батьків	Хто здійснював таємницю хрещення	Підписи свідків. Записи за бажанням
Чол. стаття	Жін. стаття	народження	хрещення					
Місяць квітень				Георгій	Хорольського повіту села Дем'янівки священник Андрій Андрійович Геращенко та його законна дружина Єлисавета Іванівна, обоє православного віросповідання	Лікар Іван Львович Липа та дружина священника Григорія Прихожого Євлампія Іванівна	Священник Іоанн Булдовський Диякон Сергій Головченко Псаломщик Митрофан Кремянський	Лікар Ів. Липа
17		22	25					

МАРКА

Священник Іоанн Булдовський

Диякон Сергій Головченко

Псаломщик Митрофан Кремянський

1909 РОКУ

ПЕЧАТЬ

ЧЕРВНЯ

9 ДНЯ

№67

Справжність і дійсність цієї виписки засвідчую підписом та прикладанням церковної печатки
Священник А. Геращенко

З цього документу Івану Львовичу Липі в конторі Одеського нотаріуса М. Ф. Комарова засвідчена копія 30 січня 1910 року за реєстром №1528

Здійснено цей напис в тому, що вказаний у цій метричній виписці син священника Андрія Андрійовича Геращенка та його законної дружини Єлисавети Іванівни – Георгій, згідно з визначенням Одеського Окружного суду від 8 квітня 1910 року всиновлений лікарем Іваном Львовичем Липою та його законною дружиною Марією Григорівною з наданням прізвища та по батькові усиновника.

За товариша голови С. Шелухин
Секретар Руокко

Печатка

№259

Звіряла Анна Кіркорова

Я, що нижче підписалася, засвідчую вірність цієї копії з оригіналом, наданим мною Миколі Олексійовичу Сатинському Оригінал сплачено гербовим збором в 75 к., а копія ця подається до Університету. Одеса. Серпня 5/ липня 23 дня, 1918 року за реєстром №11722

Нотаріус підпис

Витяг з метричної книги

Витяг з метричної книги, частина перша, о родившихся за 1900 год.

Возраст лет	Возраст жене	Имя ребенка	Имя, имя отчество и фамилия родителей и какому исповеданию	Имя, имя отчество и фамилия восприимчивых.	Как совершена запись	Указание о свидетельстве по желанию
17	22 25	Георгий	Корсаковская уезд, село Давыдовское Священника Андрей Андреев Геращенко и законная жена его Елисавета Ивановна по православному исповеданию	Гражд. Иванъ Авдольевича и жена Авдольевна Григоръ Кривошеинъ Евлампія Ивановна	Священником Григорьевъ	Врачъ Ив. Сина
марка			Подлинность и достоверность сего выписки свидетелствую подписавшо ю приложением гербовой печати. Священникъ А. Геращенко.			
печать			1909 года Июль 20 №67			

Отже, батьками новонародженого записано подружжя Геращенків. Мати Єлисавета Іванівна Геращенко (Булдовська) походила з родини священників. Народилася вона (бл. 1879/1880 р.), вірогідно у с. Дем'янівка на Полтавщині (там у цей рік працював її батько). Вчилася у Полтаві (в єпархіальному жіночому училищі або Маріїнській жіночій гімназії, як усі доньки священників). Взяла шлюб зі священником с. Мачухи Андрієм Геращенко (бл. 1897 р.), народила синів Віктора (бл. 1898) і Георгія (1900).

З листів Івана Липи до Марії Грінченко зрозуміло, що Єлисавета Геращенко пішла від чоловіка, мешкала у батька в Ст. Санжарах, закінчила в Полтаві фельдшерські курси при лікарні та після проходження практики і успішного складання іспитів (1901 р.) була призначена лікарською управою на роботу в с. Мачухи до лікарні, якою керував Іван Липа. Зважилася на розлучення, але чоловік не дозволив їй ні виїхати, ні працювати, покликаючись на тодішні російські закони і звичаї сімейного права [14, с. 291-305]. Вона померла молодою, дата і причина смерті невідомі, це могло

статися між 1906 р. (адже у донесенні 1906 р. на А. Геращенко зазначено, що він розлучений, не вдівець) і 1909 р. (коли дружина І. Липи забрала Георгія з Полтавщини на Одещину).

Андрій Андрійович Геращенко (1875–1920) своїм єдиним сином справедливо вважав тільки Віктора. Однак, якби Георгій зростав у його родині, він би також отримав українське виховання і вищу освіту. За спогадами сучасників о. Андрій виступав за автономію України, проводив українізацію школи і церкви, започаткував у селі кооперацію, заснував народний дім і книгозбірню; був одним із засновників Полтавського товариства «Союзбанк», гласним Полтавського повітового і губернського земств, членом багатьох благодійних організацій. Під час української революції став директором полтавського губернського відділення «Укрінбанку». Не підтримав більшовицьку владу і в липні 1920 р. увійшов до складу «Комітету Визволення України». Восени 1920 р. був заарештований полтавською ЧК, 16 грудня 1920 р. розстріляний в тюрмі харківської ЧК [22, с. 174-175, 188-189].

Але повернемося до учасників обряду хрещення новонародженого Георгія, задокументованого 25 квітня 1900 р. записом у метричній книзі [6]. Таємницю хрещення здійснив дід новонародженого, батько Єлисавети Геращенко (Булдовської) Іоан Мусійович Булдовський (1839, Ст. Санжари – 1905, Полтава). Він, як колись його дід, батько і брат, служив священником в Успенському соборі містечка Старі Санжари та селах поблизу. Де жив, там вчителював, засновував школи, бібліотеки й хори, а після виходу поза штат завідував єпархіальним книжковим складом у Полтаві [17, с. 78; 18, с. 577].

Хрещена мати новонародженого Георгія – дружина священника Григорія Прихожого Євламπίя Іванівна Прихожа (Булдовська). Як з'ясувалося шляхом співставлення, вона була донькою священника о. Іоана Булдовського та рідною сестрою Єлисавети Геращенко (Булдовської), оскільки священник Григорій Прихожий, автор некрологу, присвяченого о. Іоану, в тексті публікації Полтавських єпархіальних відомостей назвався зятем покійного.

Загалом у о. Іоана окрім двох доньок Єлисавети та Євламπίї, були ще інші діти. Один з синів помер, а другий Феофіл Іванович Булдовський (1865, Василівка на Полтавщині – 1944, Харків) – став відомим церковним діячем, українізатором церковного життя, борцем за автокефалію, обирався єпископом, архієпископом та митрополитом української православної соборно-єпископської церкви всієї України, очолив одну з гілок Української Православної Автокефальної Церкви, зазнав репресій від радянської влади. В російській церковній історіографії о. Феофіл вважається розкольником російського православ'я, в українській – будівельником української церкви. Найбільш ґрунтовним дослідженням про діяльність митрополита Феофіла як про організатора церкви і сповідника віри є дипломна робота богослова В. Приходченка [19].

Крім власних дітей о. Іоан виховував двох сиріт-родичок, ніколи ні в чому не відрізняючи їх від рідних доньок [18]. Досі залишається нез'ясованим питання, у кого з родичів і упродовж якого часу перебував малолітній Георгій від смерті матері до переїзду в родину батька.

Хрещений батько Іван Львович Липа у рік народження Георгія (1900) був земським лікарем четвертої медичної дільниці з центром в с. Мачухи, де він мешкав і керував лікарнею [23, с. 5-58]. Але на межі XIX-XX ст. колишній тарасівець І. Липа був не тільки медиком, а й політичним, громадським і культурним діячем. Його лікарювання на Полтавщині, що тривало з липня 1898 р., припинилося через погане завершення «справи з одруженням» [14, с. 301].

На початку березня 1902 р. після заяви й скарги А. Геращенко в управу і колегію І. Липа виїхав до Одеси, без коханої «чужої жінки» (та назвав своє оповідання, написане того ж року) і без сина, якого забере через сім років, якимось дізнавшись про смерть його матері. У 1904 р. І. Липа одружився з вчителькою Марією Григорівною Шепель. В документі про шлюб зазначено, що з боку нареченого і нареченої цей шлюб перший [23, с. 60]. За хлопчиком до Старих Санжар приїхала дружина І. Липи. Документ, що оприлюднено у цій розвідці, виписав для них саме той А. Геращенко, який тоді був священником саме того храму, де колись хрестили новонародженого Георгія [6].

Свою подорож М. Липа описала в листі до приятельки М. Грінченко. Зазначивши, що хлопчик минулого не знає, вона висловила здивування тим, що він жодного разу не згадав про покійну матір (17.09.1909). В іншому листі М. Липи читаємо: «...наш Юрко... уже наш і з формального боку» (13.02.1910) [13]. Остаточню процедуру всиновлення завершено 8 квітня 1910 р. У цій делікатній справі, як бачимо, І. Липі допомагали друзі-юристи М. Комаров і С. Шелухин [6]. Відтоді Іван Львович став вітчимою Георгія, будучи водночас не тільки його рідним батьком, а й хрещеним, що, до речі, було

заборонено церковним законом і дало підставу К. Васильєву зробити хибний категоричний висновок щодо неможливості кровного родства з похресником. Науковець не припускав, що І. Липа міг знехтувати цією формальністю аби бути причетним до долі новонародженого.

Отже, Георгій Андрійович Геращенко тоді став Георгієм Івановичем Липою. У новій родині він, разом з прізвищем і по-батькові, отримав і нове домашнє ім'я – Юрій, яким почав підписувати свої твори (Юрій Липенко, Юрій Липа, Юрій Л., Юр. Л., ЮРЛ), першодруки яких з'явилися в роки Української революції.

Мачуха Марія Григорівна Липа (1879, с. Антоно-Кодінцево, тепер Доброслав – 1935, Одеса) стала Георгію справжньою матір'ю. З 1900 р. вчителювала в Дальнику (напевно по закінченні в Одесі гімназії та курсів), з часом стала там шкільною управителькою. Говорила в школі українською мовою, за це на неї писали доноси. В роки Української революції брала участь в організації шкільної справи в Одесі. Після виїзду чоловіка, а услід за ним і сина, як виявилось назавжди, М. Липа залишилася в місті, доглядала стареньку матір І. Липи (А. М. Липа (Житецька) померла 1921 р.), свою матір і тітку. У 1922 р. їй вдалося зібрати документи про навчання Ю. Липи в Одесі й вислати йому до Познані.

В листах до чоловіка і сина М. Липа описувала свою працю в трудовій школі №13 імені М. Драгоманова, розташованій на вул. Болгарській [12]. З листів сина дізналася про смерть І. Липи в листопаді 1923 р. у Винниках. У 1927 р. М. Липа зазнала репресій, її було заарештовано та упродовж липня-серпня вона перебувала в ув'язненні [27, с. 63-64], після чого перейшла працювати в маленьку школу на окраїні Фонтану [26]. Ю. Липа збирав документи на виїзд матері, але це здійснити не вдалося. У січні 1935 р. вона захворіла і померла. Газети «Нова хата» і «Свобода» на цю сумну подію відгукнулися пропам'ятними публікаціями [5; 15].

У Марії Липи була сестра Катерина та брат – Володимир Григорович Шепель – учасник 1 світової війни, генерал-хорунжий Армії УНР [25]. У 1920-х рр. після табору для інтернованих вояків УНР у Каліші В. Шепель мешкав з родиною у Польщі. У варшавському збірнику «За Державність» (1936) вміщено фото В. Шепеля, однак подальша доля його і родини невідома.

Але знову повернемося до документа і продовжимо його розбір далі [6]. Копію виписки завіряла в нотаріуса Анна Кіророва. Метрика курсистки математичного відділення фізико-математичного факультету Одеських Вищих Жіночих Курсів А. І. Кірорової була знайдена в Державному архіві Одеської області істориком медицини К. К. Васильєвим [2]. З неї зрозуміло, що Анна Іванівна Кіророва, 1896 р.н., племінниця І. Липи і двоюрідна сестра Юрія. Її батьки – карасубазарський міщанин Іоанн Григорович Кіроров і законна дружина його Марія Львівна Кіророва (Липа), середня сестра І. Липи. Хрещена мати новонародженої Анни – дівчиця Марфа, донька керченського міщанина Льва Ліппа (помилка в написанні прізвища Льва Васильовича Липи). Анна Кіророва під час навчання в Одесі мешкала у рідного дядька. В особистій справі також є адреса проживання її батьків у м. Катеринодарі [16].

Відомості про молодшу сестру І. Липи Марту Львівну Липу (1872, Керч – 1906, Одеса) віднайдено в часописі «Громадська думка». У некролозі, вміщеному під рубрикою «З українського життя», читаємо, що протягом 12 років вона була народною вчителькою в Керчі. Свідома українка, надзвичайно енергійна, працююча і популярна, ні одна громадська справа не обходилася без неї. «Дуже любила школу і багато в ній працювала, так що і здоров'я там позбулася» [4]. В одному з листів до М. Грінченко І. Липа написав: «Недавно я поховав в Одесі свою сестру, що була вчителькою в Керчі і приїхала до мене лічитися» [14, с. 444].

Щодо старшої сестри І. Липи, то вона мешкала у м. Керч в батьківській хаті. Євгенія Львівна Суловська (Липа), була одружена з Федором Леонтіївичем Суловським, мала трьох синів Олександра, Івана і Арсенія [11, с. 148]. У нащадків Івана Суловського збереглася сімейна реліквія – «Кобзар», 1876 року видання, який Іван Липа подарував сестрі Євгенії у 1894 р. з дарчим написом. Про це розповіла авторці статті дружина її внука.

Отже, завдяки таким пошукам до липознавчих напрямів дослідження додався родовідний. Спроба зібрати відомості про щонайменше чотири покоління українців, дотичних до родоуду Юрія Липи, які жили протягом ХІХ ст. на Полтавщині, Херсонщині та Криму показала: хто шукає, той знаходить. Джерелознавчий аналіз корпусу унікальних джерел, зокрема аналіз структури інформації кожного з них (відкрита, закрита, прихована навмисно/ненавмисно, пряма,

побічна, актуалізована, потенційна), унаочнивши їхню об'єктивно-суб'єктивну природу, уможливив появу нових біографічних фактів конкретної історичної постаті, сприяв не тільки уточненню та систематизації розрізнених відомостей, а й спричинив появу нового біографічного знання та спонукає до подальших пошуків.

Джерела та література:

1. Биковський Л. Юрій Липа, 1900-1944: Спроба життєпису. *Український історик*. 1964. Ч. 2-3. С. 35-40.
2. Васильєв К. К. З біографії Юрія (Георгія) Івановича Липи (1900–1944). *Сумська старовина* / голов. ред. Звагельський В. Б.; Сумський держ. ун-т. Суми: Вид-во Сум ДУ, 2001. № 8–9. С. 104–107.
3. Васильєв К. К. Де народився Юрій Липа (1900–1944). *X Конгрес Світової федерації українських лікарських товариств* [Чернівці, 26–28. 08 2004] / голов. ред. Л. Пиріг. Чернівці, Київ, Чикаго: СФУЛТ, 2004. С. 673.
4. З українського життя. *Громадська думка*. Київ, 1906. № 120. С. 2.
5. Залізник О. Пам'яті Марії Липи. *Нова хата*. 1935. № 11-12. С. 12.
6. Держархів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 45. Оп. 5. Спр. 7767. Арк. 7-8.
7. Кучеренко С. Родовід Юрія Липи (материнська лінія). *Мачуський збірник: зб. наук. праць. Вип. 1. Над чумацьким шляхом: матеріали Першої наук. конф.* [Мачухи, 7. 10. 2016] / за ред. А. Гейка; Мачухівський краєзн. музей. Полтава: АСМІ, 2017. С. 54–77.
8. Кучеренко С. Родовід Юрія Липи (батьківська лінія). *Мачуський збірник: зб. наук. праць. Вип. 2. На скрижалях пам'яті: матеріали Другої наук. конф.* [Мачухи, 6. 10. 2017] / за ред. А. Гейка; Мачухівський краєзн. музей. Полтава: АСМІ, 2018. Вип. 2. С. 29-52.
9. Липа І. Дитинство в Керчі. *Наші дні*. Львів, 1942. №9. Серпень. С. 4-5.
10. Липа Ю. Життя як казка. *Війна, смерть і любов* [твори І. Липи і про нього] / упоряд. Ю. Винничук. Львів: Апріорі, 2018. С. 566-586.
11. Липа-Гуменецька М. Слово про батька. *Лікарський збірник. Нова серія. Т. IX. На пошану Юрія Липи* / відп. ред. І. Даценко. Львів-Чикаго, 2001. С. 142-154.
12. Листи до Івана і Юрія Лип. Відділ рукописів і стародруків Бібліотеки столичного міста Варшави (БСМВ). Акс. 2469 А, В (Спадщина І. і Ю. Лип).
13. Листи М. Липи до М. Грінченко. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. 3. Спр. 43245. Арк. 1-4; Ф. 170. Спр. 374. Арк. 249-250.
14. Листування Івана Липи (1892–1922) / упор. І. Стамбол. Київ: Темпора, 2020. 576 с.
15. Марія Липа. *Свобода*. 1935. 3 червня (№ 127). С. 2.
16. ДАОО. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 4801.
17. Полтавіка. *Полтавська Енциклопедія: У 12 томах. Т. 12: Релігія і церква* / гол. ред. О. А. Білоусько. Полтава: Полтавський літератор, 2009. С.78-79, 155, 663–666.
18. Пригожий Г. Іоан Мусійович Булдовський: некролог (рос). *Полтавські єпархіальні відомості. Частина неофіційна*. Полтава, 1905. №15. С. 574 – 578.
19. Приходченко В. Митрополит Феофіл Булдовський – організатор церкви і сповідник віри. *Дипломна робота / УАПЦ, Харківсько-Полтавська єпархія*. Харків, 2012. 120 с. На правах рукопису.
20. Пустовіт Т. Потужні постаті української революції (Андрій Геращенко, Яків Стенька). *Полтавська Петлюріана. Ч. 9: матеріали Десятих Петлюрівських читань* / гол. ред. Супруненко О. Б. Полтава, Харків: ТОВ «Майдан», 2024. Ч. 9. С. 78-98.
21. Рудич Ю. [Архипенко Є.] Юрій Липа й родовідна справа (жмуток спогадів). *Юрій Липа: голос доби і приклад чину: зб. наук. пр. Всеукр. наук. конф.* [Львів, 19-20. 05. 2000] / відп. ред. Т. Салига; ЛНУ ім. І. Франка. Львів: Місіонер, 2001. С. 348-349.
22. Соловей Д. Розгром Полтави. Вінніпег: Тризуб, 1974. 207 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/memuari/2907-solovey-d-rozgrom-poltavi/> (дата звернення: 10.11.2025).
23. Стамбол І. І. Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець / наук. ред і вст. ст. В. М. Хмарський; НБУВ, ОНУ ім. І. І. Мечникова. Київ, Одеса: Друк, 2017. 296 с.
24. Стамбол І., Кучеренко С. Іван та Юрій Липи: [Тарасівець і Чорноморець: біографічні нариси]. Харків: Фоліо, 2016. 126 с.
25. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Київ: Темпора, 2007. 535 с. URL: <https://coollib.com/b/178327/read#t23> (дата звернення: 10.11.2025).
26. ДАОО. Ф-Р. 23. Оп. 1. Спр. 376.

27. Янчук О. Одеський період життя і діяльності Юрія Липи (1900–1918). *Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті XX століття: матеріали Всеукр. наук. конф.* [Одеса, 27–28. 04. 2000] / ред. Н. Шляхова. Одеса: Астропринт, 2000. С. 62–68.

References:

1. Bykovskiy L. Yurii Lypa, 1900-1944: Sproba zhyttiepysu. *Ukrainskyi istoryk*. 1964. P. 2–3. P. 35–40. [in Ukrainian].
2. Vasyliiev K. K. Z biohrafii Yuriiia (Heorhiia) Ivanovycha Lypy (1900–1944). *Sumska starovyna* / holov. red. Zvahelskyi V. B.; Sumskyi derzh. un-t. Sumy: Vyd-vo Sum DU, 2001. No 8–9. P. 104–107. [in Ukrainian].
3. Vasyliiev K. K. De narodyvsvia Yurii Lypa (1900–1944). *X Konhres Svitovoi federatsii ukrainskykh likarskykh tovarystv* [Chernivtsi, 26–28. 08 2004] / holov. red. L. Pyrih. Chernivtsi, Kyiv, Chicago: SFULT, 2004. 673 p. [in Ukrainian].
4. Z ukrainskoho zhyttia. Hromadska dumka. Kyiv, 1906. No 120. [in Ukrainian].
5. Zalizniak O. Pamiati Marii Lypy. *Nova khata*. 1935. No 11–12. [in Ukrainian].
6. Derzharkhiv Odeskoi oblasti [State Archive of the Odesa region (Ukraine)] (as follows – DAOO). F. 45. Op. 5. Spr. 7767. Ark. 7–8. [in Russian].
7. Kucherenko S. Rodovid Yuriiia Lypy (materynska liniia). *Machuskyi zbirnyk: zb. nauk. prats. Iss. 1. Nad chumatskym shliakhom: materialy Pershoi nauk. konf.* [Machukhy, 07.10.2016] / za red. A. Heika; Machukhivskiy kraiezn. muzei. Poltava: ASMI, 2017. P. 54–77. [in Ukrainian].
8. Kucherenko S. Rodovid Yuriiia Lypy (batkivska liniia). *Machuskyi zbirnyk: zb. nauk. prats. Iss. 2. Na skryzhaliakh pamiati: materialy Druhoi nauk. konf.* [Machukhy, 06.10.2017] / za red. A. Heika; Machukhivskiy kraiezn. muzei. Poltava: ASMI, 2018. Iss. 2. P. 29–52. [in Ukrainian].
9. Lypa I. Dytynstvo v Kerchi. *Nashi dni*. Lviv, 1942. No 9. P. 4–5. [in Ukrainian].
10. Lypa Yu. Zhyttia yak kazka. Viina, smert i liubov [tvory I. Lypy i pro noho] / uporiad. Yu. Vynnychuk. Lviv: Apriori, 2018. P. 566–586. [in Ukrainian].
11. Lypa-Humenetska M. Slovo pro batka. *Likarskyi zbirnyk. Nova seriia. Vol. 9. Na poshanu Yuriiia Lypy* / vidp. red. I. Datsenko. Lviv-Chykahoh, 2001. P. 142–154. [in Ukrainian].
12. Lysty do Ivana i Yuriiia Lyp. *Viddil rukopysiv i starodrukiv Biblioteki stolychnoho mista Varshavy (BSMV)*. Aks. 2469 A, V (Spadshchyna I. i Yu. Lyp). [in Ukrainian].
13. Lysty M. Lypy do M. Hrinchenko. *IR NBUV*. F. 3. Spr. 43245. Ark. 1-4; F. 170. Spr. 374. Ark. 249–250. [in Ukrainian].
14. *Lystuvannia Ivana Lypy (1892–1922)* / upor. I. Stambol. Kyiv: Tempora, 2020. 576 p. [in Ukrainian].
15. *Mariia Lypa. Svoboda.*, 1935. 3 chervnia (No 127). P. 2. [in Ukrainian].
16. DAOO. F. 334. Op. 3. Spr. 4801. [in Russian].
17. *Poltavika. Poltavska Entsyklopediia: U 12 tomakh. Vol. 12: Relihiia i tserkva* / hol. red. O. A. Bilousko. Poltava: Poltavskiy literator, 2009. P. 78–79, 155, 663–666. [in Ukrainian].
18. Pryhozhyi H. Ioan Musiiovych Buldovskyi: nekroloh (ros). *Poltavski yeparkhialni vidomosti. Chastyna neofitsiina*. Poltava, 1905. No 15. P. 574–578. [in Ukrainian].
19. Prykhodchenko V. Mytropolyt Feofil Buldovskyi – orhanizator tserkvy i spovidnyk viry. *Dyplomna robota / UAPTs, Kharkivsko-Poltavska yeparkhiia*. Kharkiv, 2012. 120 p. Na pravakh rukopysu. [in Ukrainian].
20. Pustovit T. Potuzhni postati ukrainskoi revoliutsii (Andrii Herashchenko, Yakiv Stenka). *Poltavska Petliuriana. Materialy Desiatykh Petliurivskykh chytan* / hol. red. Suprunenko O. B. Poltava, Kharkiv: Maidan, 2024. P. 9. P. 78–98. [in Ukrainian].
21. Rudych Yu. [Arkhypenko Ye.] Yurii Lypa y rodovidna sprava (zhmutok spohadiv). *Yurii Lypa: holos doby i pryklad chynu: zb. nauk. pr. Vseukr. nauk. konf.* [Lviv, 19-20. 05. 2000] / vidp. red. T. Salyha; LNU im. I. Franka. Lviv: Misioner, 2001. P. 348–349. [in Ukrainian].
22. Solovei D. *Rozghrom Poltavy*. Vinnipeh: Tryzub, 1974. 207 s. URL: <http://diasporiana.org.ua/memuari/2907-solovey-d-rozghrom-poltavi/> (Accessed 10 November 2025). [in Ukrainian].
23. Stambol I. I. *Ivan Lvovych Lypa v ukrainskomu natsionalnomu rusi: likar, pysmennyk, tarasivets* / nauk. red i vst. st. V. M. Khmarskyi; NBUV, ONU im. I. I. Mechnykova. Kyiv, Odesa: Druk, 2017. 296 p. [in Ukrainian].
24. Stambol I., Kucherenko S. *Ivan ta Yurii Lypy: [Tarasivets i Chornomorets: biohrafichni narysy]*. Kharkiv: Folio, 2016. 126 p. [in Ukrainian].
25. Tynchenko Ya. *Ofitserskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917–1921)*. Kyiv: Tempora, 2007. 535 p. URL: <https://coollib.com/b/178327/read#t23> (Accessed 10 November 2025). [in Ukrainian].
26. *Trudova shkola Ch. 13. DAOO. R. 23. Op. 1. Spr. 376*. [in Russian].
27. Yanchuk O. *Odeskyi period zhyttia i diialnosti Yuriiia Lypy (1900–1918). Tvorchist Yuriiia Lypy v kulturno-istorychnomu konteksti XX stolittia: materialy Vseukr. nauk. konf.* [Odesa, 27–28.04.2000] / red. N. Shliakhova. Odesa: Astroprynt, 2000. P. 62–68. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344132>

УДК 929:61]Липа,Коллард:[325.83:329](477.74-25)«1917/1921»

IVAN LYPA AND YURIY COLLARD: THE FATE OF TWO MINISTERS**Olga Zubko**

PhD (History),

Senior Lecturer,

Department of History and Archaeology,
Vasyl Stus Donetsk National University
2 Hrushevskoho St, Vinnytsia, 21050,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>E-mail: zubkoolga5@gmail.comCitation: Zubko, O. (2025) Ivan Lypa and Yuriy Collard: the fate of two ministers, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 120–125.

Submitted: 10.10.2025.

Abstract

The article deals with the intersection of the life paths of Ivan Lvovych Lypa (1865–1923) and Yuriy Zherardovych Collard (1875–1951) during the formation of the Ukrainian national movement and state formation during the first decades of the 20th century, against the background of historical events in Eastern Europe, the foreign policy interests of Ukraine's neighboring states, and the political problems of Ukrainian emigration. The purpose of the publication is to clarify information about the life and work of I. L. Lypa and Y. Zh. Collard. In particular, it concerns an event during the Romanian occupation of Pokuttya and the Galician Hutsul region, which radically changed the fate of the former ministers.

Keywords: Yuriy Collard, Ivan Lypa, Yuriy Lypa, UNR, ZUNR, Romanian occupation of Pokuttya and Galician Hutsulshchyna, emigration, Ukrainian national movement

ІВАН ЛИПА ТА ЮРІЙ КОЛЛАРД: ДОЛІ ДВОХ МІНІСТРІВ**Ольга Зубко**

кандидат історичних наук,

Кафедра історії та археології

Донецький національний університет

імені Василя Стуса

вул. Грушевського, 2, м. Вінниця,

21050, Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>E-mail: zubkoolga5@gmail.comЦитування: Зубко О. Іван Липа та Юрій Коллард: долі двох міністрів. *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 120–125.

Отримано: 10.10.2025 р.

0,55 д.а.

Анотація

У статті йдеться про перетини життєвих шляхів Івана Львовича Липи (1865–1923) та Юрія Жерардовича Колларда (1875–1951) під час становлення українського національного руху та державотворення упродовж перших десятиліть ХХ століття, на тлі історичних подій у Східній Європі, зовнішньополітичних інтересів сусідніх з Україною держав, політичних проблем української еміграції. Метою публікації є уточнення інформації про життя та діяльність І. Л. Липи та Ю. Ж. Колларда. Зокрема йдеться про подію під час румунської окупації Покуття та Галицької Гуцульщини, що докорінно змінила долі колишніх міністрів.

Ключові слова: Юрій Коллард, Іван Липа, Юрій Липа, УНР, ЗУНР, румунська окупація Покуття та Галицької Гуцульщини, міжвоєнна українська еміграція, український національний рух.

Життєві шляхи двох міністрів УНР – міністра віросповідань Івана Львовича Липи (1865–1923) та міністра шляхів Юрія Жерардовича Колларда (1875–1951) – несподівано перетнулися у Прикарпатті, недалеко від Березова Нижнього (Коломийщина), наприкінці травня 1919 р. Повертаючись з Косівського санаторію, обоє були не тільки заарештовані й пограбовані, а й ледь не розстріляні румунами. Останні, прихопивши державні та партійні гроші, чимало особистих речей заарештованих, щоправда, зробили запит до своєї столиці стосовно українців. Відповідь з Бухаресту надійшла в формі наказу: українських урядовців (а з ними ще й Юрія Липу, Лідію Коллард та Івана Андрущенко) звільнити за умови їхнього виїзду з румунської території протягом 24 годин. Однак, наказ було проігноровано: усіх повели розстрілювати. Від самосуду українців урятувала тільки втеча Ю. Колларда з-під варті. Без документів і перепусток потерпілі тиждень переховувалися в горах. І саме ця подія ще неналежно висвітлена біографами Івана Липи [8], Юрія Липи [9] та Юрія Колларда [4; 6].

Юрій Коллард та Іван Липа познайомилися 26 лютого 1900 р. у Харкові під час Шевченківського свята, організованого студентською громадою. «Не вважаючи на конспіративність зібрання, присутніх було біля 100 чоловіка. Свято пройшло з великим піднесенням. Були реферати, промови, співи, деклямації. Здається, М. Русов читав реферат про Шевченка, Д. Антонович зробив огляд українського руху за минулий рік, Д. Дробязко деклямував «Кавказ», громадський хор співав «Заповіт», «Ще не вмерла Україна» та інші. На святі були представники від різних організацій: від москалів був відомий соціаліст-революціонер П.Л. Лавров, від польської корпорації – Данилович, від грузин – Джепарідзе. З гостей українців були: з Полтави – П. Понятенко і С. Петлюра, з Одеси – І. Липа, з харківських громадян – М. Міхновський, старий Піснячевський та інші. На привітання гостей відповідав Д. Антонович. Під кінець свята М. Міхновський з великим піднесенням виголосив свою другу промову на тему «Самостійна Україна»... Блискавкою ударила по нас та промова. Всі були наче перелякані несподіванкою й на дві-три секунди в кімнаті настала мертва тиша, але скоро розляглися гучні оплески. Всі були в якомусь екстазі...» [2, с. 22].

У своїх мемуарах Юрій Коллард згадував Івана Липу як засновника так званої «Тарасівської громади»: «Братерство Тарасівців заложено в літі 1891 на могилі Шевченка. Основоположниками його були: Микола Байздренко, студент Харківського Ветеринарного інституту, Михайло Базькевич, студент Харківського технологічного інституту, Іван Липа, студент Харківського університету, медичного факультету, Віталій Боровик, студент Харківського університету, природознавчого факультету... В. Боровик скоро від'їхав до Києва і приніс туди цю ідею. Київський гурток, oprіч В. Боровика, складався з Є. Тимченка, М. Кононенка, О. Черняхівського, М. Міхновського, В. Самійленка. В Одесі був Д. Сигаревич, у Чернігові – М. Коцюбинський. В Харкові до основоположників пристали: студенти університету Л. Кривко, О. Бурлюк, М. Дмитрієв; студенти техніки: М. Яценко і Г. Чубенко; студенти Ветеринарного інституту: Д. Дробиш і О. Столбин. Із інтелігентів були: Зозуля, народний учитель, В. Степаненко і А. Катрухин, письменник» [2, с. 22].

Також мемуарист запам'ятав І. Липу як активіста Української демократичної партії: «З активніших представників цієї партії були: Є. Чикаленко, С. Шелухин, М. Дмитрієв, Л. Жебуньов, І. Липа, І. Луценко та Г. Ротмістрів. Програму партії ухвалено на з'їзді восени 1904 р., а вже в кінці року та в початку 1905 р. почала в партії намічатися нова течія на чолі з Б. Грінченком та С. Єфремовим, так званого радикального народництва. Представники цієї течії утворили «Українську Радикальну Партію», яка видала у Львові кільканадцять брошур. Наприкінці 1905 р. обидві партії знов об'єдналися в одну під назвою – «Українська Демократично-Радикальна Партія» [3, с. 132].

Однак вдруге в житті І. Липа і Ю. Коллард зустрілися у Прикарпатті в травні 1919 р. До того Юрій Жерардович працював інженером – у Харкові, на будівництві Транссибірської залізниці в Красноярску, на Кавказькій залізниці в Катеринодарі та Кубані, а також очолював Управління залізниць на Поліссі. Іван Львович – лікарював на Полтавщині та Одещині, брав участь в українських культурних, політичних та громадських товариствах, був делегатом до Української Центральної Ради, комісаром уряду УНР в Одесі, лікарським інспектором міста за Гетьманату.

В часи Директорії Ю. Коллард очолив транспортне міністерство. Тоді як І. Липа став міністром культів, опікувався питаннями культури та віросповідання. Він доклав чимало зусиль для втілення у життя закону «Про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви», адже 1 січня 1919 р. Директорія УНР на чолі з Симоном Петлюрою (1879 – 1926) урядовим законом проголосила автокефалію Православної Церкви в УНР. Але на початку лютого 1919 р. Директорія під тиском більшовиків залишила Київ.

Для І. Липи особисто маршрут відступу проліг через Вінницю – Рівне – Броди – Коломию – Станіслав – Косів. У Косові знаходився відомий санаторій А. Тарнавського. Іван Львович попрямував сюди відновити сили після тривалої хвороби. Його товаришами по відпочинку (з 17 травня 1919 р. по 24 травня 1919 р.), окрім сина, виявилися Юрій Жерардович та Лідія Миколаївна Колларди, а також секретар УПСС, державний службовець Іван Іванович Андрущенко (1890 – 1941).

Курортники, самі того не відаючи, потрапили в епіцентр румунської окупації Покуття й Галицької Гуцульщини (нині територія Городенківського, Снятинського, Коломийського, Тлумацького, Тисменицького, Косівського, Верховинського і Надвірнянського районів Івано-Франківської області), що стала результатом дипломатичних взаємин польського та румунського військового керівництва, а також Антанти.

Польщі була вигідною агресивність Румунії щодо українців, бо це послаблювало південний відтинок фронту українсько-польської війни й відволікало немало військово-матеріальних ресурсів ЗУНР. Тому вже на початку 1919 р. Варшава встановила тісні військово-дипломатичні стосунки з Бухарестом, куди скерувала військову місію на чолі з генералом С. Лямезаном. При командуванні румунського війська в Буковині було сформовано польське військове представництво. Поляки прагнули залучити військовий потенціал Румунії до спільних дій проти українців.

У свою чергу Антанта побоювалася експорту більшовицької революції на захід, вважаючи радянську Росію дестабілізуючим чинником, що заважав наведенню післявоєнного міжнародного порядку. Її керівництво терміново вживало запобіжних заходів. На засіданні Ради Чотирьох 27 березня 1919 р. за участю Вільсона, Клемансо, Ллойд-Джорджа та Орlando головнокомандувач союзного війська маршал Фош рішуче заявив: «Щоб зупинити проникнення більшовизму, потрібно створити бар'єр з Польщі і Румунії, закривши Лемберзький прохід» [3, с. 197]. Керівництво держав Антанти пропонувало румунському прем'єр-міністру І. Братіану погодитися на створення спільного польсько-румунського антибільшовицького фронту. До того ж Польща в умовах складних перипетій українсько-польської війни домагалася від Румунії здійснення рішучих антиукраїнських військових акцій.

Підготовка румунськими військами до захоплення південно-східної частини Галичини розпочалася з 13 січня 1919 р. Генерал Я. Задік віддав наказ про введення стану облоги у Кіцманському, Заставненському, Вашківському, Сторожинецькому повітах, тобто якраз на тих буковинських землях, які безпосередньо прилягали до Покуття і Галицької Гуцульщини.

До усього, ведучи підготовку до військової акції проти ЗО УНР, румунський уряд домагався рішучих репресивних заходів щодо тих, хто з румунською окупацією Буковини переїхав до Галичини. Упродовж другої половини квітня – початку травня 1919 р. було видано розпорядження за № 291 всім постам, кожному жандарму зокрема, підготувати списки осіб, «... які брали участь в політичному житті краю, а ... особливо тих, що виїхали на Україну, визначити, чи вони увійшли там до війська, що роблять, чим займаються ...» [1, с.140]. Префекти повітів, які безпосередньо прилягали до Покуття й Галицької Гуцульщини, зобов'язувались щотижня давати письмову інформацію про стан і настрої місцевого населення.

Уряд ЗО УНР намагався уникнути можливої агресії Румунії дипломатичним шляхом, тому Державний секретаріат ухвалив рішення не проводити мобілізації. Це було невдале рішення, оскільки з кінця лютого до середини квітня на пограниччі з Покуттям спостерігалася концентрація румунських військ. Невдалою виявилася і спроба порозумітися з румунським генералом Я. Задіком.

Отримавши згоду Антанти, румунський уряд дав розпорядження генеральному штабу розробити план військової операції щодо захоплення краю. Після затвердження плану під

ковою назвою «Покуття» король Фердинанд особисто інспектував війська. Відповідно до плану військової операції румунська армія повинна була перейти галицько-буковинське пограниччя і зайняти територію Східної Галичини між Карпатами і Дністром по лінії Надвірна – Отинія – Незвисько. Начальник румунського Генштабу генерал К. Презан наказував командуванню 8-ї дивізії, що «... Румунія безпосередньо зацікавлена в тому, щоб контролювати залізницю Чернівці – Коломия – Городенка, Коломия – Рахів – Сігет, якими здійснюється зв'язок між Буковиною і Трансільванією...». Він вимагав, щоб румунські війська уникали конфліктів з армією ЗО УНР, мотивуючи це тим, що нібито «... Румунія прагне підтримувати доброзичливі стосунки зі своїми сусідами» [1, с. 140].

Для виконання операції румунські війська було поділено на три групи. Перша, центральна група, згідно з планом операції повинна була вести наступ у напрямку Неполоківці – Снятин – Коломия. Північна група здійснювала наступ у напрямку Киселів – Городенка – Незвисько. Південній групі, відповідно до диспозиції командування, було поставлене завдання вести наступ у напрямку Вашківці – Залуччя – Вижниця – Кути – Косів. Командувати операцією «Покуття» румунський генштаб доручив полковнику Г. Лічу [3, с. 199].

Готуючись до збройного виступу проти ЗО УНР, румунський генеральний штаб 22 травня 1919 р. в ультимативній формі вимагав від окружного військового командування м. Коломії звільнити територію від кордону з Буковиною до залізничної лінії Станіславів – Коломия: «Змушені необхідністю встановити зв'язок між буковинським і північнотрансільванським фронтами і з огляду на обставину, що цей зв'язок може бути установлений тільки через оволодіння залізничною лінією Коломия – Мармарош – Сігет, наші окупаційні війська на Буковині отримали наказ вранці 24 числа цього місяця просунутися вперед і зайняти згадану залізничну лінію. Водночас верховне командування румунської армії видало інструкцію, щоб при виконанні цього чисто військового завдання ми оминали сутичок з вашими військами» [1, с. 139].

Окрім цього, під виглядом боротьби з угорським комуністичним режимом, румунський уряд зажадав від українців протягом 24 годин (за іншими даними – 12 годин) передати в розпорядження румунського війська залізницю: «... усунути українські війська із залізничних шляхів (Снятин, Коломия, Хриплин, Делятин, Ясіня) та з повітів лежачих при цих шляхах, бо вимагають того стратегічні румунські пляни проти Мадярів. Жадання своє оправдовує румунський комендант приказом своєї влади за згодою Антанти» [3, с. 200]. 24 травня 1919 р. румунські війська зайшли на територію Покуття й Галицької Гуцульщини. Державний Секретаріат ЗО УНР віддав наказ військам УГА у м. Коломії не чинити збройного опору і розпочати евакуацію.

Відпочиваючі не повірили інформації, вважаючи її польською провокацією. Однак, коли побачили грабунок румунами тютюнової крамниці на власні очі, вирішили негайно повертатися кіньми та «фіякром» до Коломії (від Косова до Коломії – приблизно 34–38 км. – О. З.). На руках Івана Львовича на той час були партійні («самостійницькі») гроші, які потрібно було доставити до Станіслава, та відповідні документи до них. Коллард з Андрущенком також мали при собі велику суму грошей «спільників і родичів на справу переробки лісу» [5, с. 81].

Вирішили розділитися на дві групи та добиратися до Пістиня (нині село Пістинь в Косівському районі. Від Косова до Пістиня – 7 км. – О. З.) різними дорогами. В Березові Нижньому батько і син Липи та дружина Колларда зупинилися в місцевого священника Даниловича, щоб дочекатися самого Колларда з Андрущенком, які прийшли страшенно втомленими та розповіли, що були схоплені румунами як «більшовики». Але на щастя через місцевого перекладача вдалося довести, що вони лікувалися в санаторії. Румуни наказали не вештатися вулицями та відпустили, але ненадовго. Невдовзі всі п'ятеро були заарештовані й пограбовані.

Зі щоденника І. Липи відомо, що арешт відбувся в хаті господаря Сімчича 30 травня. Іван Львович заявив про крадіжку двох годинників, офіцер удавав, що не розуміє. Юрій звернувся до нього французькою та німецькою – без результату. Юрій Жерардович заявив, що не може нікуди їхати, бо у нього вкрали пальто. Через пару хвилин жовніри пальто повернули, а офіцер урочисто заявив: «Румунський солдат не візьме ніколи нічого!» – «А годинники? А тютюн? А кошик? У мене все пропало». Відповіддю була мовчанка [5, с. 84–85].

Тиждень тримали у в'язниці с. Яблунового батька і сина Лип, подружжя Коллардів та Андрущенка. Іван Львович згадував, що особливо не хвилювався, лишаючись переконаним щодо україно-румунського непорозуміння. А ось Юрій Жерардович, навпаки, стверджував, що справа занадто серйозна – «аж до можливого розстрілу їх усіх». І він мав рацію. Від розстрілу вони врятувалися лише тому, що Коллард зміг втекти. Фактично відтоді дороги двох міністрів розійшлися.

Лідія Миколаївна, котра залишилася чекати чоловіка у Березові Верхньому, таки його дочекалася. Колларди спромоглися дістатися Відня, а вже звідтіля переїхати до міжвоєнної Чехословаччини. Спочатку Юрій Жерардович ще працював інженером «при одному із земських закарпатських урядів». Та затриматися тут надовго йому завадили проукраїнські погляди. Тому наприкінці 1926 р. він з дружиною переїхав до містечка Пршеров. Фах інженера-архітектора дозволяв Колларду в Пршерові займатися будівництвом, однак замість залізниць чехи довірили йому будівництво шкіл. Там затримався до квітня 1935 р. У травні 1935 р. колишнього міністра транспорту УНР було переведено до Брна «до однієї із центральних установ» з хорошим заробітком – 4 000 крон [7, с. 149–151].

В активі Юрія Колларда на 1938 р.: співзасновництво Легії українських націоналістів (1925 – 1929), а ще «опікунство» над двома українськими громадськими організаціями: Студентською громадою в Брні (на 1937 р. у місті проживало 420 українців, з них 60 студентів Масарикового, Технічного, Ветеринарного університетів – О. З.) та Українською громадою в ЧСР (1927 – 1945). В останній він обіймав посаду заступника голови Центральної управи.

Колішній підполковник армії УНР, громадський діяч і публіцист, інженер Василь Хомич Прохода (1890 – 1971) згадував, що Ю. Коллард дуже обережно та скупко розповідав про себе, його оповідки були здебільшого про колег: Д. Антоновича, М. Галагана, Д. Дорошенка, А. Ливицького, Є. Маланюка, М. Омеляновича-Павленка, С. Шелухіна, С. Сірополка, а також І. Липу – про усіх тих, кого цінував та поважав. Розповідаючи, зокрема, про Івана Липу, він відзначив активну участь того в розробці проекту Конституції УНР 1920 р., а ще закону про автокефалію Української православної церкви [7, с. 247].

Доля відміряла І. Липі ще чотири роки життя. Після тієї рокової події в Карпатах обох Лип і Андрущенко ще чекала тижнева мандрівка горами й полонинами, допоки вони не повернулися до Печеніжина, де за сприяння місцевого старости Бодруга та інженера Годило-Годлевського їм вдалося отримати перепустки до Городенки, а звідти й до Коломиї. Звідти евакуювалося на Кам'янець освітнє та морське міністерства. «Почали клопотатися й ми, щоб разом виїхати. Дістали посвідчення від Мін. Мор. і освіти, що я міністр, що Юрко й Андрущенко мої урядовці і за одну-дві години перед виходом вальки міністерської дістали від румунів перепустки. То були щасливі дні нашого тяжкого життя. Нарешті ми в поїзді. І не снилося нам, що таким чином ми дістанемося на Україну» [5, с. 105].

У Кам'янці-Подільському Іван Львович обіймав посаду лікаря військового міністерства УНР. Як член президії Всеукраїнської національної ради брав участь у її роботі. Деякий час був міністром охорони здоров'я в українському еміграційному уряді. З 1922 р. відійшов від політики, оселився в невеличкому містечку Винники поблизу Львова, де продовжив лікарювати. А 13 листопада 1923 р. у віці 58 років І. Липа відійшов у вічність.

Пригода, що сталася на життєвому шляху двох міністрів, дивовижне уникнення розстрілу та вихід з небезпечної території змінили їхнє подальше життя як географічно, так і ментально. Однак їхнє потрапляння в епіцентр румунської окупації Покуття та Галицької Гуцульщини не тільки додало нові факти до біографій та сутнісних характеристик цих українських діячів, а й показало наміри Польщі на завершальному етапі українсько-польської війни.

Джерела та література:

1. Бурнадз М. На українсько-румунським пограниччю. *Календар «Червоної Калини»*. Львів. 1931. С. 133–141.
2. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів: українська студентська громада в Харкові і Револуційна українська партія 1897 – 1906 / ред. М. Антонович. Торонто, 1972. 223 с.

3. Королько А. Румунська окупація Покуття й Галицької Гуцульщини (травень – серпень 1919 р.). Передумови, перебіг, наслідки. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*. 2016. Вип. 14. С. 195–210.

4. Лавров Ю. П. Коллард Юрій. Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4. С. 454.

5. Липа І. Зі щоденника. Правдиві події 1919 р. Юрій Липа. *Збірник статей і матеріалів, приурочених 100-літньому ювілею з дня народження Юрія Липи* /упоряд. І. Скрипник. Івано-Франківськ: Факел, 2021. С. 79–105.

6. Пилипчук Р. В. Коллард Юрій Жерардович. Енциклопедія сучасної України. Київ: Інститут енцикл. Досл. НАН України. URL: <https://esu.com.ua/article-4115> (дата доступу: 05.02.2025).

7. Прохода В. Записки непокірного. Т. 2: На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування й перебування на дні життя. Новий Ульм, 1972. 364 с.

8. Стамбол І. І. Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець / ред., авт. передм. В. М. Хмарський; НАН України, НБУ ім. В. І. Вернадського, ОНУ ім. І. І. Мечникова. Київ; Одеса, 2017. 296 с.

9. Стамбол І. І., Кучеренко С. В. Іван та Юрій Липи. Харків: Фоліо, 2016. 121 с.

References:

1. Burnadz M. Na ukrainsko-rumunskim pohranychu. Kalendar "Chervonoï Kalyny". Lviv. 1931. P. 133–141. [in Ukrainian].

2. Kollard Yu. Spohady yunatskykh dnev: ukrainska studentska hromada v Kharkovi i Revoliutsiina ukrainska partiia 1897–1906 / red. M. Antonovych. Toronto: Sribna dumka, 1972. 223 p. [in Ukrainian].

3. Korolko A. Rumunaska okupatsiia Pokuttia y Halytskoi Hutsulshchyny (traven – serpen 1919 r.). Peredumovy, perebih, naslidky. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 6: Istorychni nauky. 2016. Iss. 14. P. 195–210. [in Ukrainian].

4. Lavrov Yu. P. Kollard Yurii. Entsyklopediia istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 2007. Vol. 4. P. 454. [in Ukrainian].

5. Lypa I. Zi shchodennyka. Pravdyvi podii 1919 r. Yurii Lypa. Zbirnyk statei i materialiv, pryurochenykh 100-litnomu yuvileiu z dnia narodzhennia Yuriiia Lypu /uporiad. I. Skrypnyk. Ivano-Frankivsk: Fakel, 2021. P. 79–105. [in Ukrainian].

6. Pylypchuk R. V. Kollard Yurii Zherardovych. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. Kyiv: Instytut ents. dosl. NAN Ukrainy. URL: <https://esu.com.ua/article-4115> (Accessed 05.02.2025). [in Ukrainian].

7. Prokhoda V. Zapysky nepokirnoho. T. 2: Na chuzhyni. Natsionalno kulturna diialnist, borotba za isnuvannia y perebuvannia na dni zhyttia. Novyi Ulm, 1972. 364 p. [in Ukrainian].

8. Stambol I. I. Ivan Lvovych Lypa v ukrainskomu natsionalnomu rusi: likar, pysmennyk, tarasivets / red., avt. peredm. V. M. Khmarskyi; NAN Ukrainy, NBU im. V. I. Vernadskoho, ONU im. I. I. Mechnykova. Kyiv; Odesa, 2017. 296 p. [in Ukrainian].

9. Stambol I. I., Kucherenko S. V. Ivan ta Yurii Lypu. Kharkiv: Folio, 2016. 121 p. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344133>

УДК 94(477)«1920/1930»+930.25

THE INTELLIGENCE SERVICES OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC UNDER THE COMMAND OF GENERAL-KHORUNZHYYI VSEVOLOD ZMIENKO: AN ASSESSMENT BASED ON ARCHIVAL MATERIALS OF THE USSR NKVD STATE SECURITY DIRECTORATE

Mykola Kret

Post-graduate student
Department of History
of Ukraine and Special Historical
Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National
University
Head of the Research Department of the
Study and Implementation of the
Experience of the Research Center of the
Military Academy
10 Fontanska St, Odesa, 65009, Ukraine
ORCID iD:
<https://orcid.org/0009-0000-8654-599X>
E-mail: danmerantanta802@gmail.com

Citation: Kret, M. (2025) The intelligence services of the Ukrainian People's Republic under the command of general-khorunzhyi Vsevolod Zmienko: an assessment based on archival materials of the USSR NKVD State Security Directorate, *Chornomors'ka mynushyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 126–136.

Submitted: 20.09.2025.

Abstract

The article examines the structure, functions, and evolution of the Ukrainian People's Republic (UPR) intelligence and counterintelligence service in exile during the 1920s–1930s, with a particular focus on the leadership of General-Khorunzhyi Vsevolod Zmienko. Based on archival documents from the NKVD of the USSR held in the archives of the Foreign Intelligence Service of Ukraine, the study reconstructs the organizational model and operational methods of the UPR's 2nd Department of the General Staff. Special attention is given to Zmienko's role in preserving institutional continuity and adapting intelligence operations to conditions of complete territorial loss.

The analysis confirms the existence of a widespread and resilient intelligence network that spanned Poland, Romania, Czechoslovakia, France, and other countries in Central and Eastern Europe. This network conducted intelligence gathering, maintained communication with Ukrainian underground resistance within the USSR, and engaged in information and propaganda activities. The study also explores the UPR's cooperation with foreign intelligence services — primarily Polish and Romanian — and the transformation of recruitment strategies aimed at evading Soviet counterintelligence, including the targeted involvement of youth and rural populations.

Vsevolod Zmienko emerges as a key figure — an experienced strategist whose leadership ensured the functioning of Ukrainian intelligence under the conditions of exile and political uncertainty. His efforts exemplify the phenomenon of a “state without territory” and demonstrate the institutional resilience of national security structures under external pressure. This research is relevant not only to historical scholarship but also to modern security analysis, as it sheds light on a little-known yet significant chapter in the history of Ukrainian resistance.

Keywords: *intelligence, special services, 2nd Department of the General Staff, NKVD, counterintelligence, historiography, Cossacks, archive, interwar period, Odesa, Ukrainian national movement, political repression.*

СПЕЦСЛУЖБИ УНР ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО ВСЕВОЛОДА ЗМІЄНКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ НКВС СРСР)

Микола Крет

Здобувач
кафедри історії України та спеціальних
історичних дисциплін
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
Начальник науково-дослідного відділу
вивчення та впровадження досвіту
Наукового центру
Військової академії
Фонтанська дорога 10, м. Одеса, 65009,
Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>
E-mail: kusvi@ukr.net

Цитування: Крет М. Спецслужби УНР під керівництвом генерал-хорунжого Всеволода Змієнка (за матеріалами Управління державної безпеки НКВС СРСР). *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 126–136.

Отримано: 20.09.2025 р.
1,0 д.а.

Анотація

Досвід роботи українських спецслужб у вигнанні після поразки визвольних змагань 1917–1921 років залишається маловідомим, попри його важливість для розуміння інституційної стійкості УНР. У статті висвітлено розвідувально-контррозвідувальну діяльність 2-го відділу Генерального штабу УНР під керівництвом генерал-хорунжого Всеволода Змієнка в 1920–1930-х роках. На основі матеріалів, зокрема документів НКВС СРСР, що зберігаються в архіві Служби зовнішньої розвідки України, реконструйовано структуру, функції, оперативні методи та кадрову політику розвідувального апарату УНР. Аналіз охоплює механізми вербування агентів, канали зв'язку, способи конспірації, співпрацю з іноземними спецслужбами та інструменти інформаційного впливу. Особливу увагу приділено ролі Змієнка як координатора й організатора діяльності спецслужб уряду в екзилі. Дослідження підкреслює, що навіть у стані бездержавності розвідка УНР залишалася ефективною політичною структурою, здатною до стратегічної дії та збереження національної суб'єктності. Отримані результати є релевантними для осмислення історичних моделей спротиву в умовах зовнішнього тиску й окупації.

Ключові слова: *розвідка, спецслужби, 2 відділ Генштабу, НКВС, контррозвідка, історіографія, козацтво, архів, міжвоєнний період, Одеса, український національний рух, політичні репресії.*

Протягом останніх десятиліть у науковому середовищі спостерігається зростання інтересу до проблеми еміграційної діяльності державних структур Української Народної Республіки, які продовжували функціонувати після поразки визвольних змагань 1917–1921 років. У межах політичної історії, військової думки та безпекових студій поступово оформлюється окремий напрям – дослідження спеціальних служб уряду в екзилі. Особливу увагу привертають органи, що діяли у міжвоєнний період на території Європи, здебільшого в умовах правової невизначеності, оперативної ізоляції та постійного зовнішнього тиску. Водночас низка ключових аспектів цієї тематики залишається недостатньо опрацьованою або взагалі не введеною до наукового обігу.

Найбільш помітною прогалиною в дослідженнях є діяльність 2-го розвідувального відділу Генерального штабу Армії УНР в еміграції, який упродовж 1920–1930-х років здійснював централізоване керівництво системою зовнішньої і внутрішньої розвідки. Аналіз функціонування цього органу є важливим не лише з історичної перспективи, а й з методологічної точки зору, оскільки саме він виступав інституційним ядром у ситуації повної втрати територіального контролю. Цей приклад демонструє, що навіть у вигнанні державні структури УНР зберігали здатність до мобілізації та функціонування. Центральною постаттю у цьому контексті є генерал-хорунжий Всеволод Змієнко – один із провідних офіцерів Генерального штабу, який відіграв ключову роль в організації розвідувального напрямку

діяльності УНР в екзилі. Його діяльність тривалий час залишалася поза полем предметного наукового аналізу.

Існуюча історіографія здебільшого, зосереджена на окремих біографічних етапах Всеволода Змієнка – участі у бойових діях проти більшовиків, формуванні українських військових частин на півдні України, громадській активності в міжвоєнній Польщі. Однак його системна діяльність як керівника розвідки не стала об'єктом цілісного дослідження. Це значною мірою пояснюється обмеженим доступом до джерел, які дозволяли б реконструювати функціонування розвідувального апарату зсередини, а не лише на основі зовнішніх оцінок. У цьому зв'язку особливе значення мають матеріали радянських органів держбезпеки, насамперед НКВС СРСР, які містять не лише відомості про діяльність радянської контррозвідки проти структур УНР, але й включають характеристики, що дозволяють частково відтворити внутрішню організацію та методи роботи 2-го відділу під керівництвом Всеволода Змієнка.

У цих джерелах можна простежити низку важливих параметрів: логістику агентурної діяльності, канали фінансування, внутрішню структуру, систему інформаторів, а також уявлення радянських спецслужб про рівень загрози, яку становили емігрантські органи УНР навіть у стані повної втрати суверенітету. Хоча ці документи потребують критичного аналізу через їхню упередженість, вони дають змогу сформулювати більш повну картину діяльності української розвідки з погляду її основного противника.

Актуальність цього напрямку дослідження посилюється в умовах сучасної війни, коли Україна знову стикається з необхідністю розробки стратегій спротиву. Вивчення історичного досвіду функціонування розвідувальних структур у період бездержавності набуває не лише теоретичного, а й прикладного значення, сприяючи кращому розумінню спадкоємності національної безпекової політики та стійкості державних інституцій у критичних умовах.

Отже, існує очевидна потреба в комплексному, джерельно підтверженому дослідженні діяльності 2-го розвідувального відділу Генштабу Армії УНР під керівництвом Всеволода Змієнка, з широким залученням архівних матеріалів, зокрема документів радянських спецслужб, доступ до яких став можливим лише в останні роки.

Питання розвідувально-контррозвідувальної діяльності УНР, зокрема в період еміграції, отримало широке висвітлення в сучасній історіографії. Протягом останніх десятиліть накопичено значну кількість наукових досліджень, присвячених становленню, організаційній побудові та функціонуванню українських спеціальних служб у 1917–1921 роках. Утім, основна увага в цих працях зосереджена на інституційному аспекті – розвідці як структурному явищі, тоді як персональний внесок окремих діячів, зокрема генерал-хорунжого Всеволода Змієнка, здебільшого залишається поза увагою або подається фрагментарно.

Першу спробу систематизувати історіографію спеціальних служб періоду національної революції здійснив В. С. Сідак у монографії «Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. Невідомі сторінки історії» [10, с. 2–10], у якій він окреслив дві ключові традиції – діаспорну та радянську – і наголосив на необхідності критичного підходу до їхнього використання. У своїх працях професор О. В. Тимошук, аналізуючи історіографію спецслужб Гетьманату, вказував на відсутність цілісного бачення теми до 1990-х років, а також запропонував розподіл джерельної бази на загальноісторичні та спеціалізовані дослідження.

Вагомий внесок у вивчення організаційних аспектів українських спецслужб зробили Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко [2, с. 134–138]. У праці В. С. Сідака та Т. В. Вронської «Спецслужба держави без території» [11] здійснено першу спробу комплексної реконструкції діяльності розвідки Державного центру УНР в еміграції. Однак і в цьому дослідженні фокус зосереджено переважно на інституційних структурах, а не на особах, які стояли на чолі розвідувального напрямку.

У радянській історіографії діяльність розвідки УНР трактувалася винятково в контексті ідеологічного протистояння. Публікації радянських органів безпеки подавали її як повністю контрольовану іноземними центрами структуру. Ім'я Всеволода Змієнка в таких матеріалах не згадується, проте доступні архівні документи свідчать про зацікавленість його діяльністю з боку радянських спецслужб.

Попри загальне пошавлення наукової уваги до періоду еміграції, сучасні дослідження переважно зосереджуються на політичній, дипломатичній або культурній діяльності УНР. Військовий аспект, зокрема розвідувальні структури, залишається малодослідженим у персоніфікованому вимірі. У тематичних працях Я. М. Файзулліна, В. С. Срібняка, Н. О. Рубльової Всеволод Змієнко або не згадується взагалі, або виступає як військовий організатор, однак його діяльність у сфері розвідки не стала предметом окремого аналізу. Аналогічна ситуація спостерігається і в роботах П. Гая-Нижника [3, с. 82] та В. С. Сідака [9, с. 282-287], де основна увага приділяється структурним і організаційним аспектам без акценту на персоналії.

У матеріалах Служби зовнішньої розвідки України, зокрема в публікаціях про школу розвідників УНР [13] та про витоки сучасної української розвідки [5], генерал Змієнко також не згадується як очільник еміграційної розвідки. Журналістські матеріали, опубліковані на платформах «Новинарня» [1], «Суспільне. Одеса» [12] та «24 Канал» [7], містять короткі згадки про його діяльність у 1928–1936 роках у ролі координатора 2-го розвідувального відділу Генерального штабу.

Всеволод Змієнко також згадується у низці сучасних академічних публікацій. Зокрема, у дослідженні С. Ю. Мілютіна, присвяченому сотнику Василю Недайкаші, він названий керівником еміграційної розвідки УНР [8, с. 13]. У праці Р. Давидюка, де розглядається діяльність спецслужб УНР у Кременецькому повіті, також наявні епізодичні згадки про його участь [4, с. 98]. У статті О. В. Махині подано загальний огляд становлення української розвідки [6, с. 32-34], проте аналіз періоду екзилу, як і в більшості подібних публікацій, відсутній.

Метою дослідження є комплексний аналіз розвідувально-контррозвідувальної діяльності Української Народної Республіки в умовах еміграції крізь призму постаті генерал-хорунжого Всеволода Змієнка, який у 1920–1930-х роках очолював 2-й відділ Генерального штабу УНР. Завдання полягає у відтворенні структури, функціональних напрямів, методів діяльності та зовнішніх контактів розвідувального апарату УНР у міжвоєнний період. Особливу увагу приділено аналізу архівних джерел, включно з матеріалами радянських органів державної безпеки, що дають змогу простежити роль Всеволода Змієнка як координатора й організатора спеціальних служб уряду в екзилі на тлі загальноєвропейського безпекового контексту.

Після остаточної втрати територіального контролю в 1920 році політичне та військове керівництво Української Народної Республіки було змушене продовжити діяльність в умовах еміграції. Основні осередки Державного центру УНР сформувалися у Польщі, Чехословаччині, Франції, Румунії та Німеччині, утворивши розгалужену мережу, яка забезпечувала інституційну безперервність української державності. У нових геополітичних умовах, коли збройний опір більшовицькому режиму став неможливим, боротьба за незалежність продовжувалась у формах дипломатичної, ідеологічної, культурної, а також розвідувально-контррозвідувальної діяльності, що поступово трансформувалась у стратегію функціонування «держави без території».

У структурі УНР в екзилі було збережено основні органи влади: уряд, дипломатичні представництва, Генеральний штаб і низку функціональних інституцій. Особливу роль у цій системі відігравала розвідка, яка виконувала функції захисту еміграційного середовища, підтримувала зв'язки з українським підпіллям на території УСРР, здійснювала збір інформації про політичні, соціально-економічні та військові процеси в радянській Україні, протидіяла агентурній діяльності радянських спецслужб в еміграційних колах, а також реалізовувала інформаційно-пропагандистські й контрпропагандистські заходи.

Функціонування спеціальних служб УНР у міжвоєнний період відбувалося в умовах глибокої конспірації та постійної загрози проникнення агентури радянських органів державної безпеки. За таких умов розвідка і контррозвідка набували не лише захисного, а й політичного значення, використовуючись як інструмент впливу, що дозволяв зберігати суб'єктність УНР на міжнародній арені попри втрату контрольованої території. Більшовицька влада розглядала УСРР як зону підвищеної безпекової уваги, а діяльність українських емігрантських організацій – як реальну загрозу, що підтверджується інтенсивним моніторингом з боку радянських органів держбезпеки.

Центральне місце в системі розвідувальних структур Державного центру УНР посідав 2-й відділ Генерального штабу, який виконував функції зовнішньої та внутрішньої розвідки в умовах вигнання. Серед основних завдань відділу – аналіз внутрішньої ситуації в УСРР, розробка і проведення агентурних заходів, створення й підтримка розвідувальних мереж, організація каналів зв'язку, збір інформації про суспільні настрої, військову активність радянської влади та співпраця з іноземними спецслужбами – насамперед Польщі, Румунії та Чехословаччини. Ця співпраця дозволяла інтегрувати зусилля УНР у ширший європейський безпековий простір.

Протягом 1920–1930-х років розвідувальна діяльність УНР охоплювала Польщу, Румунію, Чехословаччину, Францію, Німеччину та інші країни Центрально-Східної Європи [14, арк. 36-39; 15, арк. 93; 16, арк. 42-64]. У цей період здійснювалися операції з переправлення агентури через кордон, організації підпільних структур в УСРР, збору й аналізу інформації про внутрішню ситуацію в радянській Україні, документування фактів порушення прав українців і реалізації інформаційного впливу як на еміграційне середовище, так і на населення УСРР. Попри неpubлічний характер операцій, їхня активність не залишалася поза увагою радянських спецслужб, що підтверджує дієвість цих заходів.

Ключову роль у створенні та керівництві розвідувальною мережею УНР відіграв генерал-хорунжий Всеволод Змієнко – офіцер Генерального штабу Армії УНР, учасник Першої світової війни, організатор оборони Одеси та активний учасник визвольних змагань. Із другої половини 1920-х років він очолював 2-й відділ Генерального штабу УНР [17, арк. 40-41], поєднуючи військовий досвід із розумінням специфіки діяльності у контексті політичного вигнання. Під його керівництвом було здійснено стратегічне планування, організовано агентурні мережі, розроблено методи конспірації, налагоджено співпрацю з іноземними спецслужбами та створено агентурні осередки в УСРР.

У 1928–1936 роках діяльність 2-го відділу Генштабу УНР під керівництвом генерал-хорунжого Всеволода Змієнка охопила території Польщі, Румунії, Чехословаччини, Туреччини, а також прикордонні регіони УСРР – Волинь, Поділля, Полісся, Бессарабію [18, арк. 107-108; 19, арк. 76-94; 19, арк. 76-94; 20, арк. 3; 21, арк. 141-142; 22, арк. 63]. Основними напрямками були організація зв'язку, переправлення агентури, передача оперативної інформації, збір даних про суспільні настрої, економічну ситуацію, військову активність радянських сил, а також оцінка планів Москви щодо України.

Важливою характеристикою діяльності 2-го відділу під керівництвом Всеволода Змієнка була налагоджена співпраця з структурами розвідок Польщі та Румунії. Така взаємодія забезпечувала не лише обмін розвідувальними даними, а й фінансову підтримку з боку союзників, дозволяючи УНР використовувати ці ресурси для протидії радянській експансії в регіоні.

Попри відсутність публічного висвітлення ролі Змієнка в еміграційному дискурсі, архівні матеріали НКВС СРСР та документи Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України свідчать про постійну зацікавленість його діяльністю з боку радянських органів держбезпеки [16, арк. 40-41; 23, арк. 283; 24, арк. 47-48; 25, арк. 111-115; 26, арк. 109-110; 27, арк. 174-179; 28, арк. 94-98]. У цих матеріалах діяльність Всеволода Змієнка розглядається як реальна загроза для радянської влади, особливо в умовах потенційної дестабілізації або військового конфлікту.

Опрацьовані архівні джерела Служби зовнішньої розвідки України дозволяють реконструювати як загальні параметри організаційної структури розвідувального апарату УНР, так і конкретні механізми його функціонування: принципи вербування, канали зв'язку, методи роботи агентури, засоби координації та передачі інформації. У цьому контексті Всеволод Змієнко постає як ключова фігура розвідувальної діяльності уряду УНР за кордоном, діяльність якого демонструє приклад інституційної витривалості в умовах втрати державної території.

У структурі Генерального штабу УНР 2-й відділ відіграв провідну роль, забезпечуючи не лише оперативний аналіз, а й координацію діяльності агентурної мережі, стратегічне прогнозування розвитку ситуації в УСРР та підтримку контактів з союзними розвідками. У матеріалах радянських органів держбезпеки зазначалося, що модель української розвідки була

частково побудована за зразком польських військових структур, що свідчить про глибоку інтеграцію в антирадянську безпекову систему Центрально-Східної Європи.

Архівні документи, зокрема ті, що зберігаються в Службі зовнішньої розвідки України, фіксують масштаб і глибину діяльності 2-го відділу, даючи змогу відтворити її ретроспективно. Всеволод Змієнко, як керівник цього органу, вибудував чітко структуровану систему з суворою ієрархією та високим рівнем конспірації, що дозволяло уникати масштабних провалів навіть за умов активної протидії з боку радянських спецслужб. Архівні звіти НКВС вказують на те, що агентурна мережа охоплювала значну територію радянської України, забезпечуючи збір інформації про політичні настрої, стан військових частин, економічну ситуацію та репресивну політику більшовицького режиму щодо українського населення.

Однією з ключових особливостей організації розвідувальної мережі УНР було поєднання персональної відповідальності агентів за власні канали зв'язку із гнучкою системою передавання інформації за допомогою кур'єрів, що забезпечувало стабільну комунікацію між центральним керівництвом і периферійними осередками [29, арк. 109-113; 30, арк. 105; 31, арк. 108]. Кур'єри виконували функції забезпечення оперативного зв'язку, передавання інструкцій, звітів, фінансування, а також відігравали роль посередників у встановленні нових зв'язків у разі втрати наявних каналів комунікації.

Всеволод Змієнко, маючи значний штабний досвід, приділяв велику увагу підготовці кур'єрського та резидентського персоналу. Підготовка включала вивчення маршрутів, розробку легенд прикриття, опанування методів конспірації, володіння засобами зв'язку та орієнтацію в оперативній обстановці на випадок провокацій або викриття з боку радянських спецслужб.

Радянські архівні матеріали засвідчують, що впродовж 1930-х років діяльність агентури УНР набувала системного характеру, зростала професійна підготовка кадрів [30, арк. 105]. У цей період спостерігалось оновлення складу агентури, що, за даними радянської контррозвідки, було зумовлено зміною тактики вербування. Якщо раніше кадрову основу становили колишні військовослужбовці Армії УНР, учасники визвольних змагань та політичні активісти, то після 1931 року акцент було перенесено на молодь – студентів, учнів старших класів, а також представників сільського середовища [31, арк. 108]. Такий підхід дозволяв залучати осіб, невідомих радянським органам безпеки, що знижувало ризики викриття і сприяло ефективнішому проникненню в соціальні середовища з меншим ступенем ідеологічної залученості.

Радянські звіти фіксували чіткі інструкції для агентів УНР: уникати письмового передавання інформації, дотримуватися індивідуальних схем зв'язку з урахуванням можливих сценаріїв провалу [32, арк. 112-113]. Особливий акцент робився на готовності діяти в умовах повстанських виступів або війни, що відповідало стратегічним розрахункам еміграційного уряду щодо можливої реставрації української державності у разі міжнародної кризи чи ослаблення СРСР [33, арк. 115-116].

Звіти НКВС вказують також на інформаційно-пропагандистські методи, які застосовувала агентура УНР на території УСРР. Акцент робився на фактах економічної відсталості, національного гноблення, освітніх і соціальних диспропорцій. Зокрема, агенти використовували дані про дискримінацію українців у системі освіти, нерівномірний доступ до стипендій і посад, а також привілейоване становище представників інших національностей для посилення невдоволення серед молоді та інтелігенції.

Особливу роль відігравали резиденти, які відповідали за організацію агентурної роботи, контроль за виконанням завдань, утримання зв'язку з центральним керівництвом та розширення мережі через вербування нових осіб. Методи вербування охоплювали особистий вплив, моральне переконання, а в окремих випадках – матеріальне заохочення [34, арк.210; 35, арк.109; 36, арк. 417]. Завдяки цим діям, навіть після масштабних арештів радянськими органами у 1929–1930 роках, зокрема в контексті справи СВУ, мережі УНР продовжували функціонувати.

У цих умовах 2-й відділ Генерального штабу УНР під керівництвом Всеволода Змієнка демонстрував зразок мобільної, ієрархічно організованої спецслужби, здатної не лише здійснювати стратегічне інформаційне забезпечення, а й впливати на внутрішньополітичні процеси в УСРР. Його діяльність сприяла збереженню української ідентичності, формуванню

політичної альтернативи радянському режиму та забезпечувала основи для мобілізаційних стратегій у разі зміни геополітичної ситуації.

Матеріали Управління державної безпеки НКВС, зібрані в архіві Служби зовнішньої розвідки України, дозволяють осмислити діяльність української розвідки як компонент політичної боротьби за національне існування. Її структура поєднувала функції національної мобілізації, інформаційного впливу та стратегічного аналізу в умовах міжвоєнної нестабільності, коли формувалися нові концепти безпеки та державності в екзилі.

Важливими чинниками ефективності мережі були чітка організаційна побудова та персоніфіковане керівництво. Матеріали радянських спецслужб, зокрема ГПУ та НКВС, містять індивідуальні характеристики всіх керівників 2-го відділу Генштабу, що дозволяє оцінити рівень підготовки, ступінь загрози для СРСР, а також їхню впливовість в еміграційному середовищі.

Всеволод Змієнко поставав у цих матеріалах як ключова фігура – цілеспрямований, дисциплінований і стратегічно мислячий керівник, який уникав авантюризму та діяв в інтересах української справи. В одному з архівних звітів НКВС зазначалося: *«Человек недюжинных способностей. По натуре честен, ни на какие авантюры не способен. К польским планам относится враждебно, больше симпатизирует националистам»* [37, арк.116]. Його керівництво базувалося на вмінні мобілізувати ресурси, підтримувати міждержавні контакти, зокрема з польською розвідкою, що дозволяло зберігати фінансову стійкість 2-го відділу навіть у періоди дефіциту ресурсів.

Особливу функцію в розвідувальній системі виконував підполковник Науменко, відповідальний за технічне забезпечення зв'язку. У радянських документах він згадується як обережний, малопомітний, але професійно підготовлений учасник розвідувальної системи: *«Инициативы не проявляет. Его специальность – связь. Ведёт тихую оппозицию к правительству УНР. Симпатизирует националистам»* [33, арк. 116]. Така позиція дозволяла йому уникати внутрішніх конфліктів і водночас забезпечувати стабільність комунікаційної інфраструктури.

Інша постать – полковник Янчевський – характеризується у матеріалах НКВС як нестабільна й схильна до авантюризму. Серед його проєктів згадується ідея створення так званого «Одеського коридору» на користь Польщі. Хоча його діяльність вважалася неефективною, завдяки зв'язкам з польськими колами та частиною уряду УНР він утримувався на посаді, що свідчить про складність кадрової політики еміграційної розвідки [34, арк. 117].

Серед чинників, що визначали ефективність діяльності 2-го відділу Генерального штабу УНР, ключове місце посідав кадровий потенціал. Особливо цінним для мережі був досвід Тимофія Коропа, який, незважаючи на сільське походження та відсутність формальної вищої освіти, проявив себе як відповідальний кур'єр і кваліфікований фотограф. Його допуск до секретного листування свідчив про високу довіру з боку керівництва та належний рівень професійної підготовки.

Порівнянну характеристику має Володимир Шевченко – випускник Празької академії, який хоч і не брав активної участі в політичному житті еміграції, відзначався послідовністю та наполегливістю у виконанні завдань, зокрема в питаннях, пов'язаних з аналізом радянської освітньої політики та діяльності комсомолу. Завдяки академічному бекграунду, він ефективно працював з молодіжним середовищем, використовуючи інтелектуальні методи впливу [33, арк. 117].

Окрему увагу привертає постать Якова Фартушного, який, попри неоднозначну оцінку особистих якостей – зокрема, відзначення його як малоздібного, пасивного та схильного до особистих вигод – утримував прихильність президента УНР. Його лояльність і готовність виконувати доручення робили його зручною фігурою для внутрішнього контролю настроїв у межах структури відділу. На противагу йому – Іван Литвиненко, який, незважаючи на певні негативні риси побутового характеру, зокрема зловживання алкоголем, володів знанням мережі УНРівської агентури та здійснював координацію операцій з переправлення людей через кордон. Його методи відзначались неформальністю, однак довели свою ефективність у практичній розвідувальній діяльності [33, арк. 118].

Інженер Яновський, випускник Петербурзького інституту шляхів сполучення, залучався до технічних завдань, зокрема аналізу транспортної інфраструктури та промислових об'єктів. Хоча

його оцінювали як працюючого, але безініціативного, саме ця характеристика дозволяла ефективно використовувати його у межах чітко регламентованих операцій.

Кур'єри, що відігравали важливу роль у системі комунікації, відбирались як зі старої, так і з нової хвилі еміграції, зрідка – з-поміж мешканців Волині, що підвищувало їхню надійність. Їхні функції включали передавання особливо важливої інформації, відновлення контактів із резидентами та моніторинг каналів інформації. Така модель організації дозволяла знижувати ризики викриття у періоди активізації радянських репресивних заходів, зокрема масових арештів та облав.

Усі зазначені особи становили частину багаторівневої мережі, де кожен виконував конкретну функцію: підтримка каналів зв'язку, збирання інформації, підтримання підпільних контактів, вербування нових агентів у разі втрат. Особливістю залишалася централізована система обліку, яка перебувала під прямим контролем керівництва 2-го відділу. Такий підхід забезпечував оперативний контроль, систематичне оновлення інформації та стабільність функціонування всієї мережі.

В умовах міжвоєнної Європи така організація дозволяла урядові УНР не лише підтримувати функціональність спецслужб, а й зберігати певні елементи державності у вигнанні, реагуючи на потенційні зміни в геополітичному середовищі. Персоніфікований аналіз кадрової структури розвідувальної мережі дає змогу зрозуміти механізми її стійкості, адаптивності та здатності до виживання в умовах постійного зовнішнього тиску.

Таким чином, поєднання індивідуальних рис, фахової компетенції та ідеологічної лояльності кадрів з загальною стратегією спецслужб УНР сформувало ефективну, гнучку та стійку розвідувальну систему. Її аналіз дозволяє глибше осмислити механізми функціонування інституцій у ситуації політичної еміграції та втрати територіального контролю.

Розвідувальна та контррозвідувальна діяльність Української Народної Республіки в умовах еміграції, зокрема робота 2-го відділу Генерального штабу під керівництвом генерал-хорунжого Всеволода Змієнка, становить важливий, хоча й досі недостатньо вивчений, сегмент історії українських спеціальних служб ХХ століття. Аналіз архівних документів, зокрема матеріалів Служби зовнішньої розвідки України, дозволяє зробити висновок, що навіть у вигнанні УНР зберігала інституційну спадкоємність, адаптувала розвідувальні практики до нових умов і продовжувала політичну боротьбу за відновлення державності.

Очевидно, що військовий досвід Всеволода Змієнка та його стратегічне бачення стали ключовими факторами у формуванні агентурної мережі, що охоплювала Польщу, Румунію, Чехословаччину та інші країни Центрально-Східної Європи. Ця структура забезпечувала координацію роботи розвідників, резидентів і кур'єрів, збір оперативної інформації, підтримання контактів з підпіллям в УСРР, а також поширення інформаційного впливу й підготовку нових кадрів. Попри обмежені ресурси, система залишалася функціональною та здатною оперативно реагувати на виклики міжвоєнного періоду. Залучення дипломатичних каналів, зокрема польських, та співпраця з іноземними спецслужбами дозволяли УНР зберігати політичну суб'єктність навіть в умовах вигнання.

Матеріали радянських спецслужб, незважаючи на ідеологічну заангажованість, становлять цінну джерельну базу для реконструкції структури 2-го відділу, вивчення методів вербування, системи підготовки кадрів та організації агентурної роботи. Простежуються цілеспрямовані зусилля щодо впливу на молодіжне середовище, селянство та робітничий клас як спроба використати внутрішні соціальні й національні протиріччя радянської дійсності. Після репресивної кампанії, пов'язаної зі справою СБУ, УНР адаптувалася до нових умов – з відкритої агітації діяльність була переведена в формат так званих «тихих організацій».

Окремого значення набуває персоніфіковане вивчення співробітників 2-го відділу. Аналіз їхніх особистих характеристик, функціональних ролей, внутрішньої взаємодії та професійних зв'язків дозволяє краще зрозуміти, яким чином людський ресурс впливав на ефективність розвідувальної діяльності. Такий підхід відкриває можливості для глибшого осмислення організаційної культури УНРівської розвідки як інструменту політичного спротиву в умовах еміграції.

Отже, досвід діяльності 2-го відділу Генерального штабу УНР у 1920–1930-х роках свідчить про існування системної, дисциплінованої та стратегічно зорієнтованої розвідувальної структури, яка забезпечувала продовження безпекової традиції навіть за відсутності контролю над власною територією. Значущість цього досвіду виходить за межі суто історичного інтересу – він демонструє, що український визвольний рух спирався не лише на символічні жести, а й на організований інституційний опір, здатний до довготривалої мобілізації.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на розширення джерельної бази за рахунок нових архівних відкриттів як в українських, так і в зарубіжних фондах. Окрему увагу заслуговують біографічні студії ключових фігур розвідки УНР, а також порівняльний аналіз із відповідними структурами інших еміграційних урядів Європи міжвоєнного часу. Такий підхід дозволить глибше оцінити роль розвідки в загальному контексті боротьби за українську незалежність у ХХ ст.

Джерела і література:

1. В Одесі з'явилася вулиця керівника розвідки УНР Всеволода Змієнка. (2024). URL: <https://tinyurl.com/4dy4s7jr> (дата звернення: 20.07.2025).
2. Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Організація українських націоналістів і зарубіжні спецслужби (1920 – 1950-ті рр.). *Український історичний журнал*. № 3, 2009. С. 132–146.
3. Гай-Нижник П. Військова розвідка і контррозвідка УНР та УД: створення, завдання, діяльність (1918 р.). Національна спецслужба в українському державотворенні: збірник статей і матеріалів з нагоди 29-ї річниці утворення СБУ. Київ: Прометей, 2021. С. 77–102.
4. Давидюк Р. Діяльність спецслужби Державного центру УНР у Кременецькому повіті. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 1 (57), 2022. С. 95–111.
5. Зовнішня розвідка України: з чого все починалось. (2021). URL: <https://tinyurl.com/ukbp539f> (дата звернення: 20.07.2025).
6. Махиня О. Зовнішня розвідка УНР. Українське військо в національній революції 1917–1921 рр. (До 100-річчя армії УНР). *Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції*. Львів, Україна, Львів: НАСВ, 2017. С. 32–34.
7. Марціяш І. В Одеській області на честь воїнів ГУР назвали населений пункт. «24 канал», 8 листопада 2024. URL: <https://tinyurl.com/288m9rcw> (дата звернення: 20.07.2025).
8. Мілютін, С. Ю. Василь Недайкаша: сотник армії УНР, розвідник, громадський діяч в еміграції. Історико-краєзнавчі студії, 2022. С. 6–18.
9. Сідак В. С. «Очі і вуха» Армії УНР. Деякі фрагменти про створення і діяльність військової розвідки Директорії УНР. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 1–2, 1995. С. 281–290.
10. Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. Київ: Альтернативи, 1998. С. 102.
11. Сідак В. С., Вронська Т. В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. Київ: Темпора, 2003. С. 240.
12. Степаненко Г. Чим видатний Всеволод Змієнко, чому його ім'ям назвали вулицю в центрі Одеси та до чого тут ГУР. Суспільне Одеса, 17 вересня 2024 року. URL: <https://tinyurl.com/2crb43bz> (дата звернення: 20.07.2025).
13. Школа розвідки УНР. (2022). URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/shkola-rozvidky-unr> (дата звернення: 20.07.2025).
14. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗРУ). Ф.1. Спр. № 12617, т. 15. Арк. 36-39.
15. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12628, т. 7. Арк. 93.
16. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12617, т. 15. Арк. 42-64.
17. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12617, т. 15. Арк. 40-41.
18. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12628, т. 3. Арк. 107-108.
19. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12628, т. 6. Арк. 76-94.
20. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 1812, т. 1. Арк. 3.
21. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12628, т. 4. Арк. 141-142.
22. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12628, т. 6. Арк. 63.
23. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12628, т. 3. Арк. 283.
24. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12628, т. 4. Арк. 47-48.

25. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 7246, т. 1. Арк. 111-115.
26. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 7246, т. 1. Арк. 109-110.
27. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 7246, т. 1. Арк. 174-179
28. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12628, т. 7. Арк. 94-98.
29. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12617, т. 15. Арк. 109-113.
30. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12617, т. 15. Арк. 105.
31. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12617, т. 15. Арк. 108.
32. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12628, т. 7. Арк. 112-113.
33. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12628, т. 7. Арк. 115-116.
34. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12617, т. 8. Арк. 210.
35. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 1812, т. 1. Арк. 109.
36. ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. № 12617, т. 17. Арк. 417.

References:

1. V Odesi znavlyasia vulytsia kerivnyka rozvidky UNR Vsevoloda Zmiiienka. (2024). URL: <https://novynarnia.com/2024/08/07/v-odesi-zyavlyasya-vulyczya-kerivnyka-rozvidky-unr-vsevoloda-zmiiyenka/> (Accessed 20 July 2025). [in Ukrainian].
2. Viedenieiev, D. V. & Lysenko, O. Ye. 2008. Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i zarubizhni spetssluzhby (1920–1950-ti rr.). *Ukrainian Historical Journal*. 2009. No 3, pp. 132–146. [in Ukrainian].
3. Hai-Nyzhnyk, P. 2021. Viiskova rozvidka i kontrozvidka UNR ta UD: stvorennia, zavdannia, diialnist (1918 r.). Natsionalna spetssluzhba v ukrainskomu derzhavotvorenii: zbirnyk statei i materialiv z nahody 29-yi richnytsi utvorennia SBU. Kyiv: Prometei, pp. 77–102. [in Ukrainian].
4. Davydiuk, R. 2022. Diialnist spetssluzhby Derzhavnoho tsentru UNR u Kremenetskomu poviti. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. No 1(57), pp. 95–111. [in Ukrainian].
5. Zovnishnia rozvidka Ukrainy: z choho vse pochynalos. 2021. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/zovnishnya-rozvidka-ukrainy-z-choho-vse-pochynalos> (Accessed 20 July 2025). [in Ukrainian].
6. Makhynia, O. Zovnishnia rozvidka UNR. Ukrainske viisko v natsionalnii revoliutsii 1917–1921 rr. (Do 100-richchia armii UNR). *Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovoii konferentsii*. Lviv, Ukraina, 3 lystopada 2017 r. Lviv: NASV, pp. 32–34. [in Ukrainian].
7. Martsiash, I. 2024. V Odeskii oblasti na chest voyniv HUR nazvaly naselenyi punkt. 24 kanal, 8 lystopada 2024. URL: https://24tv.ua/gur-mo-chest-biytsiv-rozvidki-nazvali-selo-odeskiy-oblasti-24_n2681364 (Accessed 20 July 2025). [in Ukrainian].
8. Miliutin, S. Yu. 2022. Vasyl Nedaikasha: sotnyk armii UNR, rozvidnyk, hromadskiy diiach v emihratsii. *Istoryko-kraieznachchi studii*, pp. 6–18. [in Ukrainian].
9. Sidak, V. C. 1995. “Ochi i vukha” Armii UNR. Deiaki frahmenty pro stvorennia i diialnist viiskovoi rozvidky Dyrektorii UNR. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. No 1–2, pp. 281–290. [in Ukrainian].
10. Sidak, V. S. 1998. Natsionalni spetssluzhby v period Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. Kyiv: Alternatyvy, 102 p. [in Ukrainian].
11. Sidak, V. S. & Vronska, T. V. 2003. Spetssluzhba derzhavy bez terytorii: liudy, podii, fakty. Kyiv: Tempora, 240 p. [in Ukrainian].
12. Stepanenko, H. 2024. Chym vydatnyi Vsevolod Zmiiienko, chomu yoho imiam nazvaly vulytsiu v tsentri Odesy ta do choho tut HUR. *Suspilne Odesa*, 17 veresnia 2024 roku. URL: <https://suspilne.media/odesa/834327-cim-vidatnij-vsevolod-zmiienko-comu-jogo-imam-nazvali-vulicu-v-centri-odesi-ta-do-cogo-tut-gur/> (Accessed 20 July 2025). [in Ukrainian].
13. Shkola rozvidky UNR. 2022. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/shkola-rozvidky-unr> (Accessed 20 July 2025). [in Ukrainian].
14. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby zovnishnoi rozvidky Ukrainy [Sectoral State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine] (as follows – HDA SZRU). F.1. Spr. No12617, vol. 15. Ark. 36–39. [in Russian].
15. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12628, vol. 7. Ark. 93. [in Russian].

16. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12617, vol. 15. Ark. 42–64. [in Russian].
17. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12617, vol. 15. Ark. 40–41. [in Russian].
18. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12628, vol. 3. Ark. 107–108. [in Russian].
19. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12628, vol. 6. Ark. 76–94. [in Russian].
20. HDA SZRU. F.1. Spr. No 1812, vol. 1. Ark. 3. [in Russian].
21. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12628, vol. 4. Ark. 141–142. [in Russian].
22. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12628, vol. 6. Ark. 63. [in Russian].
23. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12628, vol. 3. Ark. 283. [in Russian].
24. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12628, vol. 4. Ark. 47–48. [in Russian].
25. HDA SZRU. F.1. Spr. No 7246, vol. 1. Ark. 111–115. [in Russian].
26. HDA SZRU. F.1. Spr. No 7246, vol. 1. Ark. 109–110. [in Russian].
27. HDA SZRU. F.1. Spr. No 7246, vol. 1. Ark. 174–179. [in Russian].
28. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12628, vol. 7. Ark. 94–98. [in Russian].
29. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12617, vol. 15. Ark. 109–113. [in Russian].
30. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12617, vol. 15. Ark. 105. [in Russian].
31. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12617, vol. 15. Ark. 108. [in Russian].
32. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12628, vol. 7. Ark. 112–113. [in Russian].
33. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12628, vol. 7. Ark. 115–116. [in Russian].
34. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12617, vol. 8. Ark. 210. [in Russian].
35. HDA SZRU. F.1. Spr. No 1812, vol. 1. Ark. 109. [in Russian].
36. HDA SZRU. F.1. Spr. No 12617, vol. 17. Ark. 417. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344136>

УДК 94(477)«1941»

PORTRAIT OF A SOVIET SABOTEUR OF THE EARLY PERIOD OF GERMAN-SOVIET WAR: EDUCATION, ETHNIC ORIGIN, TRAINING, MISSIONS (BASED ON ROMANIAN INTELLIGENCE MATERIALS)

Artem Fylypenko

Post-graduate student

Department of History of Ukraine

South Ukrainian National Pedagogical

University named after K. D. Ushynsky

26 Staroportofrankivska St, Odesa, 65020,

Ukraine

Head of the Workshop of the

Scientific-Research Center of the Armed

Forces of Ukraine “State Oceanarium”,

Naval Institute, National University

“Odesa Maritime Academy”

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-8283-5313>E-mail: fylypenko.niss@gmail.com

Citation: Fylypenko, A. (2025) Portrait of a Soviet saboteur of the early period of German-Soviet War: education, ethnic origin, training, missions (based on Romanian intelligence materials), *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 137–147.

Submitted: 19.11.2025.

ПОРТРЕТ РАДЯНСЬКОГО ДИВЕРСАНТА ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: ОСВІТА, ЕТНІЧНЕ ПОХОДЖЕННЯ, ПІДГОТОВКА, МІСІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУМУНСЬКОЇ РОЗВІДКИ)

Артем Філіпенко

Здобувач

кафедри історії України

ДЗ «Південноукраїнський національний

педагогічний університет імені

К. Д. Ушинського»

вул. Старопортофранківська, 26,

м. Одеса, 65020, Україна

Abstract

The article, based on archival documents of the National Archives of the Republic of Moldova, attempts to create a portrait of a Soviet saboteur of the early period of the German-Soviet war. The main attention is paid to Soviet sabotage groups that operated against Romania, an ally of Nazi Germany. Based on the analysis of documents, it is shown that the active sending of Soviet reconnaissance and sabotage groups to the rear of German-Romanian troops began in early July, three weeks after the start of the German-Soviet war. Soviet structures were not ready for deployment of sabotage activities and partisan movement behind enemy lines. As a result, in the first months, the training of saboteurs took place according to an accelerated program. When selecting performers of reconnaissance and sabotage missions, attention was paid to natives of regions that were part of the Kingdom of Romania until 1940 (modern Republic of Moldova and Southern Ukraine). The saboteurs were given the classic tasks of destroying communication lines, sabotage on railways and highways. In the first months, the possibility of a Soviet counteroffensive was taken into account.

Keywords: Southern Ukraine, intelligence, Odesa, Romania, World War II, partisans, Transnistria, occupation.

Анотація

В статті на основі архівних документів Національного Архіву Республіки Молдова здійснена спроба створити портрет радянського диверсанта початкового періоду німецько-радянської війни. Головна увага присвячена радянським диверсійним групам, які діяли проти Румунії — союзника нацистської Німеччини.

Начальник майстерні
експериментально-виробничого цеху
Науково-дослідний центр Збройних
Сил України «Державний океанаріум»
Інституту Військово-Морських Сил
Національного університету «Одеська
морська академія»
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0002-8283-5313>
E-mail: fylypenko.niss@gmail.com

Цитування: Филипенко А. Портрет радянського диверсанта початкового періоду німецько-радянської війни: освіта, етнічне походження, підготовка, місії (за матеріалами румунської розвідки). *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 137–147.

Отримано: 19.11.2025 р.
1,1 д.а.

На підставі аналізу документів, показано, що активне засилання радянських розвідувальних та диверсійних груп у тил німецько-румунських військ розпочалося на початку липня через три тижні після початку німецько-радянської війни. Радянські структури виявилися не готові до розгортання диверсійної діяльності та партизанського руху у тилу противника. Внаслідок цього, в перші місяці підготовка диверсантів відбувалася за прискореною програмою. При підборі виконавців розвідувальних та диверсійних місій приділялася увага уродженцям регіонів, які до 1940 року входили до складу Королівства Румунія (сучасні Республіка Молдова та Південь України). Перед диверсантами ставилися класичні завдання руйнації ліній зв'язку, диверсії на залізницях та автошляхах. В перші місяці враховувалася можливість радянського контрнаступу.

Ключові слова: Південь України, розвідка, Одеса, Румунія, Друга світова війна, партизани, Трансністрія, окупація.

Російсько-українська війна спонукала до перегляду усталених поглядів на події Другої світової війни. Російські агресори використовують міфологізовану історію цієї війни для виправдання нападу на Україну. Зі свого боку, ігнорування українськими дослідниками тематики, пов'язаної із Другою світовою війною або зведення її виключно до досліджень українського національно-визвольного руху тієї доби створює сприятливі умови, які дозволяють агресору монополізувати історичну пам'ять про Другу світову війну, нав'язувати свою версію подій 80-річної давнини, просувати концепцію Великої Вітчизняної війни (рос. – «Великой Отечественной войны»).

Внаслідок російсько-української війни більшість архівних матеріалів, присвячених Другій світовій війні опинилася поза досяжністю українських дослідників. Натомість є можливість залучити в обіг документи інших країн, у тому числі Румунії, яка стала жертвою радянської агресії у 1940 р., була союзником нацистської Німеччини з 1941 по 1944 р., а з 23 серпня 1944 р. приєдналася до Антигітлерівської коаліції.

Важливим аспектом Другої світової війни була розвідувально-диверсійна діяльність протиборчих сторін в тилу ворога, спрямована на отримання розвідувальної інформації та руйнування системи забезпечення фронту – порушення зв'язку та комунікацій, роботи автомобільного та залізничного транспорту тощо. При цьому Радянський Союз активно використовував для зазначених цілей партизанський рух на тимчасово окупованих територіях, у тому числі на території України.

Радянсько-партійна історіографія традиційно глорифікувала партизанство та підпілля в часи Другої світової війни, намагаючись представити його, як прояв всенародного спротиву окупації. При цьому всіляко звеличувалася роль комуністичного керівництва в організації партизанського руху. Серед видань, де висвітлювався партизанський рух в Україні та на території Молдавської РСР, можна виділити спогади начальника Українського штабу партизанського руху Т.Строкача [9] та книгу Д.Сліна [3].

За останній час з'явилося чимало видань, які дозволяють деміфологізувати історію радянського партизанського руху, з'ясувати роль в його організації органів Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) та Робітничо-Селянської Червоної армії (РСЧА), пролити

світло на невідомі сторінки історії Другої світової. Серед цих робіт можна виділити роботи українських дослідників, зокрема, роботи А. Кентія та В. Лозицького [4], О. Гогуня [2], О. Бабиця [1], В. Савченка, І. Сапожникова та О. Русанова [8] та інших. В цьому контексті не можна не згадати російських дослідників, зокрема, таких як А. Попов [7], які попри слідування російській ідеологічній концепції «Великой Отечественной войны», досліджують роль НКВС в організації партизанського руху.

Не менший інтерес представляє погляд на радянських розвідників, партизан та диверсантів з боку їх противників, в нашому випадку, румунських спеціальних служб, на які під час Другої світової війни були покладені завдання протидії радянській розвідувально-диверсійній діяльності. За останній час в Румунії з'явилося чимало публікацій, присвячених діяльності румунських спецслужб часів Другої світової війни. Серед них виділяються публікації К. Тронкоте [13; 14], П. Морару [10; 11], А. Спину [12]. Вони дають уявлення про організацію румунських спецслужб, зокрема Спеціальної розвідувальної служби (SSI), основні напрями їх діяльності. Водночас, ці публікації так само, як і публікації українських дослідників потребують певного доповнення за рахунок залучення в обіг нових документів, порівняння віддзеркалення подій кожною зі сторін.

Мета публікації – на підставі документів румунської розвідки, що зберігаються у фондах Національного архіву Республіки Молдова, дослідити портрет радянського диверсанта початкового періоду німецько-радянської війни, висвітлити його соціальне та етнічне походження, рівень освіти, з'ясувати обставини залучення його до розвідувально-диверсійної діяльності органами НКВС, зміст та характер підготовки. Слід зауважити, що це дослідження має і певне практичне значення, оскільки партизанський рух, як і розвідувально-диверсійна діяльність є проявами асиметричних бойових дій, які властиві війнам та конфліктам ХХІ ст.

У період 20-30-х років ХХ ст. радянське керівництво приділяло значну увагу організації партизанського руху. Це було пов'язано із загальною військовою слабкістю Радянського Союзу, внаслідок чого не виключалося, що на початковому етапі війни з іншими країнами РСЧА буде змушена залишити прикордонні території і відійти у глиб країни. Для протидії противнику на тимчасово окупованій території створювалися законспірована та добре підготовлена мережа диверсійних груп та диверсантів-одинаків у містах та на залізницях на захід від лінії укріплених районів. Також створювалися партизанські загони, які мали бути розгорнуті у випадку агресії, проводилися навчання, здійснювалася підготовка командного складу, приділялася увага матеріально-технічному забезпеченню партизанського руху. Крім того, радянські диверсанти на початку 1920-х років здійснювали заходи «активної розвідки» на території Польщі та Румунії, в рамках яких засилялися диверсійні групи, створювалися підпільні комуністичні осередки, здійснювалися акти терору по відношенню до місцевої адміністрації.

У роки «великого терору» 1937-1938 рр. системі підготовки партизанських кадрів було завдано нищівного удару. Не останню роль у цьому відіграла зміна військової концепції, яка передбачала ведення бойових дій «малою кров'ю на ворожій території». Відповідно відпадала і потреба в організованому партизанському русі, як засобі боротьби з ворогом. Мережа шкіл, де готувалися кадри для партизанського руху, була ліквідована, партизанські загони і групи розформовані, значна частина кадрів, які займалися підготовкою до партизанської війни, знищена. Як наслідок, після початку вторгнення нацистської Німеччини радянські органи безпеки спільно з структурами ВКП (б) у терміновому порядку і без відповідної матеріальної бази починають створювати диверсійні підрозділи та партизанські загони для організації диверсій у тилу противника.

В південних районах України та на території Молдавської РСР радянські диверсанти діяли проти військ союзника нацистської Німеччини – Румунії, яка вступила у війну проти СРСР з метою повернення захоплених Радянським Союзом у 1940 р. територій Бессарабії та Північної Буковини (Ізмаїльська, Чернівецька області Української РСР, частина Молдавської РСР).

Боротьбою з радянськими диверсантами, а згодом з партизанськими загонами та підпіллям займалися кілька структур Румунії. Провідною з них була Спеціальна інформаційна (розвідувальна) служба (Serviciul speciale de informatie – SSI), створена у 1940 р. шляхом реорганізації іншої спеціальної служби: Секретної розвідувальної служби румунської армії –

SSIAR (Serviciul Secret de Informatii a Armatei Romane). SSI мала у своєму складі як розвідувальне, так і контррозвідувальне управління (секцію). Безпосереднім виявленням та затримкою радянських диверсантів займалися військові частини, в зоні розташування яких було здійснене десантування радянських розвідувально-диверсійних груп або частини жандармерії.

Після вступу Румунії у Другу світову війну, жандармерія отримала конкретні завдання: боротьба з терористичними діями; охорона важливих економічних об'єктів; посилення заходів внутрішнього порядку, протидія діям десантників та парашутистів, спостереження за опозиційними діями тощо. Крім того, у районі військових операцій було розгорнуто 23 жандармські легіони, мобільний легіон, 195 жандармських секцій та 1044 жандармські пости чисельністю приблизно 10 000 жандармів.

На початку вторгнення нацистської Німеччини ситуація на півдні СРСР (територія Молдавської РСР та Ізмаїльська область Української РСР) в цілому склалася сприятливою для радянських військ. Спроби німецько-румунських військ форсувати р. Прут в перші тижні німецько-радянської війни виявилися невдалими, з п'яти захоплених плацдармів залишився лише один. 25 червня 1941 р. на базі Одеського військового округу був створений Південний фронт, якому протистояло угруповання румунсько-німецьких військ у складі 11-ї німецької, 4-ї та 3-ї румунської армій. Зоною відповідальності Південного фронту була ділянка завширшки 700 км від м. Липкани до гирла Дунаю.

Основні події на цей час розгорнулися на заході СРСР, де німецькі війська успішно просуваються вглиб радянської території. За умов швидкого наступу противника питання організації боротьби в його тилу ставало дедалі більш актуальним для радянського командування.

Показово, що в директиві НКДБ СРСР (з 3 лютого по 20 липня 1941 р. існував окремий Наркомат держбезпеки, який згодом знову об'єднали з НКВС) №136 про завдання органів державної безпеки в умовах військового часу, виданої на другий день після початку вторгнення, 24 червня 1941 р., за підписом наркома держбезпеки Всеволодом Меркуловим, не було жодної згадки про організацію підпільно-диверсійної роботи в тилу противника [6, с. 67-68], що свідчить про те, що органи держбезпеки ще не почали готуватися до цього.

Вперше ідея розгортання диверсійних груп і організації партизанського руху була сформульована в спільній директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей» від 29 червня 1941 р., яка щодо розгортання партизанського руху зводилася до наступного: «...в зайнятих ворогом районах створювати партизанські загони і диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни всюди і скрізь, для підризу мостів, доріг, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалювання складів тощо. У захоплених районах створювати нестерпні умови для ворога та всіх його помічників, переслідувати та знищувати їх на кожному кроці, зривати усі їхні заходи. Для керівництва всією цією діяльністю завчасно, під відповідальність перших секретарів обкомів та райкомів створювати з найкращих людей надійні підпільні осередки та явочні квартири у кожному місті, районному центрі, робочому селищі, залізничній станції, у радгоспах та колгоспах» [6, с.123].

30 червня 1941 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було розглянуто питання про «створення партизанських загонів, підпілля і диверсійних груп» [9, с.16]. 5 липня 1941 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про організацію масового партизанського руху та партійного підпілля в окупованих районах. Для цієї мети була організована Оперативна група на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Михайлом Бурмистенком, затверджені оперативні групи в обкомах КП(б)У. Згодом створене Республіканське управління по керівництву партизанськими загонами, диверсійними групами і винищувальними загонами. У серпні 1941 р. при всіх військових радах фронтів і армій почали діяти 7-мі відділи, які повинні були створювати партизанські загони в тилу противника у смузі цих об'єднань [9, с.16].

При цьому, як зазначають українські дослідники А. Кентій та В. Лозицький, організацією радянського партизанського руху займалися паралельно, фактично незалежно один від одного, партійні організації, органи НКВС, військові ради й політуправління фронтів, політичні та розвідувальні відділи армій. «Координація їхніх зусиль і дій на вищому партійно-державному чи військовому рівні була відсутня. При цьому кожен з причетних до організації і керівництва партизанським рухом чинників мав власне бачення і розуміння поставлених перед ним завдань» [4, с. 29].

Протягом перших тижнів після вторгнення нацистської Німеччини ситуація на південному фланзі (Молдавська РСР та південь Одеської області) залишалася стабільною. Перша інформація про радянських «парашутистів» (під такою назвою в румунських документах іменуються радянські розвідники та дисерсанти) з'явилася вже в перші дні радянсько-німецької війни. 23 червня 1941 р. жандармський легіон Яломіци повідомляв, що між селами Серулешть та Фундуля, жудеца Ілфов були висаджені два парашутиста, проте перевірка показала, що висадки десантників не було. Виявилось хибним повідомлення того ж дня від протиповітряного спостерігача 30-го егерського (доробанць) полку про висадку трьох парашутистів в напрямку Жилави [5, арк. 243]. В цілому в перші дні війни було чимало хибних сигналів про висадку парашутистів: 27 червня в лісу Белечянка та комуни Пошта (жудец Ілфов), 30 червня в лісу біля села Пічіорул Лупулуй, повіту Яси. 26 червня 1941 р. жандарми затримали радянського «парашутиста», який днем раніше був помічений на території села Салчіа-Текуць. Як з'ясувалось ним був не диверсант, а старший лейтенант з 5-го бомбардувального полку РСЧА, розташованого у м. Білгород-Дністровський, ймовірно збитий під час виконання бойового завдання [5, арк. 249].

Швидкий відступ радянського Південно-Західного фронту створив загрозу оточення радянського Південного фронту в Бессарабії. Було прийняте рішення про відведення військ за р. Дністер. 2 липня 1941 р. розпочався наступ німецько-румунських військ, які 16 липня 1941 р. зайняли Кишинів, а 21 липня – Бельци. Радянські війська залишили також Ізмаїльську область (нині південні райони Одеської області). Разом з радянськими військами евакуювалося і партійне керівництво Молдавської РСР, яке мало відповідати за організацію партизансько-підпільного руху.

Перші достовірні дані про радянських диверсантів з'являються вже після початку наступу румунсько-німецьких військ. 6 липня на краю села Тетерушь (жудец Яси) був знайдений парашут радянського зв'язку та радіостанція, а 7 липня було отримано повідомлення, що між комунами Текута та Мірешті жудеца Васлуй було помічено 5 осіб, які рухалися в напрямку лісу Ларга. Судячи з повідомлення, поряд з жандармами, у пошуці парашутистів були задіяні селяни з навколишніх сіл. Один парашутист був вбитий в лісу увечері 7 липня, 10 липня інший парашутист був захоплений. 11 липня під час бою з жандармами один з парашутистів був вбитий, ще двоє поранені. В бою отримав смертельне поранення селянин з комуни Текута, який був залучений до пошуку диверсантів. Були поранені призовник з цієї ж комуни, один жандарм та двоє солдатів 35 піхотного полку [5, арк. 250]. Водночас, з повідомлення не зрозуміло остаточно, чи були зазначені «парашутисти» диверсантами чи екіпажем збитого радянського літака.

7 липня 1941 р. Генеральна штаб-квартира румунської армії повідомила в циркулярній телеграмі № 103/941, підписаній начальником Головного штабу генералом Александрю Іоаніціу, що «останні дані свідчать про те, що радянська армія висадила озброєних парашутистів за лінією фронту у вразливих точках». Зазначені парашутисти мали завданням розвідку, пропаганду та диверсії [11, р. 123].

Тим часом, радянське командування намагалось надати боротьбі в тилу противника системного та організованого характеру. 18 липня 1941 р. була прийнята Постанова ВКП(б) «Щодо організації боротьби в тилу німецьких військ», в якій констатовалося, зокрема і те, що «не рідкісні випадки, коли керівники партійних і радянських організацій у районах, що зазнали загрози захоплення німецькими фашистами, ганебно кидають свої бойові пости, відходять у глибокий тил, на спокійні місця, перетворюються на ділі на дезертирів та жалюгідних боягузів». Постанова вимагала спрямовувати для організації підпільних комуністичних осередків та керівництва партизанським рухом та диверсійною боротьбою до районів, захоплених противником «найбільш стійкі керівні партійні, радянські та комсомольські працівники, а також віддані Радянській владі безпартійні товариші, ознайомлені з умовами району, до якого вони прямують». Передбачалося, що засилання «має бути ретельно підготовлене і добре законспіроване, для чого слід кожну групу (2–3–5 осіб), що засилається зв'язувати тільки з однією особою, не пов'язуючи групи, що засилаються, між собою» [6, с. 344].

24 липня 1941 р. 2-е контррозвідувальне відділення 2-го відділу Головної штаб-квартири підготувало розвідувальне зведення «Радянські парашутисти як шпигуни, диверсанти та терористи». В ній міститься інформація про те, що станом на дату підготовки зведення було виявлено 5 груп парашутистів-диверсантів загальною кількістю 36 осіб [11, р. 123].

В цілому за даними 2-го контррозвідувального відділу Головного штабу більше ніж за два літніх місяці 1941 р. в тилу румунсько-німецьких військ було висаджено 124 радянських диверсанта, більшість з яких було заслано в провінцію Молдова (область на північному сході сучасної Румунії між Східними Карпатами на заході та річкою Прутом на сході), Буковину (область на півночі Румунії, північна Буковина –тепер Чернівецька область України) та Бессарабію (регіон у межиріччі Пруту, Дністра та Дунаю, нині правобережні райони Республіки Молдова та південні райони Одеської області України). Також в центрі уваги регіон Мунтенія, де розташовані румунські нафтопромисли (див. табл.1).

Таблиця 1

Кількість радянських парашутистів, висаджених в тилу румунських військ з 22 червня по 30 серпня 1941 р. [5, арк. 256]

Провінція	Кількість висаджених парашутистів	Кількість схоплених парашутистів		Парашутисти не схоплені (на поточний час)	Зауваження
		Живих	Мертвих		
Молдова	65	14	3	48	
Буковина	17	10	5	2	
Бессарабія	23	8	3	12	
Добруджа	8	7	1	-	
Мунтенія	11	10	-	1	
Олтенія	-	-	-	-	
Ардял	-	-	-	-	
В цілому	124	49	12	63	

У вересні 1941 р. картина змінюється. Збільшилася кількість диверсантів, яких висаджували в Бессарабії, в той час як кількість парашутистів, закинутих в Молдову (див. табл. 2). Це, судячи зі всього, пов'язане із просуванням лінії фронту на схід і переходом Бессарабії під контроль Румунії. Відповідно, саме Бессарабія, а не Молдова стала ближнім ворожим тилом. До того ж, на цей час припадають спроби організації партизанського руху на території Молдавської РСР. Так, у вересні 1941 р. ЦК КП(б) Молдавії, який знаходився у м. Сталіно (тепер м. Донецьк) приймає рішення про направлення на територію Молдавської РСР республіканського партійного центру на чолі з секретарем Слободзейського райкому Олексієм Терещенком. 25 вересня 1941 р. група висадилася біля села Мікауци і одразу ж потрапила до засідки, двоє з групи загинуло, четверо покінчило самогубством, а троє були захоплені і після проведення слідчих дій розстріляні [3, с. 19-20]. Мунтенія з її нафтопромислами також продовжує перебувати в центрі уваги радянських спецслужб.

Таблиця 2

Кількість радянських парашутистів, висаджених в тилу румунських військ з 1 по 30 вересня 1941 р. [5, арк. 294]

Провінція	Кількість висаджених парашутистів	Кількість схоплених парашутистів		Парашутисти не схоплені (на поточний час)	Зауваження
		Живих	Мертвих		
Молдова	2	2	-	-	
Буковина	-	-	-	-	
Бессарабія	25	18	5	2	
Добруджа	3	2	-	1	
Мунтенія	10	7	-	3	
Олтенія	-	-	-	-	
Ардял	-	-	-	-	
В цілому	40	29	5	6	

SSI був підготовлений документ під назвою «Розвідувальні висновки, отримані в результаті допитів радянських агентів розвідки, терористів та парашутистів, що перебували під слідством, з 22 червня по 30 серпня 1941 року». Як зазначається в документі, за зазначений період було допитано 20 осіб, серед яких 10 агентів, засланих органами НКВС, п'ять осіб, які співпрацювали з органами НКВС, три особи, «які перетнули кордон обманним шляхом», два терористи (так у документі – *А.Ф.*), залишені органами НКВС в Кишиніві «для діяльності на випадок відступу або наступу російського наступу» [5, арк.274]

Більшість з «агентів, засланих НКВС», були завербовані з числа сільського населення. З 10 агентів і двох «терористів» – семеро мали максимум 4 класи початкової школи; один, кравець за фахом, мав 5 класів професійної освіти; один вчитель з 4 класами середньої школи; один фармацевт, був офіцером резерву; один, службовець телефонної компанії – випускник політехнічної школи в Брно (Чехословаччина); один – плиточник, мав 4 класи початкової освіти. Всі троє осіб, «які перетнули кордон обманним шляхом» – селяни-«орачі»; п'ятеро осіб, що співпрацювали з органами НКВС – селяни.

За етнічним складом серед «агентів, засланих НКВС», було чотири українця, троє росіян, двоє румунів та один німець.

Всі «агенти заслани НКВС» і «терористи», як зазначалося в документі, «мали дуже низьку підготовку беручи до уваги обмеженість їх місій у часі та просторі» [5, арк. 276]. Був відзначений лише єдиний випадок, коли «терорист» отримав спеціальну підготовку органів НКВС враховуючи важливість дорученого йому завдання.

Більшість агентів переткнули кордон пішки через район Герца, спрямовані органами НКВС з Північної Буковини (Чернівецька область) вплавав, а терористи мали у випадку російського наступу провисуватися до румуно-німецького фронту.

Всі агенти, як зазначається в документі, були заслани до Румунії для збирання інформації військового характеру, зокрема:

- дислокація румунських та німецьких військ на Півночі Молдови;
- прізвища командирів румунських з'єднань та військових частин;
- розташування аеродромів та складів з паливом в Молдові;
- ситуація на автошляхах та залізницях в Молдові;
- точне розташування автомобільних та залізничних мостів в Молдові;

Термін завдання складав максимум три дні.

Радянські диверсанти отримували завдання як на випадок наступу радянських військ, так і на випадок їх наступу.

У випадку відступу РСЧА вони мали завдання:

- руйнування залізниць, мостів та автошляхів в районі Орхей – Кишинів – Бесарабське (нині центральні райони Республіки Молдова – *А.Ф.*);
- руйнування телефонних та телеграфних ліній;
- перехоплення телефонних розмов;
- знищення складів боєприпасів, продовольства, фуражу та резервуарів з паливом;
- напади на конвої та військові транспорти;
- захоплення документів та оперативних планів військового командування;
- виявлення дислокації румунсько-німецьких військ особливо артилерії та моторизованих частин;
- викрадення румунських або німецьких командирів, яких необхідно було переправляти через лінію фронту, а у випадку, якщо переправлення неможливе, в них мають бути вилучені документи, а самі вони ліквідовані.

У випадку наступу радянських військ перед диверсантами були поставлені наступні завдання:

- одягнувши румунську форму, слідувати попереду румунсько-німецького фронту для знищення шляхів відходу та провокування паніки серед населення;
- руйнування залізниць, мостів, автошляхів, телеграфних та телефонних проводів, військових складів різного характеру в районі Роман – Бакеу – Плоешть або Роман – Пашкань – Яси;
- підпал свердловин в нафтових районах Прахови.

Справи 12 з 20 зазначених агентів були розглянуті Військовим Судом Військового командування Бухареста, ще двох – військовим судом 4 корпусу 2-ї румунської армії. З них сімом були висунуті звинувачення у шпигунстві та незаконному перетині кордону, трьом – у незаконному перетині кордону та розміщенні агентів, двоє звинувачені у шпигунстві та тероризмі, ще двоє звинувачувалися у співпраці з НКВС. П'ятеро були звільнені: двоє, які були заслані органами НКВС та троє, що співробітничали з органами НКВС. Причини звільнення не пояснюються. По одному з затриманих агентів справа не була завершена [5, арк. 277а].

За той самий часу були виявлені випадки висадки 65 «парашутистів», серед яких 41 були допитані. Було з'ясовано, що вони були заслані з центрів підготовки в населених пунктах: Сходня поблизу Москви та Бровари поблизу Києва, Одеса, Миколаїв, Котовськ, Симферополі, Вознесенськ, Нова Полтава [5, арк. 278]. Як зазначається у документі, підготовленому румунською розвідкою, більшість диверсантів були завербовані з числа військовослужбовців, робітників, ремісників та в'язнів (категорія не зазначалась).

Серед затриманих радянських диверсантів, було два лейтенанти, з яких один політрук, шість молодших лейтенантів, як кадрових, так і запасу, двоє, як вказано в документі, «помічники молодших лейтенантів», можливо старшини, один сержант, 14 «ремісників та робітників, які пройшли первинний курс», троє студентів [5, арк. 279]. Інші диверсанти були людьми без професії, школярі старших класів та в'язнів.

За етнічним складом 25 з 41 «парашутистів» були росіянами, 17 – українцями, 11 – євреями з Буковини, Бессарабії та «Старого королівства», 8 – бессарабські румуни, 3 – поляки з Бессарабії та один – радянський німець [5, арк. 279]. Всі парашутисти пройшли відповідну теоретичну та практичну підготовку в відповідних центрах, де їх вчили стрибкам з парашутом, орієнтуванню на місцевості із використанням карти та компаса, особливо у нічний час, топографії, користуванню різними зразками стрілецької зброї та вибухівкою, організації залізничних аварій, радіотелеграфісти проводили відповідний курс поводження з радіостанціями.

Кожна група мала у своєму складі радиста, перекладача, а групи, призначені для виконання особливо важливих завдань, очолювалися офіцерами. Диверсанти мали чисті бланки румунських військових документів, які мали бути заповнені перекладачами кожної з груп під час перебування на румунській території.

Групи диверсантів були висаджені у наступних регіонах:

- в комуні Кодешть та Текута, жудец Васлуй, 6 липня 1941 р.;
- в районі Заставна, 14-15 липня 1941 р.;
- в районі Хиршова, 20-21 липня 1941 р.;
- в районі Старожинец, 26-27 липня 1941 р.;
- міст Ілосей-Хорлешть-Яси, 23-24 липня 1941 р.;
- в районі Північно-Західніше м.Бельци 29 липня 1941 р.;
- в районі м.Сорока (комуні Александрівка та Дондюшени) 31 липня – 1 серпня 1941 р.;
- район Серулешть-Ілфов та Тендерей-Яломіца [5, арк.280].

Всі групи були забезпечені озброєнням, боєприпасами, вибухівкою і мали завданням:

- знищення транспортної інфраструктури (колії, мостів, тоннелів, вокзалів тощо) в регіонах Станіславів (нині Івано-Франківськ) – Коломия та Північній Буковині, особливо на залізницях Чернівці – Львів, Чернаводе –Констанца, Бабадаг – Меджидия - Тулча, Галац – Бахарест, Бирлад – Васлуй – Хуші, Сорока – Бельци, Бельци – Флорешть – Рибниця, Липкань – Бричень – Липнік, Поду Ілоаїей – Яси, Бухеешть – Васлуй, Кишинів – Яси, Бухарест – Джурджу;
- знищення складів боєприпасів, амуніції, пального, нафтопродуктів, фуражу;
- здійснення диверсій підпалів в містах, селах, лісах, сільськогосподарських угіддях, на фабриках та станцій водопостачання та електростанцій, казарм, громадських будівель та військових об'єктів;
- знищення літаків, складів авіабомб та резервуарів з бензином на аеродромах;
- подавати сигнали радянській авіації, запалюючи вогнища поблизу військових цілей;
- знищення телефонно-телеграфного зв'язку між військовим об'єднаннями та з'єднаннями та частинами оперативного рівня;
- знищення нафтопроводів Плоешть – Констанца та Бухарест – Джурджу;

- диверсії на авіазаводі IAR в Брашові;
- провокування паніки серед населення терористичними актами, здійснюючи вибухи в людних місцях (площах, на вокзалах, потягів на зупинках);
- здійснення актів саботажу в тилу румунських військ та розповсюдження дезінформації;
- здійснення нападів на конвої та транспорти, що рухаються окремо з метою захоплення військових документів, боєприпасів та продовольства, отримання інформації від полонених солдат та офіцерів, які після цього мають бути розстріляні;
- підкуп офіцерів, вартових та інших, хто може викрити диверсантів;
- передавати за допомогою радіостанції інформацію щодо розташування німецько-румунських військ а також різну інформацію військового характеру;
- повідомити про характер руйнувань завданий містам Бухарест, Плоешть, Констанца та Чернаводському мосту, передавши інформацію центру радянської розвідки в Севастополі
- організувати партизанські загони, особливо з числа румунських дезертирів [5, арк. 280-281].

Місія мала тривати до початку радянського контрнаступу, який був запланований на вересень 1941 р. У випадку, якщо не вдасться перейти лінію фронту, радянські диверсанти мали встановити контакти з різними партизанськими загонами, залишеними на території Бессарабії.

Більш детально розкрити портрет радянського диверсанта перших місяців радянсько-німецької війни можна на прикладі однієї з розвідувально-диверсійних груп, затриманих румунськими жандармами і допитаних SSI.

Група, про яку йде мова, була заслана 31 серпня 1941 р. в район Кея, жудец Прахова. До складу групи входили Іванов Ілля Степанович, Олініченко Дмитро, Кобзаренко Дмитро, Сініна Філіп, Теліран Федір, Данілюк Микола та Мога Олексій [5, арк. 315].

Аналіз складу учасників групи свідчить про наступне.

- лише один з учасників групи Ілля Іванов, який мав документи на ім'я Іона Нікулеску, був уродженцем Української РСР (комуни Олександропавловське Знаменського району Української РСР). Всі інші – уродженці Бессарабії: Дмитро Олініченко з Кілії та Микола Данілюк з Рені, інші – уродженці повіту Четатя-Албе (тобто Білгород-Дністровського району). Народження в Бессарабії давало очевидну перевагу – володіння румунською мовою. При цьому всі диверсанти мали документи з румунськими прізвищами [5, арк. 315-317];

- з семи диверсантів лише двоє, Дмитро Олініченко та Дмитро Кобзаренко мали військову підготовку (служили в румунській армії) [13, арк. 315, 316];

- серед учасників групи лише Ілля Іванов мав більш менш пристойну освіту – сім класів середньої радянської школи і працював помічником секретаря сільради, четверо мали 4 класи початкової освіти в румунській школі, інші мали менше класів [5, арк. 315-317];

- середній вік 20-21 рік, наймолодшому, Миколі Данілюку – 18, найстаршому – Дмитрові Олініченку – 28 років [5, арк. 315-317];

- незважаючи на українські прізвища більшості диверсантів – уродженців Бессарабії, всі вони вказані як росіяни за етнічним походженням (в документі по-батькові вказано лише у Іванова, в той час як інші записані за румунською традицією – ім'я та прізвище). Можна висловити припущення, що вони самі себе так ідентифікували, оскільки в більшості документів, румунська розвідка все ж відрізняє росіян від українців.

Що стосується рівня підготовки, то як зазначено в документі, «у зв'язку з тим, що в якийсь момент Совети побачили гостру необхідність спрямувати якомога більше терористичних елементів в тил ворога, які а допомогою завдань, що ними виконувалися мали перешкоджати діям противника і тим самим полегшувати операції радянської армії, їх навчання було дуже стислим» [5, арк.318]. Про це, свідчать і період між мобілізацією та засиланням в тил противника. Так, майже всі уродженці Бессарабії були мобілізовані 18-19 липня 1941 р., а Ілля Іванов – 4 серпня. Враховуючи, що група була заслана 31 серпня, то підготовка диверсантів тривала близько трьох тижнів, максимум місяць.

Як зазначається в документі майбутні диверсанти, під керівництвом капітана Кузнецова, інструктора з парашутизму лейтенанта Захогія та «лейтенанта-еврея, спеціаліста з диверсій» вивчали теорію парашутної справи та здійснювали практичні стрибки з висоти 600-800 та 1000 метрів, використання вибухівки для руйнування залізниць, мостів, нафтопроводів, телеграфних

стовпів та телефонних проводів, знищення промислових об'єктів, а також проходили стрілецьку підготовку. Ілля Іванов також навчався на радиста [5, арк. 318-319].

Всі диверсанти отримали документи на інші прізвища, переважно румунські. Були сформовані дві групи. До першої входили Ілля Іванов, Філіп Сініна, Теліран Федір, а також Леонід Воронін та командир групи Банаш (в документі ім'я не вказане). Вороніну та Банашу вдалося уникнути арешту. В другу групу входили Дмитро Олініченко (командир групи), Дмитро Кобзаренко, Олексій Мога, Микола Данілюк та Семен Черненко (останній не був заарештований).

Групи мала завданням диверсії на залізничних ділянках Бухарест – Плоешть, Бреїла, Галац та Плоешть-Брашов, на телеграфно-телефонній лінії Бухарест-Джурджу, нафтопроводі в цьому регіоні, здійснення актів підпалу за допомогою запалювальних засобів в містах та селах, особлива увага приділялася магазинам, поштовим відділенням, будівлям де розташоване румунське командування. [5, арк. 319].

В ніч 30 серпня 1941 р. обидві групи літаком С-47 Douglas були доставлені в район Кея (жудец Прахова) де і відбулося десантування. Під час висадки диверсантів розкидало вітром віднесло одне від одного. Вони були затримані жандармським патрулем, яким отримав інформацію про висадку парашутистів. Після проведення слідства радянські диверсанти були передані військовим судовим інстанціям [5, арк. 321].

В перші місяці радянсько-німецької війни в зоні відповідальності Південного фронту радянськими органами держбезпеки, партійними органами, військовими структурами були здійснене засилання в тил румуно-німецьких військ диверсійно-розвідувальних груп (ДРГ). Перші радянські ДРГ були заслані на початку липня 1941 р., через два тижня після початку радянсько-німецької війни. Перед радянськими ДРГ ставилися широке коло завдань щодо здійснення диверсій на комунікаціях противника з метою ускладнити постачання боєприпасів, пального та продовольства, паралізувати зв'язок між військовими частинами, посіяти паніку серед цивільного населення.

Отже, для підготовки диверсантів була створена мережа шкіл (центрів). Зокрема, відомо, про існування таких центрів в Сходня на території РРФСР та в Броварах, Одесі, Вознесенську, Миколаєві, Новій Полтаві, Котовську на території Української РСР. Враховуючи вкрай складну ситуацію для радянських військ, підготовка диверсантів здійснювалися у стислий термін, від трьох тижнів до місяця. Курс навчання включав ази десантування з парашутом та диверсійної роботи. На початковому етапі питання організації партизанських загонів не стояло (як виняток, розглядалася можливість створення партизанських загонів з румунських дезертирів).

Для засилання ДРГ в тил румунсько-німецьких військ особлива увага приділялася уродженцям Бессарабії, які володіли румунською мовою. Значна частина диверсантів не мала фахової військової або диверсійної підготовки. Фактично більшість з них були звичайними цивільними людьми, які силою обставин стали розвідниками та диверсантами.

Звертає на себе увагу доволі високий відсоток серед диверсантів євреїв – уродженців Бессарабії. Їх залучення швидше за все було пов'язане із знанням місцевих умов, а також румунської та німецької мов. Враховуючи антисемітську політику румунської влади, зазначені диверсанти при спробі діяти в легальному середовищі мали підвищений ризик бути розвінчаними.

Серед диверсантів переважали люди із початковою або неповною середньою освітою.

Пріоритетними регіонами для диверсій у другій половині червня – першій половині липня 1941 р. були румунські регіони Молдова (через наближеність до лінії фронту) та Мунтенія (як регіон, де зосереджені нафтопромисли). Судячи з завдань, які ставилися перед диверсантами радянське командування сподівалося на контрнаступ у вересні 1941 р., проте зміна стратегічної ситуації на фронті змусила переглянути ці плани. По мірі наступу румунсько-німецьких військ і просування лінії фронту змінюються і пріоритетні регіони для висилання ДРГ.

Джерела та література:

1. Бабич А. Одесское подполье: рассекреченные архивы (1941-1942). Одеса: Астропринт, 2017. 243 с.

2. Гогун О. Сталінські командос. Українські партизанські формування, 1941-1944 рр. Київ: Наш Формат, 2014. 504 с.
3. Елин Д. Партизаны Молдавии. Кишинев. Картя Молдавенияскэ. 1974. 223 с.
4. Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя : партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944). Київ: Генеза, 2005. 406 с.
5. Національний архів Республіки Молдова. Ф.706. Оп.2. Спр.1.
6. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Том 2. Начало. Кн.1. (22 июня - 31 августа 1941 года). М., 2000. 724 с.
7. Попов А. НКВД и партизанское движение. М.: ОЛМА-ПРЕСС. 2003. 383 с.
8. Савченко В., Сапожников І., Русанов О. Між НКВС і сигуранцю: про причини краху підпілля в окупованій Одесі у 1941-1942 роках. *Старожитності Лукомор'я*. 2023. №1. С.58-72.
9. Строкач Т. Наш позивний – Свобода. Київ. Київ. Радянський письменник. 1966. 494 с.
10. Moraru P. Armata lui Stalin vazuta de romani. Bucuresti. Editura militara. 2006. 316 p.
11. Moraru P. Romania si batalia informatiilor intre Prut si Bug. Bucuresti. Editura militara. 2011. 324 p.
12. Spanu A. Istoria serviciilor de informatii/contrainformatii romanesti in perioada 1919-1945. Editura Demiurg. 790 P.
13. Troncota C. Omul de taina al Mareşalului. Destinul unui mare roman, vol. I. Bucuresti. Editura Paul Editions. 2020. 284 p.
14. Troncota C. Omul de taină al Mareşalului. Eugen Cristescu, directorul Serviciului Special de Informații. Memorii (1916-1944) și Mărturii (1940-12950), Vol. II, Bucuresti: Editura Paul Editions. 2020. 400 p.

References:

1. Babych, A. (2017). Odesskoe podpole: rassekrechennyye arkhyvy (1941-1942). Odesa. 243 p. [in Russian].
2. Hohun, O. (2014). Stalinski komandos. Ukrainski partyzanski formuvannia, 1941 – 1944 rr. Kyiv. 504 p. [in Ukrainian].
3. Elyn, D. (1974). Partyzany Moldavyu. Kyshynev: Kartia Moldaveniaskэ. 1974. 223 p. [in Russian].
4. Kentii, A. & Lozytskyi, V. (2005). Viina bez poshchady i myloserdia : partyzanskyi front u tylu vermakhtu v Ukraini (1941-1944). Kyiv. 406 p. [in Ukrainian].
5. Natsionalnyi arkhiv Respubliky Moldova [Natal archives of Moldova]. F. 706. Op. 2. Spr. 1.
6. Orhany hosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velykoi Otechestvennoi voine. Vol. 2. Nachalo. Book 1. (22 yiunia - 31 avhusta 1941 hoda). Moscow: Rus, 2000. 724 p. [in Russian].
7. Popov, A. (2003). NKVD y partyzanskoe dvyzhenye. Moscow: Olma-press. 383 p. [in Russian].
8. Savchenko, V., Sapozhnykov, I. & Rusanov, O. (2023). Mizh NKVS i syhurantsoiu: pro prychyny krakhu pidpillia v okupovanii Odesi u 1941-1942 rokakh. *Starozhytnosti Lukomoria*. No 1. P. 58–72. [in Ukrainian].
9. Strokach, T. (1966). Nash pozyvnyi – Svoboda. Kyiv. 494 p. [in Ukrainian].
10. Moraru, P. (2006). Armata lui Stalin vazuta de romani. Bucuresti: Editura militara. 316 p.
11. Moraru, P. (2011). Romania si batalia informatiilor intre Prut si Bug. Bucuresti: Editura militara. 324 p.
12. Spanu, A. (1945). Istoria serviciilor de informatii/contrainformatii romanesti in perioada 1919-1945. Editura Demiurg. 790 p.
13. Troncota, C. (2020a). Omul de taina al Mareşalului. Destinul unui mare roman, vol. I. Bucuresti. Editura Paul Editions. 284 p.
14. Troncota, C. (2020b). Omul de taină al Mareşalului. Eugen Cristescu, directorul Serviciului Special de Informații. Memorii (1916–1944) și Mărturii (1940–12950), Vol. II, Bucuresti. Editura Paul Editions. 400 p.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344619>

УДК 94(477.7)«17/18»

KOBZARSTVO IN THE 17TH–18TH CENTURIES AS A PHENOMENON OF UKRAINIAN COLLECTIVE MEMORY AND NATIONAL SUBJECTIVITY

Tetiana Podkupko

PhD (History), Associate Professor
Department of Social Sciences
Odesa National Medical University
13 Olhivska St, Odesa, 65001,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-3947-9656>

E-mail: podkupko@gmail.com

Citation: Podkupko, T. (2025) Kobzarstvo in the 17th–18th centuries as a phenomenon of ukrainian collective memory and national subjectivity, *Chornomors'ka mynushyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 148–153.

Submitted: 13.08.2025.

Abstract

The article examines kobzarstvo of the 17th–18th centuries as a cultural and historical phenomenon that combined the functions of preserving the collective memory of Ukrainians and sustaining national subjectivity in the context of state-building during the Hetmanate period. Based on the works of Dmytro Yavornytskyi and other sources, the evolution of the instrumental tradition (kobza, bandura, lira) is analyzed, along with its socio-cultural, spiritual, and educational aspects. The role of kobzars as bearers of historical knowledge, moral educators, spiritual mentors, and symbols of resilience is considered. Special attention is given to the repertoire, which included dumy, historical and religious songs, as well as moral and didactic narratives that shaped the value orientations of society. The significance of kobzarstvo as an instrument of community consolidation and the preservation of national identity is emphasized.

Keywords: kobzarstvo, bandurists, kobza, lira, bandura, collective memory, national subjectivity, cultural identity, Dmytro Yavornytskyi.

КОБЗАРСТВО У XVII–XVIII СТ. ЯК ФЕНОМЕН КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

Тетяна Подкупко

Кандидат історичних наук, доцент
Кафедра суспільних наук,
Одеський національний медичний
університет
вул. Ольгіївська, 13, м. Одеса,
65001, Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-3947-9656>

E-mail: podkupko@gmail.com

Цитування: Подкупко Т. Кобзарство у XVII–XVIII ст. як феномен колективної пам'яті українців та національної суб'єктності. *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смоля. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 148–153.

Отримано: 13.08.2025 р.

0,5 д.а.

Анотація

У статті досліджується кобзарство XVII–XVIII ст. як культурно-історичний феномен, що поєднував функції збереження колективної пам'яті українців та підтримання національної суб'єктності в умовах державотворення часів Гетьманщини. На основі праць Дмитра Яворницького та інших джерел проаналізовано еволюцію інструментальної традиції (кобза, бандура, ліра), її соціокультурні, духовні та виховні аспекти. Розглянуто роль кобзарів як носіїв історичних знань, моралізаторів, духовних наставників і символів незламного духу. Особлива увага приділена репертуару, що включав думи, історичні та релігійні пісні, а також морально-повчальні наративи, які формували ціннісні орієнтири суспільства. Підкреслюється значення кобзарства як інструменту консолідації спільноти та збереження національної ідентичності.

Ключові слова: кобзарство, бандуристи, кобза, ліра, бандура, колективна пам'ять, національна суб'єктність, культурна ідентичність, Дмитро Яворницький.

Проблема збереження та актуалізації національної пам'яті, як ключового чинника формування ідентичності, набула особливої ваги в сучасних гуманітарних студіях. У цьому контексті кобзарство та лірництво XVII–XVIII ст. постають не лише як мистецьке явище, а й як своєрідний інститут суспільної комунікації та носій колективних історичних наративів. Через поєднання музично-поетичної форми з виразним патріотичним змістом, ці традиції виконували важливу функцію збереження історичної пам'яті, утвердження моральних цінностей і формування відчуття національної суб'єктності українців у добу козацького державотворення, політичної нестабільності та Руїни.

Питання історії та культурного значення кобзарсько-лірницької традиції неодноразово ставали об'єктом наукових досліджень. Вагомий внесок у вивчення цієї проблематики зробили Д. Яворницький, Г. Хоткевич та інші, які аналізували як музично-поетичну складову репертуару, так і його соціокультурну роль [1; 4; 5-7]. Останні десятиліття позначені активізацією міждисциплінарних підходів, що поєднують етномузикологічний, історіографічний та культурологічний аналіз. Проте переважна більшість праць зосереджена на художніх і музичних аспектах кобзарства, залишаючи поза увагою його значення як форми трансляції колективної пам'яті та інструмента національної мобілізації в ранньомодерний період.

Невирішеною залишається проблема комплексного осмислення кобзарсько-лірницької традиції XVII–XVIII ст. як феномену, що поєднує функції культурної репрезентації, збереження історичної спадщини. Бракує також досліджень, у яких би було системно простежено зв'язок між репертуаром кобзарів і процесами формування української національної ідентичності у контексті соціально-політичних викликів того часу.

Метою цієї статті є з'ясування ролі кобзарсько-лірницької традиції XVII–XVIII ст. у збереженні та трансляції колективної пам'яті, а також виявлення їхнього впливу на формування національної суб'єктності українців у добу політичної фрагментації та культурних трансформацій.

В добу Козацької держави саме культура, традиція, релігія та колективна пам'ять стали тими консолідуючими силами, які підтримували єдність українського народу.

Особливе місце серед цих чинників посідає кобзарсько-лірницька традиція, яка набула організованих форм у XVII-XVIII ст. У цей період кобзарство постало не просто як музичне мистецтво, а як складна світоглядна та філософська система, що поєднувала історичну, виховну, духовну й терапевтичну функції.

Кобзарі – народні музиканти і співці, були творцями, хранителями і передавачами епічної традиції у формі історичних пісень, дум (мелодійних речитативів змінюваних форм), релігійних піснеспівів, моралізаторських пісень, а також казок та переказів, супроводжуваних грою на кобзі, лірі або бандурі. «Кобзар» - це збірна назва. В народі їх також називали бандуристами та лірниками, в залежності від інструменту на якому грав співець.

В архівних фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України у Києві зберігається рукопис Дмитра Івановича Яворницького про кобзарство. Документ знаходиться у фонді 8 в колекції № 2, одиниця зберігання 56. Він написаний власноручно Д.Яворницьким на окремих 24-х аркушах з текстом на обох сторонах [2, с. 1-24]. Окрім рукопису, праця «Українське кобзарство» була надрукована в катеринославському часописі «Споживач» [4]. У фольклорно-етнографічних дослідженнях Дмитра Яворницького, зокрема в рукописній праці «Українське кобзарство» та в «Історії Запорозьких козаків», міститься вичерпна інформація про еволюцію кобзарства, музичні інструменти (кобзи, бандури, ліри), репертуар, а також соціокультурну функцію кобзарів [2; 4; 7].

Витоки кобзи як музичного інструмента сягають понад тисячу років тому. На території сучасної України жили половці або кумани, у яких були кобзарі-музики. З XIII ст. в письмових джерелах зафіксовано музичні інструменти, які були у татар, між яких був «кабуз», тобто кобза. Окрім татар, на кобзах грали турки. Цей інструмент вони називали «кабузом з однією струною» [2, с. 3].

У праці «Історія Запорозьких козаків» Д.Яворницький писав, що козаки часто разом із списом або шаблею носили кобзу, і не розлучались з нею ані в курені, ані в походах. Описуючи дозвілля козаків, він перерахував музичні інструменти, на яких грали запорожці: кобзи, скрипки,

вагони, ліри, баци, цимбали. Музики своїми піснями надихали козаків на боротьбу з ворогом, прославляли наймужніших героїв, оспівували звитягу, відвагу й завзяття запорожців. В думках розповідалось про тяжкі муки турецької неволі, глибоку ненависть до іноземних завойовників. Кобзарі часто володіли знаннями народної медицини, знали як виганяти з тіла недужого пропасницю, яке зілля і коли прикладати до вогнепальної рани, які шептати слова для того, щоб спинити загоїти рану [7, с. 113]. «Кобза трохи схожа на гітару, тільки удвоє більша. Короб у неї не такий довгий, а більш округлий і без бокових жолобів; шия або гриф довга, пряма, без додатку з боку. На лицьовому боці коробка декілька дірочок для гучності. Струн на кобзі від 17 до 25, вони перебираються правою рукою гравця. Кобзар грає на кобзі сидячи, поставивши її сторч собі на коліна» [2, с. 12-13].

Окрім кобзи запорожці знали ще й бандуру. Відомий український композитор М.Лисенко писав, що бандура дуже давнього походження. Вона схожа на музичні інструменти східних народів, наприклад, на китайську та індійську баку, на татарську бзуру, іспанську гітару, грецьку пандору, на якій грецькі співці прославляли подвиги своїх героїв [2, с. 5].

Уже в середньовічній Європі (в Італії, Польщі, Франції та Німеччині) були відомі бандури, які через Польщу поширилися на українські землі.

На початку XVII століття бандура була znana в Німеччині. В тому ж XVII ст. на бандурі грали французи та іспанці. Найбільш вона була розповсюджена в Італії, де її знали ще з XVI століття. З Італії бандура потрапила в Польщу. Відомо, що при капелах польських королів завжди було багато італійських музик. Коли король Сигізмунд I (1467-1548) вдруге одружився на міланській князівні, на весіллі грали італійські музики. Після смерті Стефана Баторія (1533-1586) у нього в кімнаті знайшли декілька скринь, повних різних музичних інструментів, серед яких були і кобзи. На припущення Д.Яворницького, з Польщі бандура перейшла на Україну. Поступово вона почала витісняти кобзу, і нарешті стала настільки популярною, що кобзу почали забувати [2, с. 1-24].

Як зазначає Д.Яворницький: «...бандура конструктивно та ж сама кобза, тільки вдосконалена, що робить її звучання, кращим і багатшим». Незважаючи на зовнішню подібність, бандура й кобза - зовсім різні інструменти як за походженням, так і за способом гри. Кобза має серед своїх родичів лютню, гітару та інші струнні щипкові інструменти, на грифі яких струни притискаються, у той час як традиційна бандура є спорідненою з давніми шоломовидними гуслами і не розрахована на вкорочення струн пальцями лівої руки [2, с. 12].

Окрім цих двох інструментів здавна відома ліра або реля – дерев'яна скрипка з трьома струнами; спереду на одному боці є три дерев'яні кілочки, на які начіплюють три струни; на другому боці - 11 дерев'яних притискачів, які лірник перебирає лівою рукою; ззаду коробка прироблена залізна ручка, яку лірник крутить правою рукою і яка має призначення – крутить колісце, до якого торкається струна і замінює смичок; при обкручуванні колісця всі три струни гудять в унісон [2, с. 15].

Ліра вперше з'явилась в Західній Європі. Потім інструмент перейшов до Польщі, звідти – в Україну. Першу звітку про ліру в Україні подає київський учений чернець XVII ст. Памва Беринда в своєму творі «Азбуковник» [2, с. 16].

З XVIII століття залишилось багато гравюр з намальованими на них лірами і з різними під ними віршами. З'явившись в Україні, ліра почала потроху витісняти бандуру і кобзу. З 60-х років XIX ст. чимало кобзарів, які грали на кобзі чи бандурі почали грати на лірі.

Кобза, бандура і ліра – інструменти, з якими українці пов'язували історичну пам'ять. У козацькому середовищі кобза не просто супроводжувала дозвілля, а ставала своєрідною моральною зброєю: надихала, бадьорила, надавала сили, розраджувала, підтримувала.

Пісні та думи, які виконували кобзарі та бандуристи, оспівували героїв, перемоги, поразки, моральні цінності, історичні події, біблійні сюжети. Вони не лише розважали, а й навчали, утішали, лікували духовні травми. Після виконання кобзар міг тлумачити зміст, що було своєрідною формою народної катехизації. Усе це засвідчує глибоку духовну, церковну, виховну та психотерапевтичну функцію кобзарського мистецтва.

Організованої форми кобзарство набуло у XVII- XVIII ст., за часів Гетьманщини. Тоді центрами цієї традиції стали населені пункти Полтавщини: Комишня, Миргород, Зіньків [1, с. 70-76].

У період XVII-XVIII ст. кобзарство було світоглядною та філософською традицією, на відміну від чисельних мандрівних музикантів Європи. Кобзарство було не просто музикуванням, а мало кілька важливих для суспільства функцій. Однією з головних функцій кобзарів було збереження історичної пам'яті. Будь-який фольклор створював тяглість, зв'язок між минулим і майбутнім. На той час, кобзарі були носіями історичного знання, минувшини.

Ще одна важлива функція – релігійна, церковна. Особливо зважаючи на необхідність збереження духовних традицій, які були складовою релігійного життя. Православ'я – це не просто конфесія, це приналежність до певного культурного простору, вагома частина життя від народження до смерті. Для середньовіччя і нового часу релігійна приналежність дорівнювалася національній ідентичності, носієм якої культурної традиції є людина [3, с. 58-59].

Кобзарі були адептами християнської моралі. В історичних піснях, думках завжди є моралізаторський момент, чітке пояснення що добре і що погано. Фактично це функція, яку виконує священик, а поза церквою виконували кобзарі. Часто в репертуарі використовували біблійні сюжети. Після виконання, кобзарі пояснювали слухачам, що відбулося, на що звернути увагу, де і на чиєму боці правда. Творчість кобзарів можна охарактеризувати як виховну функцію в найширшому розумінні. Також була присутня, сучасною мовою психотерапевтична функція розради. Коли сюжет близький слухачу, то по суті це певний спосіб через переживання позбутися напруження, страхів, осмислити досвід війни чи втрат.

Кобзарі та бандуристи грали й співали думи, історичні, побутові, релігійні, етико-повчальні, жартівливі та сатиричні пісні. Лірники грали теж саме, окрім історичних дум та пісень, бо в них дуже складні наспіви та програвання, яких ніяк не можна виконати на лірі.

В думі є склад і лад, гармонія і сила. Того вимагає гра, спів, речитатив виконавця. В пісні немає розкладу рядків і необмеженого числа голосних, як в думі, де скрізь однакова кількість голосних [2, с. 18].

В колишній козацькій історії кобзарі та бандуристи мали великий вплив на суспільну думку. Перший прообраз «кобзаря-бандуриста можна побачити в невмирущому співцеві Боянові в чудовому поетичному творі кінця XII століття «Слово о полку Ігоревім» [2, с. 2]. Але остаточно образ кобзаря склався за часів козацтва. Д. Яворницький писав, що кобзарем був спочатку сліпець від природи, сліпець через хворобу (віспу, золотуху), чоловік християнської віри, який, повертаючись з неволі в Україну, часто брався за кобзу, і виливав своє лихо-горенько в музиці та співах. Позбавлений очей, він жив іншим життям, духовним світом, збагачувався великими скарбами народної творчості. Кобзарі, товаришуючи з козаками в поході, своїми піснями та палкою грою на кобзі не раз "запалювали" козаків і вони йшли в самий вогонь пекучих баталій, а після війни кобзар першим прославляв їхні лицарські подвиги. Той же кобзар завжди піклувався про поранених та покалічених на війні товаришів, і, знаючи цілющі трави, першим подавав слабким та знесиленим допомогу. В мирні часи кобзарі виступали знавцями старовинних козацьких звичаїв та заповітів. Проте, за кобзу бралися не тільки сліпі, а й нерідко видючі люди [2, с. 17].

В умовах українського державотворення XVII-XVIII ст., збереження тяглості національної ідентичності брало на себе культурне середовище, зокрема, кобзарство. Образ кобзаря утвердився як носія правди, захисника морального ідеалу, символу незламного духу. Його вплив охоплював різні верстви: від селянства до шляхти, навіть до царських дворів, де тримали кобзарські капели. Зокрема, кобзу вважали «вірною подругою» козака, її зображення супроводжувало численні портрети, фольклорні образи, особливо постать козака Мамає [2, с. 19]. Улюбленим сюжетом народних художників було зображення козака Мамає, який грав на бандурі. Внизу картини був такий напис:

«Добрий козак на натуру, Добре грає на бандуру...
Сидить козак під вербою, Держить кобзу під полою,
Та у кобзу, затинає» [2, с. 20].

Від часів Козацько-Гетьманської держави до нас дійшло багато різних пісень, де оспівується кобза. Також збережено та багато малюнків козаків із кобзою. Численні зображення кобзарів-козаків були не тільки на картинах, дверях чи стінах світлиць, але й на вуликах та на днищах скринь.

Існувала також категорія «військових кобзарів», музикантів із числа нездатних до бою козаків.

Поширеність кобзи серед козацтва ілюструють численні народні малюнки з відповідними написами:

«Струни мої золотії, заграйте мені стиха,
А чей козак нетяжище позабуде лиха...» [2, с. 20].

На ній грали й видатні історичні особи. Полковник Семен Палій, ідучи в заслання в Сибір, брав із собою кобзу:

«Прийшов пан Палій додому та й сів у наміті,
На бандурці вигравас: «Лихо жити в світі!»

Він знаходив в засланні утіху в молитвах, піснях, думках та грі на кобзі чи бандурі [2, с. 21].

Гетьман Іван Мазепа, не лише складав вірші й пісні, а й грав на кобзі.

Історична роль кобзарів закінчилась разом із скасуванням Запорозької Січі в 1775 році. Після цього кобзарями були переважно старці. Поступовий занепад кобзарства в XIX столітті вивів його за межі політичного і духовного центру, воно стало сферою діяльності переважно жебраків, проте не втратило сакрального та мистецького значення. Д.Яворницький зазначав, що на початку XIX століття з'явився кобзарсько-старечий цех, де були «пани майстри» або «старечі королі», і «лабзи» або учні. Коли останній складав іспит, то сходилося декілька панів-майстрів і тільки після того, як усі схвалювали гру «лабзи», він ставав артистом [2, с. 22].

Кобзарські братства, з їхніми законами, традиціями, навіть спеціальною мовою («лебійська»), зберігали пам'ять і передавали її наступним поколінням [1, с. 70-76].

У XVII–XVIII ст. кобзарсько-лірницька традиція стала одним з головних інструментів збереження й конструювання національної ідентичності українців. Її значення полягало в унікальному поєднанні функцій: історико-пам'ятотворчої, морально-виховної, духовної, естетичної та соціотерапевтичної. У часи бездержавності вона підтримувала уявлення про спільне минуле, укоріненість у героїчну традицію, а також надію на відновлення національної суб'єктності.

Упродовж XVII–XVIII ст. кобзарство перетворилося на своєрідну філософсько-світоглядну традицію, що суттєво відрізнялася від діяльності мандрівних музикантів Європи. Воно виконувало низку важливих функцій у суспільстві: збереження історичної пам'яті (фольклор створював зв'язок між минулим і майбутнім); релігійної функції (кобзарі були носіями християнської моралі, виконували біблійні сюжети з поясненнями); виховна та психотерапевтична функції (співпереживання давало змогу позбутися страху, напруження, осмислити досвід війни чи втрат).

В складних умовах козацького державотворення українська ідентичність спиралася не стільки на політичні, скільки на духовно-культурні ресурси. Саме такими яскравими репрезентантами стали кобзарі, лірники та бандуристи.

Отже, проведене дослідження засвідчує, що кобзарсько-лірницька традиція XVII–XVIII ст. була не лише художньо-музичним явищем, а й важливим інструментом збереження та трансляції колективної пам'яті українського народу. У своїх репертуарах кобзарі й лірники фіксували ключові події національної історії, передавали морально-етичні орієнтири та утверджували образи героїв, які формували історичну свідомість і відчуття належності до спільноти. Завдяки поєднанню традиційної форми виконання з актуальними політичними та культурними змістами, вони виконували роль своєрідних хронікарів і духовних провідників у добу козацького державотворення, політичної нестабільності та суспільних трансформацій.

Перспективи подальших досліджень убачаються у глибшому міждисциплінарному аналізі кобзарсько-лірницького репертуару з урахуванням контексту тогочасної політичної комунікації, соціальної структури та культурних практик. Важливим напрямом є також вивчення регіональних особливостей традиції та її впливу на формування локальних ідентичностей у межах загальнонаціонального культурного простору. Комплексне осмислення цих аспектів дозволить не лише відновити повноту історичної картини, але й глибше зрозуміти механізми збереження й трансляції національної пам'яті в умовах історичних викликів.

Джерела і література:

1. Герман З. Дослідження українського кобзарства Дмитром Яворницьким. *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. пр. Вип. 29. Київ, 2009. С. 70-76.
2. Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Ф. 8., К. 2., Од. зб. 56.
3. Подкупко Т. Національна приналежність=релігійна приналежність: формування культурної ідентичності українського козацтва XVI - XVIII ст. *Етнокультурне розмаїття України: загальнонаціональна єдність та євроінтеграційний поступ* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Одеса, 22-24 серп. 2024 р. Одеса, 2025. С. 58-59.
4. Українське кобзарство. *Споживач* (Катеринослав), 1920. № 12, 13.
5. Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. Харків, 2002. 228 с.
6. Хоткевич Г. Дещо про бандурників та лірників. *Науковий вісник*. 1903. № 1.
7. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3т. Т.1. / Ред. кол.: П.С.Сохань та ін. Львів, 1990. 319 с.

References:

- 1.Herman, Z. (2009) Doslidzhennia ukrainskoho kobzarstva Dmytrom Yavornytskym. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*: zbirnyk naukovykh prats, 29, 70–76. [in Ukrainian].
- 2.Naukovi arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv Instytutu mystetstvoznnavstva, folklorystyky ta etnologii im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy. F. 8, K. 2, Od. zb. 56. [in Ukrainian].
- 3.Podkupko, T. (2025) Natsionalna prynalezhnist = relihiina prynalezhnist: formuvannia kulturnoi identychnosti ukrainskoho kozatstva XVI–XVIII st. *Etnokulturne rozmaittia Ukrainy: zahalnonatsionalna yednist ta yevrointehratsiinyi postup*: materialy Vseukrainskoï nauk.-prakt. konf., Odesa, 22–24 serpnia 2024 r., pp. 58–59. Odesa. [in Ukrainian].
4. Ukrainske kobzarstvo (1920). *Spozhyvach* (Katerynoslav), 12, 13. [in Ukrainian].
5. Khotkevych, H. (2002) Muzychni instrumenty ukrainskoho narodu. Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Khotkevych, H. (1903) Deshcho pro bandurnykyv ta lirnykyv. *Naukovyi visnyk*, 1. [in Ukrainian].
7. Yavornytskyi, D. I. (1990) Istoriiia zaporozkykh kozakiv (in 3 vols., Vol. 1). (P.S. Sokhan et al., Eds.). Lviv. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344134>

УДК 930.85:323.1]:94(477.74:210.73мііний)

SNAKE ISLAND AS A MARKER OF IDENTITY: ON THE HISTORY OF THE PROBLEM AND ITS INTERPRETATION IN THE HISTORY OF THE UKRAINIAN BLACK SEA REGION

Kseniia Lishchyna

Post-graduate student,
Leading specialist of the Teaching
Laboratory of the Department of
Archaeology, Ethnology and World
History
Odesa I. I. Mechnikov National
University
2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0005-3763-4431>E-mail: klishchyna@stud.onu.edu.ua

Citation: Lishchyna, K. (2025) Snake island as a marker of identity: on the history of the problem and its interpretation in the history of the Ukrainian Black Sea region, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 154–161.

Submitted: 05.11.2024.

Abstract

This article examines the history of the conceptualization of Snake Island (Zmiinyi Island) as a specific marker of identity. The research demonstrates how the understanding of this island's role as an identity marker evolves, starting from the first mentions by ancient authors to the specifics of its presentation in contemporary scientific literature and mass media. To provide a comprehensive analysis, the study employs a constructivist approach, viewing the island not merely as a geographical object but as a "spatial archive" where meanings are constantly renegotiated.

In the ancient era, as recorded in the earliest written accounts (such as those by Herodotus, Strabo, and Arrian), the island is positioned as a frontier between the mythological world and the sea. It functioned as a "mental borderland," where the "real" maritime component required special control, while the sacred components deeply intersected with the trade and transport aspects of maritime space development near the island. The study highlights that the cult of Achilles Pontarchus served as a mechanism for this control, uniting the spiritual and the pragmatic.

This tendency continued to develop in the Middle Ages and the Early Modern era, when the island remained a significant component of cartographic materials (portolans and maps), but almost disappeared from historical and ethnographic narratives. The situation changed radically in the first third of the 19th century. At this stage, the island was positioned as a vital component of the ancient historical and cultural heritage of the Black Sea region. In the research dedicated to the island during this period (notably by the Odesa Society of History and Antiquities), its role as a specific marker of identity was clearly articulated for the first time, certifying a primordial attraction to ancient civilization as part of the regional identity.

This trend of emphasizing the ancient heritage was generally preserved in Soviet historiography, although often overshadowed by the island's function as a closed military object. A fundamental paradigm shift occurred during the period of Ukraine's independence. In the works of Ukrainian historians, archaeologists, and natural scientists dedicated to Snake Island, the role of the island is clearly actualized as an important link of the state border of Ukraine as a free and independent country. The article analyzes how political and legal processes, such as the 2009 International Court of Justice ruling, contributed to a clearer articulation of its meaning as a marker of modern Ukrainian identity.

After the start of the full-scale war with Russia in 2022, this exact aspect acquired special significance. The study concludes that in both scientific research and other forms of coverage of events related to the island (media discourse, folklore), Snake Island has transformed into a universal symbol of national resistance and the state's capacity to control its sovereign space.

Keywords: Snake Island (Zmiinyi Island); Black Sea region; spatial markers; identity; Russian-Ukrainian war.

ОСТРІВ ЗМІЙНИЙ ЯК МАРКЕР ІДЕНТИЧНОСТІ: ДО ІСТОРІЇ ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ ТА ЇЇ ОСМИСЛЕННЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Ксенія Ліщина

Здобувачка, провідний фахівець
навчальної лабораторії кафедри
археології, етнології та всесвітньої історії
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова

вул. Змієнка Всеволода, 2, м. Одеса,
65082, Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0005-3763-4431>

E-mail: klishchyna@stud.onu.edu.ua

Цитування: Ліщина К. Острів Зміїний як маркер ідентичності: до історії постановки проблеми та її осмислення в історії Українського Причорномор'я. *Чорноморська минушина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 154–161.

Отримано: 15.11.2025 р.
0,65 д.а.

Анотація

У цій статті розглядається історія концептуалізації острова Зміїного як специфічного маркера ідентичності. Дослідження демонструє, яким чином еволюціонує осмислення ролі цього острова як маркера ідентичності, починаючи від перших згадок про нього у античних авторів й аж специфіки його подання у сучасній науковій літературі та у засобах масової інформації.

В античну добу, починаючи від перших письмових згадок про острів, він позиціонується як фронтір між міфологічним простором та морем, як ментальне пограниччя, «реальна» морська складова котрого потребує особливого контролю, а сакральні компоненти глибоко перетинаються із торговельними та транспортними аспектами освоєння морського простору поблизу острова. Ця тенденція продовжує розвиватися й в епоху середньовіччя та у модерну добу, коли острів продовжував бути важливою складовою картографічних матеріалів, але майже зникає з історичних та етногеографічних наративів. Ситуація кардинально змінюється у першій третині XIX ст., коли острів позиціонується як важлива складова античної історико-культурної спадщини Причорномор'я, а у присвячених цьому острову дослідженнях вперше чітко артикулюється його роль як специфічного маркера ідентичності, що засвідчує споконвічне тяжіння до античної цивілізації.

Ця тенденція зберігається й у радянській історіографії. Зміна парадигми відбувається у період незалежності України, коли у присвячених острову Зміїному роботах українських істориків, археологів та природників чітко актуалізується роль острова як важливої ланки державного кордону України як вільної та самостійної країни, що сприяє чіткішій артикуляції його значення як маркера української ідентичності. Після початку повномасштабної війни з росією у 2022 р. саме цей аспект набув особливого значення як у наукових дослідженнях, присвячених острову, так й в інших формах висвітлення пов'язаних з ним подій.

Ключові слова: острів Зміїний, Причорномор'я, просторові маркери; ідентичність; російсько-українська війна.

Острів Зміїний, що розташований у північно-західній частині Чорного моря, після початку повномасштабної війни з РФ набув особливого значення у системі маркерів національної ідентичності сучасних українців, що змусило звернутися до осмислення його місця в національній історичній пам'яті. Попри виразну специфіку культурного освоєння острова Зміїного від античності до наших днів, спеціальні історичні дослідження його як маркера національної ідентичності й досі відсутні. Водночас, ці питання фрагментарно розглядалися у ширшому контексті, зокрема, в ході вивчення археологічних старожитностей острова [18], зокрема, його підводної культурної спадщини [38], його військово-стратегічних особливостей, а також його правового статусу [13].

Метою цієї статті є продемонструвати, як в історіографії Українського Причорномор'я змінювалися у часі акценти у розумінні острова Зміїного як специфічного маркера ідентичності.

Для досягнення цієї мети були визначені наступні завдання дослідження:

1. Встановити специфіку розуміння ролі острова в творах античних авторів та її еволюцію в епоху середньовіччя та ранньомодерну добу;

2. Визначити, як в історіографії осмислюється зміна його маркерної ролі у першій третині XIX ст. та протягом XX ст.;

3. З'ясувати, як у сучасних роботах істориків, політологів та представників засобів масової інформації артикулюється роль острова Зміїного як маркера української ідентичності на початку XX ст. та після початку повномасштабної війни з росією.

Теоретико-методологічні підходи до аналізу просторових маркерів ідентичності. Щоб зрозуміти Зміїний острів як знак ідентичності, необхідно звернутися до більш широких досліджень, які розглядають державу і територію як історично сформовані спільноти. Ще М. Грушевський підкреслював динамічний характер української ідентичності, яка формується на перетині історичного досвіду, політичних прагнень і символічних ресурсів простору [11; 12]. В останні десятиліття в гуманітарних і соціальних науках зростає інтерес до регіональних і місцевих символів, які можуть виступати «архівом» історичної пам'яті.

Дослідники української ідентичності (Г. Носова, Р. Поліщук, П. Горностай та ін.) [9; 23; 31] підкреслюють, що в кризові часи конкретні простори, які символізують сприйняття «свого» і «чужого» – міста, пам'ятники, острови тощо – набувають особливого значення. Водночас, слід підкреслити, що спеціальні дослідження, які стосувалися у цьому контексті такого специфічного простору, як острів Зміїний, сьогодні в Україні відсутні попри те, що просторовий вимір ідентичності є особливо чутливим питанням у прибережному регіоні Чорного моря України.

Історіографічна традиція вивчення острова Зміїний бере свій початок ще з античних часів та історичних описів. У працях Геродота, Страбона, Плінія Старшого та Арріана [1; 7; 29; 36] острів фіксується не просто як географічний об'єкт, а як сакральний простір – теменос Ахілла Понтарха. В «Історіях» Геродота [7] острів описаний як священне місце, пов'язане з культом Ахілла, що сприяє формуванню образу Зміїного як «надзвичайного» місця порівняно з навколишніми водами. Водночас згадується і його навігаційна функція. У працях Страбона, Аріана та Плінія Старшого [1; 29; 36] цей мотив доповнюється елементами географічного опису і фіксується положення острова, розташованого на перетині протоки Босфор і західного узбережжя Понту Евксінського. Таким чином, острів Зміїний вже в найдавніших текстах з'являється як священне і водночас стратегічне та важливе для судноплавства місце.

Справжній поворот до систематичного вивчення Зміїного відбувся наприкінці XIX століття, в контексті інституціоналізації археологічних досліджень. Важливу роль у цьому процесі відіграло заснування Одеського товариства історії та старожитностей. Ключовою фігурою цього етапу став М. Мурзакевич [22], який одним із перших ввів острів у поле наукового зору, а дослідження К. Константиновича [18] надали першу систематичну інформацію про матеріальні залишки будівель храму. Пізніше дослідження Е. Р. фон Штерна [43; 44] та публікації з епіграфіки сприяли визнанню острова Зміїного як особливого мікрокультурного простору, що є перехрестям усіх аспектів культури. Окремо слід згадати внесок Е. Тетбу де Маріньї та М. Крицького [20; 38], чії гідрографічні та описові праці заклали підвалини для розуміння фізичної географії острова.

У дослідженнях першої половини XX століття, зокрема у працях М. Ростовцева та його послідовників, острів Зміїний розглядається як складник історико-культурного простору північного узбережжя Чорного моря. У цей період домінувала тенденція до інтеграції його матеріалів у загальне відтворення античної історії Причорномор'я, включення його в систему прибережного поселення та інтерпретування острова Зміїного як один з елементів складної мережі взаємодій між античними полісами та варварськими племенами [34; 45].

У радянській історіографії основний фокус інтерпретації острова суттєво змінюється. Острів в основному підпорядковували концепції військово-стратегічної фортеці, або розглядали його в узагальненому контексті «процесу колонізації». Це була основа ідеологічного конструкта того часу. Через озвучені факти суттєво звужився спектр інтерпретацій, що часто призводило до

недооцінки культурної та релігійної самотності острова та до спрощення його ролі в системі давньої сакральної географії.

Наприкінці ХХ століття відбувся новий методологічний зсув. Вчені почали відходити від переважно прагматичних або ідеологічно вмотивованих інтерпретацій до багатовимірного погляду на острів як на складне культурне явище. Важливим кроком у цьому процесі стало дослідження М. Брайчевського, який зосередився на семіотичній сутності сакральної архітектури, релігійному та міфологічному контексті [2]. Дослідник підкреслює, що острів Зміїний служив не тільки географічною орієнтирною точкою, але й був важливим елементом міфічного простору, пов'язаного з поклонінням Ахіллесу [2].

Кульмінацією цього перехідного етапу стали фундаментальні дослідження С. Охотнікова та А. Островерхова, які синтезували накопичені на той момент археологічні, епіграфічні та історико-міфологічні дані про храм Ахіла [27]. Ця робота не тільки синтезувала попередні відкриття та інтерпретації, але й запропонувала новий підхід, вперше систематично поєднавши матеріальні свідчення з античними текстами для реконструкції. Саме ці дослідження стали вирішальним поворотним моментом у сучасному науковому дискурсі.

Незалежність України поставила Зміїний в центр нової регіональної безпеки. Першим етапом цього стали дискусії щодо кордону між Україною та Румунією [5; 13; 32], котрі зробили острів важливим пунктом у переговорах. Власне, крізь призму публічних дискусій про острів Зміїний, його унікальну культурну та підводну археологічну спадщину, широка громадськість чи не вперше була вимушена задуматися над питанням про делімітацію державного кордону України та його захист, що сприяло зміцненню національної ідентичності.

Острів Зміїний стає майданчиком широкомасштабних міждисциплінарних наукових досліджень, зокрема, під егідою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. У серії опублікованих монографій була систематизована інформація про історію острова від античності до наших днів [25], актуалізовані відомості про унікальні підводні знахідки в акваторії острова [37], про картографічні та інші матеріали, що стосуються середньовічної та модерної історії острова [26].

Була відтворена історія культурного освоєння острова та виявлена трансформація у часі уявлень про нього. Разом із тим, формалізуються й нормативні аспекти правового статусу Зміїного, які були проаналізовані О. Шемекінім [41; 42]. Рішення Міжнародного суду ООН 2009 року, розглянуте І. Караманом [16; 17], що й закріпило роль Зміїного у формуванні морських кордонів. Острів почав сприйматися як «випробувальний майданчик» для здатності України захищати свої інтереси відповідно до концепції національної ідентичності [8; 21].

Значення ролі острова Зміїного у системі маркерів української ідентичності набуває нових рис після початку повномасштабної війни рф. У лютому 2022 р. острів одним з перших приймає на себе удар і стає символом опору. Медійний дискурс, проаналізований В. Савченком та М. Жубаревою [14; 35], документує процес перетворення острова на універсальний символ нескорення. Історія цього дискурсу відображена у працях сучасних істориків та політологів, таких як С. Плохій та П. Гай-Нижник [6; 30], де Зміїний розглядається як ключовий епізод у боротьбі за українське море.

Синтез історичного аналізу свідчить про те, що концепт острова Зміїного в історіографічному дискурсі зазнала фундаментальних змін, що відображають еволюцію Північного Причорномор'я України.

По-перше, давня літературна традиція (Геродот, Страбон, Арріан) зафіксувала ранній образ острова як священної межі (пограниччя). Для давніх авторів цей острів був не просто навігаційним орієнтиром, а простором, де перетиналися міф і реальність, що вимагало спеціальних ритуалів і практичного контролю.

По-друге, дослідження показують, що наукові кола з ХІХ-го до початку ХХ-го століття інструменталізували давню спадщину. Імперська російська, а пізніше радянська історіографія, часто використовувала археологічні знахідки як історичні докази для легітимізації територіальних претензій. І навпаки, за радянських часів культурне значення острова було зменшено, його роль була обмежена статусом закритого військового об'єкта.

По-третє, сучасна українська історіографія після здобуття незалежності провела фундаментальний перегляд ролі острова. У контексті дипломатичних суперечок та рішення Міжнародного суду ООН 2009 року академічний фокус змістився на демонстрацію острова Зміїного як невіддільного складника державного кордону та історичного простору України.

Кардинально змінила академічний та медійний дискурс повномасштабна війна з РФ, ареною котрої острів став від 24 лютого 2022 року. Острів більше не сприймається як периферійний. У найновішому наративі – острів Зміїний позиціонується як універсальний символ національного опору та емблема здатності держави захищати свою суверенну територію.

Джерела та література:

1. Аріан Ф. Періпл Понта Евксинського / пер. з давньогрец. А. Фабра. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1844. Т. 1. С. 21–23.
2. Браичевський М. Ю. Античні міфи та археологія Північного Причорномор'я. Київ : Наукова думка, 1998. 280 с.
3. Браичевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ:Наукова думка,1988. 384 с.
4. Бржезінський З. Ukraine's Critical Role in the Post-Soviet Space. *Harvard Ukrainian Studies*. 1996. Vol. 19. P. 201–216.
5. Василюва В. А. Становлення і розвиток українсько-румунських міждержавних відносин у 1991–2003 рр. : дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2010. 228 с.
6. Гай-Нижник П. П. Російсько-українська війна: перебіг, геополітика, наслідки. Київ : МП Леся, 2023. 752 с.
7. Геродот. Історії : у 9 кн. / пер. А. О. Білецького. Київ : Наукова думка, 1993. 576 с.
8. Горбулін В. П. Світова гібридна війна: український фронт. Київ : НІСД, 2017. 150 с.
9. Горностай П. П. Психологія колективної травми та ідентичності : монографія. Київ : Міленіум, 2019.
10. Горностай П. П., Золотухіна Л. Д. Психологія групової ідентичності. Київ : Либідь, 2014. 320 с.
11. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ : Наукова думка, 1991. Т. 1. 640 с.
12. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Знання, 1991. 192 с.
13. Доброжанський О. О. Базовий договір 1997 року як основа для розвитку українсько-румунських взаємин. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2012. Т. 25, № 2. С. 135–142.
14. Жубарева М. А. Медійні символи російсько-української війни: аналіз дискурсу. *Вісник Львівського університету*. Серія журналістика. 2023. Вип. 52.
15. Залевський О. А., Сминтина В. А., Сминтина О. В. Острів Зміїний. Історія та археологія. Одеса : Астропринт, 2008. 156 с.
16. Караман І. В. Справа про делімітацію морських просторів у Чорному морі (Румунія проти України). *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 270–275.
17. Караман І. Г. Рішення Міжнародного Суду в справі про морську делімітацію в Чорному морі. Одеса : Фенікс, 2012. 180 с.
18. Костянтинович К. Археологические разведки на острове Змеином. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1898. Т. 21. С. 1–25.
19. Крапівіна В. П. Ольвія: джерела та сучасна історіографія. Київ : Інститут археології НАН України, 2005. 240 с.
20. Крицький М. Остров Змеиный и найденные на нем остатки храма Ахилла. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1853. Т. 3. С. 496–503.
21. Кузьо Т. Geopolitical pluralism in the CIS: The emergence of GUUAM. *European Security*. 2000. Vol. 9, № 2. P. 81–112.
22. Мурзакевич М. Поездка на остров Змеиный в 1841 году. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1844. Т. 1. С. 58–68.
23. Носова Г. А. Просторові маркери ідентичності: теоретичний аспект. *Психологічні перспективи*. 2018. Вип. 31. С. 182–194.

24. Носова Г. Ю. Невизначеність соціального процесу навколо ідентичності. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. 215 с.
25. Острів Зміїний. Історія та сучасність : у 3 т. / ред. В. А. Сминтина. Одеса : Астропринт, 2008. Т. 1. 264 с.
26. Острів Зміїний. Історія та сучасність : у 3 т. / ред. О. А. Бачинська. Одеса : Астропринт, 2008. Т. 2. 224 с.
27. Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла на остров Левке (Змеином). Київ : Наукова думка, 1993. 140 с.
28. Петрушко В. Г. Ольвія і її околиці. Київ: Інститут археології НАН України, 1995. 210 с.
29. Пліній Старший. Natural History. Book IV/ пер. Н. Rackham. London : Heinemann, 1949.
30. Плохій С. М. Російсько-українська війна: повернення історії. Київ : Критика, 2023. 280 с.
31. Поліщук Р. М. Кілька думок про ідентичність. Львів : Видавництво Львівського університету, 2018. 190 с.
32. Пономарьов О. М. Бессарабське питання в українсько-румунських відносинах у 1917–1918 роках. *Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка*. Історія. 2007. № 93. С. 55–60.
33. Рибаків Б. А. Язичництво стародавніх слов'ян. Київ : Наукова думка, 1981. 240 с.
34. Ростовцев М. І. Нариси історії Північного Причорномор'я. Київ : Мистецтво, 1925. 180 с.
35. Савченко В. Острів Зміїний як символ спротиву: медійний дискурс 2022 р. *Українознавчий альманах*. 2023. № 32. С. 45–58.
36. Страбон. Географія (уривки) // Історія України в документах і матеріалах. Київ : Вид-во АН УРСР, 1939. Т. 1.
37. Терещенко О. І. Підводні археологічні дослідження в акваторії острова Зміїний. *Археологія*. 2011. № 4. С. 87–94.
38. Тетбу де Маріньї Е. Люція Чорного моря. Одеса : Тип. Л. Нітче, 1851.
39. Хардінг Л. Invasion: The Inside Story of Russia's Bloody War and Ukraine's Fight for Survival. London : Vintage, 2023. 320 p.
40. Чебаненко В. І. Древние тайны острова Змеиный. Одеса : Астропринт, 2019. 110 с.
41. Шемекін О. В., Серов В. В. Міжнародно-правовий статус острова Зміїний. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2014. Вип. 29. С. 220–224.
42. Шемекін О. М. Острів Зміїний: проблеми правового статусу та його значення для детермінації морського простору. *Правова держава*. 2015. Вип. 16. С. 231–237.
43. Штерн Е. Р. О последних раскопках на острове Левке. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1901. Т. 23. С. 1–20.
44. Штерн Е. Р. фон. Археологические исследования на острове Змеином. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1913. Т. 31. С. 45–78.
45. Rostovtzeff M. *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford : Clarendon Press, 1922.
46. Strabo. *Geographica* / пер. Н. L. Jones. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1917–1932.
47. Pliny the Elder. *Naturalis Historia* / пер. Н. Rackham. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1938–1962. Vol. 1. 450 p.

References:

1. Arrian, F. (1844). *Peripl Ponta Evksinskoho* [Periplus of the Euxine Sea]. *Zapiski Odesskogo Obshchestva Istorii i Drevnostej*, 1, pp. 21–23. [in Russian/Ukrainian].
2. Braichevskiy, M. Yu. (1998). *Antychni mify ta arkheolohiia Pivnichnoho Prychornomoria* [Ancient myths and archaeology of the Northern Black Sea region]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
3. Braichevskiy, M. Yu. (1988.) *Utverdzhennia khrystyianstva na Rusi* [Establishment of Christianity in Rus]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Brzezinski, Z. (1996). Ukraine's Critical Role in the Post-Soviet Space. *Harvard Ukrainian Studies*, 19, pp. 201–216.
5. Vasylova, V. A. (2010). *Stanovlennia i rozvytok ukraïnsko-rumunskykh mizhderzhavnykh vidnosyn u 1991–2003 rr.* [Formation and development of Ukrainian-Romanian interstate relations in 1991–2003]. PhD thesis. Chernivtsi. [in Ukrainian].
6. Hai-Nyzhnyk, P. P. (2023). *Rosiïsko-ukraïnska viina: perebih, heopolityka, naslidky* [Russian-Ukrainian war: course, geopolitics, consequences]. Kyiv: MP Lesia. [in Ukrainian].

7. Herodotus (1993). *Istorii* [Histories]. Translated by A. O. Biletskyi. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
8. Horbulin, V. P. (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front* [World hybrid war: Ukrainian front]. Kyiv: NISD. [in Ukrainian].
9. Hornostai, P. P. (2019). *Psykhologhiia kolektyvnoi travmy ta identychnosti* [Psychology of collective trauma and identity]. Kyiv: Milenium. [in Ukrainian].
10. Hornostai, P. P. and Zolotukhina, L. D., 2014. *Psykhologhiia hrupovoi identychnosti* [Psychology of group identity]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
11. Hrushevskiy, M. S. (1991a). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus]. Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
12. Hrushevskiy, M. S. (1991b). *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut* [Who are the Ukrainians and what do they want]. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].
13. Dobrozhanskyi, O. O. (2012). Bazovyi dohovir 1997 roku yak osnova dlia rozvytku ukrainsko-romunskykh vzaiemyn [The 1997 Basic Treaty as a basis for the development of Ukrainian-Romanian relations]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*, 25(2), pp. 135–142. [in Ukrainian].
14. Zhubarieva, M. A. (2023). Mediini symvoly rosiisko-ukrainskoi viiny: analiz dyskursu [Media symbols of the Russian-Ukrainian war: discourse analysis]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii zhurnalistyka*, 52. [in Ukrainian].
15. Smyntyna, V. A., Smyntyna, O. V. and Zalevskiy, O. A. (2008). *Ostriv Zmiinyi. Istoriia ta arkeolohiia* [Snake Island. History and archaeology]. Odesa: Astroprint. [in Ukrainian].
16. Karaman, I. V. (2009). Sprava pro delimitatsiiu morskyykh prostoriv u Chornomu mori (Rumuniia proty Ukrainy) [Case concerning maritime delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine)]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1, pp. 270–275. [in Ukrainian].
17. Karaman, I. H. (2012). *Rishennia Mizhnarodnoho Sudu v spravi pro morsku delimitatsiiu v Chornomu mori* [Judgment of the International Court of Justice in the case of maritime delimitation in the Black Sea]. Odesa: Feniks. [in Ukrainian].
18. Konstantinovich, K. (1898). Arkheologicheskie razvedki na ostrove Zmeinyim [Archaeological reconnaissance on Snake Island]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej*, 21, pp. 1–25. [in Russian].
19. Krapivina, V. P. (2005). *Olviia: dzherela ta suchasna istoriografii* [Olbia: sources and modern historiography]. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
20. Kritsky, M. (1853). Ostrov Zmeinyi i naidennye na nem ostatki khrama Akhilla [Snake Island and the remains of the Temple of Achilles found on it]. *Zapiski Odesskogo Obshchestva Istorii i Drevnostej*, 3, pp. 496–503. [in Russian].
21. Kuzio, T. (2000). Geopolitical pluralism in the CIS: The emergence of GUUAM. *European Security*, 9(2), pp. 81–112.
22. Murzakevich, M. (1844). Poezdka na ostrov Zmeinyi v 1841 godu [Trip to Snake Island in 1841]. *Zapiski Odesskogo Obshchestva Istorii i Drevnostej*, 1, pp. 58–68. [in Russian].
23. Nosova, H. A. (2018). Prostorovi markery identychnosti: teoretychnyi aspekt [Spatial markers of identity: theoretical aspect]. *Psykhologhichni perspektvy*, 31, pp. 182–194. [in Ukrainian].
24. Nosova, H. Yu. (2016). *Nevyznachenist sotsialnoho protsesu navkolo identychnosti* [Uncertainty of the social process around identity]. Kyiv: NPU im. M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].
25. Smyntyna, V. A. red., (2008). *Ostriv Zmiinyi. Istoriia ta suchasnist* [Snake Island. History and Modernity]. Vol. 1. Odesa: Astroprint. [in Ukrainian].
26. Bachynska, O. A. red., (2008.) *Ostriv Zmiinyi. Istoriia ta suchasnist* [Snake Island. History and Modernity]. Vol. 2. Odesa: Astroprint. [in Ukrainian].
27. Okhotnikov, S. B. and Ostroverkhov, A. S. (1993). *Svятилище Akhilla na ostrove Levke (Zmeinom)* [Sanctuary of Achilles on the island of Leuke (Snake Island)]. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].
28. Petrushko, V. H. (1995). *Olviia i ii okolytsi* [Olbia and its outskirts]. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
29. Pliny the Elder (1949). *Natural History. Book IV*. Translated by H. Rackham. London: Heinemann.

30. Plokyh, S. M. (2023). *Rosiisko-ukrainska viina: povernennia istorii* [The Russo-Ukrainian War: The Return of History]. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
31. Polishchuk, R. M. (2018). *Kilka dumok pro identychnist* [A few thoughts on identity]. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu. [in Ukrainian].
32. Ponomaryov, O. M. (2007). Bessarabske pytannia v ukrainsko-rumunskykh vidnosynakh u 1917–1918 rokakh [The Bessarabian question in Ukrainian-Romanian relations in 1917–1918]. *Visnyk KNU im. Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, 93, pp. 55–60. [in Ukrainian].
33. Rybakov, B. A. (1981). *Yazychnytstvo starodavnikh slovia*n [Paganism of ancient Slavs]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
34. Rostovtsev, M. I. (1925). *Narysy istorii Pivnichnoho Prychornomoria* [Essays on the history of the Northern Black Sea region]. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
35. Savchenko, V. (2023). Ostrov Zmiinyi yak symvol sprotyvu: mediinyi dyskurs 2022 r. [Snake Island as a symbol of resistance: media discourse of 2022]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 32, pp. 45–58. [in Ukrainian].
36. Strabo, (1939). Heohrafiia (uryvky) [Geography (excerpts)]. In: *Istoriiia Ukrainy v dokumentakh i materialakh* [History of Ukraine in documents and materials]. Vol. 1. Kyiv: Vyd-vo AN URSS. [in Ukrainian].
37. Tereshchenko, O. I. (2011). Pidvodni arkeolohichni doslidzhennia v akvatorii ostrova Zmiinyi [Underwater archaeological research in the waters of Snake Island]. *Arkheolohiia*, 4, pp. 87–94. [in Ukrainian].
38. Taitbout de Marigny, E. (1851). *Lotsiia Chernogo moria* [Black Sea Pilot]. Odesa: Tip. L. Nitche. [in Russian].
39. Harding, L., 2023. *Invasion: The Inside Story of Russia's Bloody War and Ukraine's Fight for Survival*. London: Vintage.
40. Chebanenko, V. I. (2019). *Drevnie tainy ostrova Zmeinyi* [Ancient secrets of Snake Island]. Odesa: Astroprint. [in Russian].
41. Shemekin, O. V. & Sierov, V. V. (2014). Mizhnarodno-pravovyi status ostrova Zmiinyi [International legal status of Snake Island]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo*, 29, pp. 220–224. [in Ukrainian].
42. Shemekin, O. M. (2015). Ostriv Zmiinyi: problemy pravovoho statusu ta yoho znachennia dlia determinatsii morskoho prostoru [Snake Island: problems of legal status and its importance for the determination of maritime space]. *Pravova derzhava*, 16, pp. 231–237. [in Ukrainian].
43. Stern, E. R. (1901). O poslednikh raskopkakh na ostrove Levke [On the latest excavations on the island of Leuke]. *Zapiski Odesskogo Obshchestva Istorii i Drevnostey*, 23, pp. 1–20. [in Russian].
44. Stern, E. R. von, (1913). Arkheologicheskie issledovaniya na ostrove Zmeinom [Archaeological research on Snake Island]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, 31, pp. 45–78. [in Russian].
45. Rostovtzeff, M., (1922). *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford: Clarendon Press.
46. Strabo, 1917–1932. *Geographica*. Translated by H. L. Jones. Cambridge, MA: Harvard University Press.
47. Pliny the Elder, 1938–1962. *Naturalis Historia*. Translated by H. Rackham. Vol. 1. Cambridge, MA: Harvard University Press.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344120>
УДК 94(477)

SOURCES ON THE QUESTION OF THE HISTORICAL CONTINUITY OF THE TOPONYM KHOJABEI AND ITS PHONETIC INTERFERENCE KOCHUBEI–HADJIBEY–HAJIBEI

Oleksandr Sereda

PhD (History)

Institute for Historical Studies,
Bulgarian Academy of Sciences,
52, Shipchenski prohod Blvd. 1113 Sofia,
Bulgaria

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-5921-8907>

E-mail: olexer@ukr.net

Citation: Sereda, O. (2025) Sources on the question of the historical continuity of the toponym Khojabei and its phonetic interference Kochubei–Hadjibey–Hajibei, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 162–178.

Submitted: 12.11.2025

Abstract

The publication presents for the first time four Ottoman-Turkish documents on the history of Khojabey as key sources of the late 16th century in determining the historical continuity of the Ottoman period of existence. Additionally, a table of annotations of Ottoman-Turkish documents of the 18th century is offered in translation into Ukrainian, containing information on the use of the toponym Khojabey/Kojabey, and in the double naming Khojabey/Odesa in annotations to documents of the 19th – early 20th centuries. Most of the Ottoman documents on Khojabey in the 18th century mainly concern the reconstruction of the old or the construction of a new fortress, the construction of infrastructure inherent in the Ottoman city. It was during this period that a clear administrative subordination to the Akkerman sanjak was recorded, which was entrusted with the provision of building materials during the new period of rebuilding the fortress. The full translation of four documents of the late 16th century allows us to assert the consistent historical existence of Khojabey. The presented documents and annotations to the documents originate from the Ottoman Archives of the State Archives Directorate in Istanbul.

Keywords: Ottoman-Turkish documents, Hocabey, Hadjibey, toponym.

ДЖЕРЕЛА ДО ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТЯГЛОСТІ ТОПОНІМУ ХОДЖАБЕЙ ТА ЙОГО ФОНЕТИЧНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ КОЧУБЕЙ–ХАДЖИБЕЙ–ГАДЖИБЕЙ

Oleksandr Sereda

Кандидат історичних наук

Інститут Історичних Досліджень,
Болгарська Академія Наук.

52, бул. Шипченски проход, 1113 София,
Болгарія

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-5921-8907>

E-mail: olexer@ukr.net

Анотація

В публікації вперше представлено чотири османсько-турецьких документа з історії Ходжабея, як ключові джерела кінця XVI ст. у визначенні історичної тягlosti османського періоду існування. Додатково у перекладі на українську мову пропонуються таблиця анотацій османсько-турецьких документів XVIII ст., що містять інформацію про використання топоніму Ходжабей/Коджабей, і у подвійному іменуванні Ходжабей/Одеса в анотаціях до документів XIX – початку XX ст.

Цитування: Серета О. Джерела до питання історичної тяглості топоніму Ходжабей та його фонетичної інтерференції Кочубей–Хаджибей–Гаджибей. *Чорноморська минувшина*: зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 162–178.

Отримано: 12.11.2025

1,1 д.а.

Більша частина османських документів щодо Ходжабея у XVIII ст. переважно стосуються відбудови старої чи будівництва нової фортеці, будівництва інфраструктури притаманної османському місту. Саме у цей період фіксується чітке адміністративне підпорядкування до Аккерманського санджака, на який покладається забезпечення будівельними матеріалами під час нового періоду відбудови фортеці. Повний переклад чотирьох документів кінця XVI ст. дозволяє стверджувати про послідовне історичне існування Ходжабея. Представлені документи і анотації до документів мають походження з фондів Османського архіву Державного управління архівів в Стамбулі.

Ключові слова: османсько-турецькі документи, Ходжабей, Хаджибей, топонім.

Османська минувшина населеного пункту на місці сучасної Одеси не викликає двозначності у своєму історичному існуванні та у послідовності свого розвитку від османського до російського періоду управління. Дискусійними питаннями, при цьому, залишаються здебільше у визначенні безперервності історичної тяглості існування населеного пункту за трьохсотрічного османського панування у північно-західному Причорномор'ї. Також є актуальним питанням появи тюркської назви населеного пункту та її османської трансформації з подальшою фонетичною інтерференцією арабськографічного топоніма у латиничній чи то кириличній транскрипції.

Метою дослідження є надання письмових османсько-турецьких джерел щодо існування населеного пункту з османсько-турецькою назвою Ходжабей / Коджабей протягом XVI-XVIII ст. та подальшого використання цього топоніму у російсько-імперський період, паралельно з офіційною назвою – Одеса.

У дослідженнях з історії Одеси досить популярним залишається використання назви Хаджибей чи Качібей, позначаючи таким чином населений пункт протягом усього османського періоду. Така традиція іменування передусім пов'язана з використанням письмових джерел XVIII ст. російською [6, с. 211-212] чи то європейським мовами [17, с. 77, 502].

Одне з найбільш цитованих джерел доосманського періоду, з яким пов'язують появу першої письмової згадки населеного пункту на місці Одеси – хроніка Яна Длугоша в десятій книзі історії Польщі, в якій зокрема говориться про відправку зерна до Константинополя з королівського порту Kaczubyeiow у 1415 р. [13, с. 367]. У багатьох дослідників історії Одеси особливо критичне ставлення до першого письмового свідчення викликає датування повідомлення через певну невідповідність зазначених історичних подій [1, с. 237-238], чи взагалі заперечується існування такого логістичного об'єкта і фортифікаційних споруд у цей період [4, с. 262]. Для даної публікації ключовим посилком цього фрагменту хроніки є подання топоніму Kaczubyeiow / Качубейов, як приклад зміненої тюркської назви Коджабей під впливом польської мови, що буде характерним для XV ст. – періоду ординського і кримського іменування населеного пункту.

Османський початок Коджабея / Ходжабея пов'язаний безпосередньо з подіями більш поглибленої інкорпорації Кримського ханства османами на початку XVI ст. Зокрема, найбільший вплив на зміну його юрисдикції відбувся під час перебування *шехзаде* Селіма на узбережжі Дністра в Саруяр (з листопада 1511 р.), коли яничарський корпус фортеці Аккерман (вже у березні 1512 р.) [15, с. 54] проголошує його османським володарем під іменем Явуз султан Селім. Безпосередньо підтримував Селіма у династичному протистоянні за османський престол його тесть – кримський хан Менглі Герай, який у підсумку передає Буго-Дністровське межиріччя у володіння султана. Все чорноморське узбережжя від Аккермана до Очакова, разом з Коджабеєм проголошується султанським *хассом* [7, с. 145].

У першій половині XVI ст. ще досить часто зустрічається у повідомленнях кримськотатарська форма топоніму «Коджабей» чи його змінена форма «Кочубей», з ярко виразним твердим «К» типовим для кипчакської групи тюркських мов у слові «Коджа». У різних перекладах османських повідомлень XVI ст. наряду з Качібеєм частіше згадується більш оригінальна назва Кочубей [2, с. 137-139; 3, с. 26-29], як похідне від «Коджабей».

У той самий час, перша половина XVI ст. (1521-1528) також позначилась фіксуванням османсько-турецької форми топоніму «Ходжабей» чи «Ходжабек» з пом'якшеним «Х», що є типовим для огузької групи тюркських мов у слові «Ходжа» під впливом арабської вокалізації. Найраніше позначення назви Ходжабей є на портоланах Пірі Реїса західного узбережжя Чорного моря, де показано лише прибережну смугу з гаванями і важливими портовими містами [19, с. 421-422].

Одне з найдетальніших картографічних зображень 1542 р. чорноморського узбережжя фіксує в одеській бухті **خواجه بک لیمانی** [Hocabey Limanı] / Ходжабей Лімани – порт Ходжабей (див. мал. 1) [18]. Таке означення топоніму у словосполученні з логістичною характеристикою як порт прослідковується протягом всього османського періоду історії Одеси. При цьому більшість документів подають населений пункт як фортеця Ходжабей чи містечко де є фортеця.

Мал. 1. Фрагмент карти Чорного моря з атласу Алі Маджар Реїса, *Ali Macar Reis Atlası*

У сучасних дослідженнях неодноразово піддавалось сумніву взагалі існування фортеці чи значимого населеного пункту на місті Одеси у XVI ст. Зокрема прослідковується досить критичне ставлення до документів представлених у дослідженнях Хурмузакі [14, с. 770], які повідомляють про відновлення фортеці Ходжабей у 1593 р. Наразі у ретельно вивіреному перекладі двох документів зі збірки Хурмузакі, здійсненого А. Красножоном, вказується на розбіжність позначення у джерелах тюркського топоніму під формою *Hatzi Vegh* і *Azibegh*. [5, с. 298-303]. Досить наглядно показують ці назви вокальну інтерференцію османсько-турецької назви «Ходжабей».

Тексти латиничних повідомлень у збірці Хурмузакі, зазначаючи «важливість відремонтованої і підсиленої фортеці Ходжабей», ґрунтувалася передусім на перекладах з османських джерел. Наразі даною публікацією надається чотири османських документів, два з яких датовані 1583 р. і 1584 р., наступні два – 1593 р., на які евентуально міг посилатися автор латиничних текстів представлених у збірці Хурмузакі. Зокрема у перших двох документах зазначається необхідність проведення відновлювальних робіт і ставиться завдання щодо здійснення ремонту існуючої старої фортеці, аргументуючи практичне значення такого об'єкта на османському узбережжі Чорного моря зі значним економічним чинником збагачення і політичними привілеями Бендерського санджакбея [9, 10].

Наступні два документи 1593 р. більш докладно фокусують увагу на важливості фортеці Ходжабей на фронті протистояння з козацькими загонами, які перекривають важливе сполучення Аккермана з Очаковом. Зміст цих документів свідчить про виключне значення Ходжабея у міжпровінційних зв'язках Північно-Західного Причорномор'я з Молдовою і Волощиною і про його ключове значення в османській обороноздатності у трикутнику Очаків – Аккерман – Бендер [11, 12].

Запропоновані переклади чотирьох документів не свідчать про остаточне відновлення давньої фортеці чи побудови нової фортифікації, але надають чітке уявлення існування давнього населеного пункту протягом XVI ст. і його історичної тяглості наступного періоду. Османські документи передусім стверджують безперервність в означенні цієї фортеці виключно як **خواجه بك** [Hocabey] Ходжабей.

Період кінця XVI ст. ознаменувався низкою козацьких походів на «молдавські землі», що певним чином зачіпали фортецю Ходжабей і відбилося на подальших відновлюваних роботах, ще більше отримуючи нові руйнування у протистояннях з козацькими загонами. Наслідком чого Ходжабей залишався з певною кількістю населення, але не відігравав тої ролі що на нього покладалось. Вже за пів століття у повідомленнях Евлія Челебі говориться про цей населений пункт як зруйновану фортецю: «Місце фортеці Ходжабей: Коли султан Басзід завоював Аккерман, деякий заможний чоловік на ім'я Ходжа, отримавши дозвіл від Басзід-хана, збудував у цьому місці міцну фортецю на скелі, розмістив там невірників і ... зробив цю долину своїм володінням ... , тому [це місце] називають Ходжабей. Нині залишки будівель його фортеці видні та помітні на крутій скелі біля берега Чорного моря, і якби цю фортецю відновили за невеликі кошти, край став би заселеним і шлях став би безпечним.» Більше того, Евлія Челебі зазначаючи долину місцевість навколо Ходжабея сповіщав що «Північна сторона від річки Дністер, за винятком фортеці Очаків, є козацьким станом – місцем полювання лиховісних русів. Оскільки в цьому місці знаходиться головний шлях, яким переправляються на кораблі з Аккермана до Очакова, а звідти до Криму, тому всі козаки чигають у засідках на цих шляхах і постійно захоплюють у полон тих, хто приїжджає і від'їжджає» [16, с. 89-90]. У XVII ст. позначення Ходжабея на зазначеній території, окрім творів Евлія Челебі, зустрічається переважно на картографічних зображеннях, продовжуючи традицію його іменування у різних варіаціях, як Ходжабей, Хаджибей чи Коджабей, Качибей.

Найбільш широке джерел каталог османського архіву в Стамбулі щодо географічного показника Ходжабей чи Коджабей подає анотації документів XVIII ст., а у подвійному іменуванні Ходжабей/Одеса в анотаціях до документів XIX – початку XX ст.

Османський період підпорядкування Ходжабея особливо яскраво представлено в описовому документі 1765 р., який представляє собою Витяг з архіву османської канцелярії щодо місця знаходження і розбудови Каракерману – Ходжабея [7, с. 228-232]. Нашарування доступної інформації у звіті османського чиновника переплелось з більш давніми свідченнями існування фортифікації Каракерман в районі належному до Ходжабея: «Місце, де будується пристань і решта будівель, у минулому було паланкою Каракерман з іншою назвою Ходжабей, де і до сьогодні знаходяться рештки цієї фортеці. Кордони [району] Ходжабея: великий шлях, що з Ходжабея прямує до Озі (Очакова) і Айранджи; великий шлях, що прямує до Аккермана і Яник Паланки, який проходить через верхів'я долини названої Даллик (Дальницька долина). То є місце, де сполучаються великий шлях, що йде з Міяк (Маяк) та інша дорога, що веде до Аккермана (через Аджидере – О. С.). З цього місця сполучення шляхів [кордон] по тій самій долині вздовж продовження ріки простягається до Чорного моря, звідки узбережжям сягає Ходжабею. Місце у таких кордонах є Каракерман-Паланкою, за іншою назвою Ходжабей. Місцевість в кордонах [району] Ходжабея відома під назвою Хейхат-Сахраси (Довга Долина). Ця земля вісімдесят років тому була порожньою і без власника. В наші дні також нема нікого, хто б її обробляв. Десятини з сіл, які знаходяться в кордонах [каза'] Аккерман, тобто на землях праворуч великого шляху, що йде з місцевості Міяк (Маяк) через верхів'я долини Даллик до Озі (Очакова) і досягає берега моря, збираються емінами Аккермана. Землі ліворуч [від зазначеного шляху] відносяться до мукатаа Беризан, і вищезазначений хан збирає її десятини. [Район, безпосередньо] у кордонах Ходжабея не належить нікому і використовується як порожня територія» [7, с. 231-232].

Більша частина османських документів щодо Ходжабея у XVIII ст. переважно стосуються відбудови старої чи будівництва нової фортеці, будівництва інфраструктури притаманної османському місту. Саме у цей період фіксується чітке адміністративне підпорядкування до Аккерманського санджака, на який покладається забезпечення будівельними матеріалами під час нового періоду відбудови фортеці [11, 12]. Інформація щодо такого роду письмових джерел, як приклад історичні тяглості позначення топоніму Ходжабей, представлено прикінцевою таблицею вибірково відібраних 32 анотації з понад 2200 архівних одиниць. В таблиці подано анотації до документів з Османського архіву Державного управління архівів в Стамбулі, з хронологією позначення Ходжабея у XVIII – початку ХХ ст.

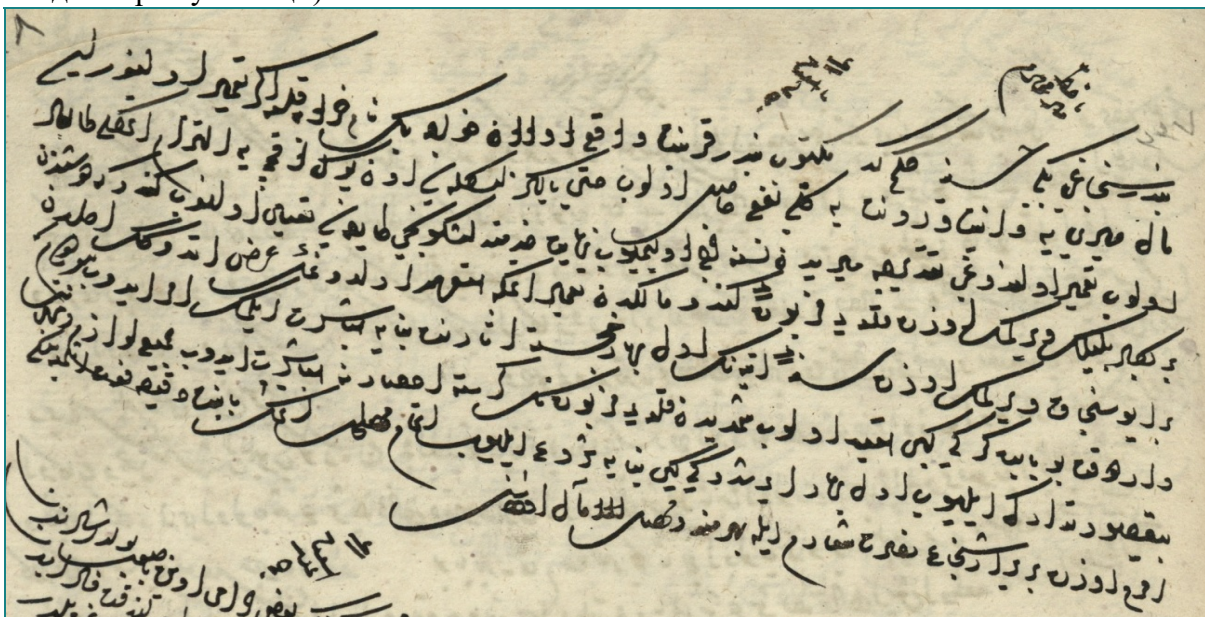
Зазначені в таблиці та інші численні османські документи з історії Одеси, позначають її османську назву передусім як «Ходжабей/Коджабей». Поява ж такої назви як «Хаджибей» швидше свідчить про результат фонетичної інтерференції, яка проявляється при транслітерації тюркських назв на лексичному рівні при їх фонетичній адаптації у романо-германських і слов'янських мовах. Особливо часто російська історіографія подає назву міста османського періоду як «Хаджибей / Гаджибей / Аджибей», що є наслідком часткового або повного пристосування тюркських назв до російської фонетичної системи з притаманною вимовою букви «о» через «а». Таким чином найбільше свідчень про Одесу під назвою Хаджибей можна спостерігати саме у російських повідомленнях XVIII ст.

Фонетична деформація топоніма призвела до заміни понятійного значення тюркської назви. Якщо в основі назви Ходжабей є перське слово Ходжа, тобто «вчитель», «духовний наставник» чи то «релігійний діяч», то у назві Хаджибей основною складовою частиною є арабське слово Хаджи – людина, яка здійснила паломництво до Мекки і виконала обов'язок хаджу. Друга складова топоніму -бей, від давньотюркського «бек», у двох же поняттях має однакове значення титулу особи високого стану – «пан», «володар», «правитель» [8, с. 687].

Багаторічне дослідження документів щодо Одеси в османських архівах Стамбулу і Софії дозволяє стверджувати про однозначне подання її османської назви виключно як Ходжабей/Коджабей. Звичайно що в архівах представлені також інші письмові джерела з досить популярним топонімом Хаджибей, але жоден документ ні хронологічно ні територіально не мав відношення до Північно-Західного Причорномор'я. Тож використовуючи поширену форму топоніму Хаджибей чи то Гаджибей щодо Одеси, називаючи її як «османській Хаджибей», принаймні є нелогічним. Використання назви Хаджибей залишається в сучасних історичних дослідженнях як російській фонетичний спадок, адаптований до української мови.

Документи:

Документ 1. Наказ Бендерському санджакебею щодо відновлення фортеці Ходжабей.
23 Cemaziyülevvel 991/ 14 червня 1583 р. (Оригінал, рукопис, османсько-турецька мова. Переклад автора публікації).

Транскрипція:

- 1 Bender Sancağı Beyi Hüseyin'e hüküm ki, Mektûb [gönderip] Bender kurbünde vâki' olan Hocabey nâm harâbe kal'a eğer ta'mîr olunur ise
- 2 mâl-ı mirîye ve âyende ve revendeye küllî nef' hâsıl olup hattâ yalnız iskelesi on yük akçeye iltizâm etmekle tâlibler
- 3 olup ta'mîr olunduğu takdirce mirîden nesne harc olunmayıp nihâyet hizmete eşkinci tâifesi ta'yîn olunup kendine düşünden
- 4 bir beylerbeyilik verilmek üzere kal'a-i mezbûre kendi mâlından ta'mîr etmeğe müte'ahhid olduğun arz etdiğin ecilden
- 5 bir iyi sancak verilmek üzere sene-i âtiyyenin evvel-bahâr-ı hüceste-âsârında binaya mübâşeret eylemen emr edüp buyurdum ki
- 6 vardıkda bu bâbda gereği gibi mukayyed olup şimdiden kal'a-i mezbûrenin kereste ihzarına mübâşeret edüp cemî'-i levâzım ve mühimmâtın
- 7 bî-kusûr tedârük eyleyüp evvel-bahâr erişdiği gibi binaya şürû' eyleyüp itmâm-ı maslahat etmek bâbında dakîka fevt etmeyesin ki
- 8 emrim üzere bir yarar sancağ-ı nusret-şî'ârım ile behre-mend ve muhassılu'l-âmâl olasin.

Переклад:

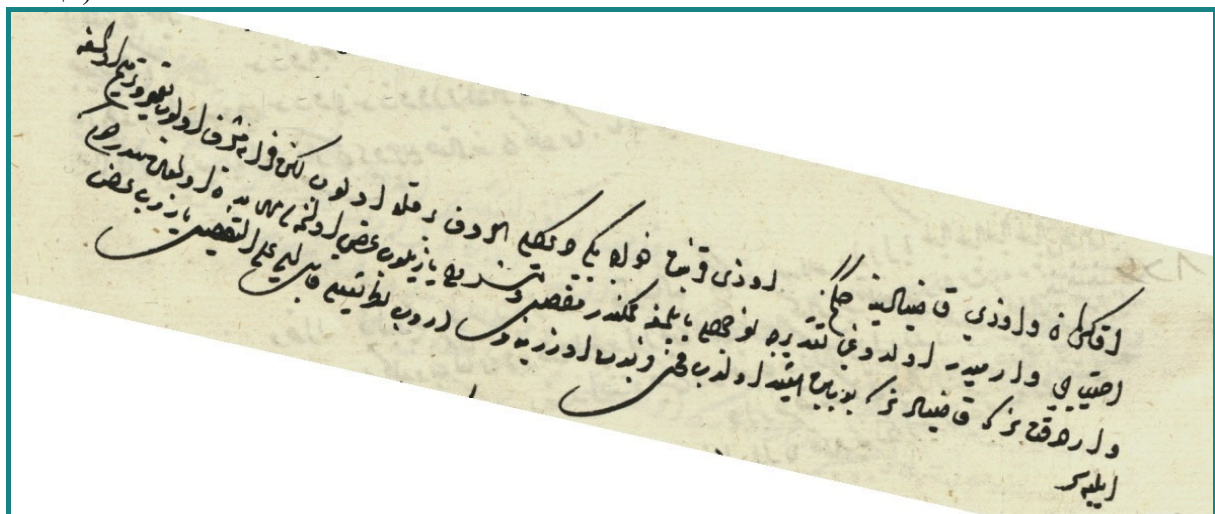
Наказ Бендерському санджакбею Хюсейіну.

У надісланому тобою листі/донесенні ти пишеш, що якщо відремонтувати розташовану поблизу Бендер фортецю Ходжабей, це принесе великі користі як для державної скарбниці, так і для тих, хто перебуває і від'їжджає. Навіть лише за її пристань, якщо вона буде віддана на відкуп, можуть бути витребувані десять йуків акче¹, і таким чином держава не витратить нічого на ремонт, а для його здійснення можуть бути призначені також ешкінджи². Ти пропонуєш також, якщо тобі буде надано бейлербейство³, взяти на себе зобов'язання зробити ремонт власними коштами.

З цієї причини я видав наказ, щоб ти зайнявся службою з будівництва навесні наступного року за умови, що тобі буде надано один добрий санджак. Коли цей наказ прибуде, вже зараз зроби все необхідне, щоб був підготовлений будівельний ліс для згаданої фортеці, і всі інші необхідні для ремонту матеріали були забезпечені без жодних нестач. Як тільки настане весна, берися до роботи, не гаючи жодної хвилини. Виконуй мій наказ, щоб отримати з моєю допомогою і підтримкою один підходящий санджак!

Документ 2. Наказ кадіям Аккермана і Очакова щодо детального опису Ходжабея.

27 Reser 992/ 04 серпня 1584 р. (Оригінал, рукопис, османсько-турецька мова. Переклад автора публікації).

¹ Yük akçe – приблизно 100,000 акче.

² Eşkinci – допоміжні війська, іррегулярна кіннота.

³ Belerbeylik – найбільша одиниця провінційного адміністративного поділу Османської держави.

Транскрипція:

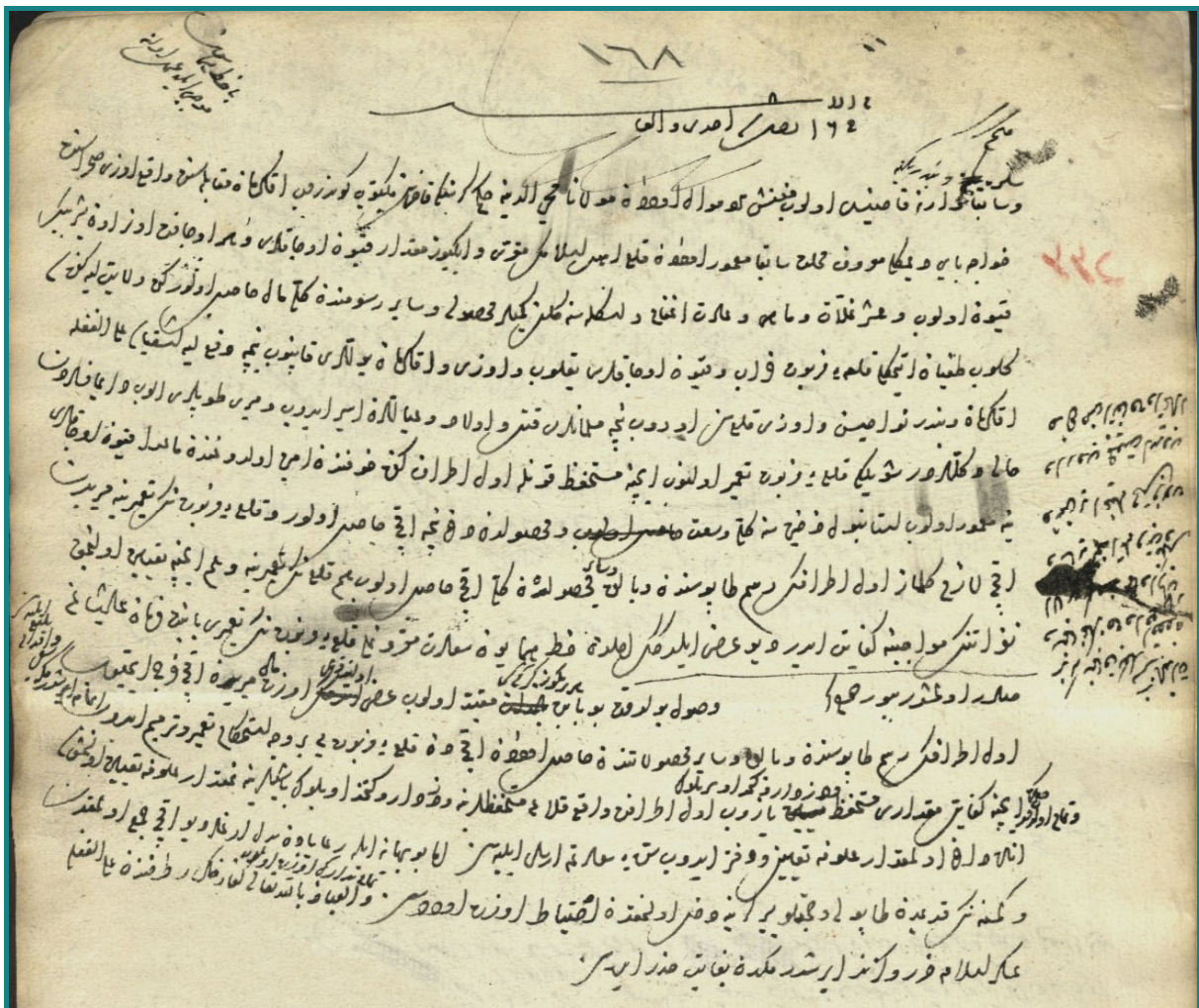
- 1 Akkirman ve Özi kādîlarına hüküm ki Özi kurbünde Hocabeyi demekle ma'rûf bir kal'a olup lâkin harâba müşrif olup ta'mîr ve termîm olmağa
- 2 ihtiyâcı var mıdır, olduğu takdirce ne vechile yapılmak mümkündür mufassal ve meşrûh yazılıp arz olunması mühimmâtdan olmağın buyurdum ki
- 3 vardıkda siz ki kādîlarsız ki bu bâbda mukayyed olup mahall-i mezbûre üzerine varıp ne tarîkile kâbil ise ale't-tafsîl yazıp arz
- 4 eyleyesiz.

Переклад:

Наказ кадіям Аккермана і Озі (Очакова)!

Поблизу Очакова знаходиться одна фортеця, відома під назвою Ходжабей, яка, однак, є на межі руйнування. Дуже важливо написати детальне донесення і роз'яснення про те, чи необхідно її ремонтувати і реставрувати, і якщо так, то як можна це зробити. Ось чому наказую тобі наступне: Коли [мій наказ] прибуде, ви, згадувані кадії, займіться цим питанням, відправтеся до казаного місця, і побачивши, що можна зробити, напишіть детальне донесення!

Документ 3. Наказ беям Силістри і Бендер щодо відбудови Ходжабея. 16 Ресер 1001 / 18 квітня 1593 р. (Оригінал, рукопис, османсько-турецька мова. Переклад автора публікації).

Транскрипція:

- 1 *Fi'l-yevmi'l-aşer fi 16 Receb sene ihda ve elf*
- 2 *Bâ-hatt-ı hümayun mucabi ile amel oluna*
- 3 *Silistre ve Bender Beyine Hüküm ki*
- 4 *Ve sâbikan Varna kadısı olup müfettişi'l-emval olan Mevlana Muhyiddin'ne hüküm ki, Senki kadısın mektub gönderip Akkirman mukâbelesinde vaki Özü sahrasında*

- 5 Hocabay demekle maruf mahalde sâbikan mamur olan kale ehl-i islâmın makarî ve ikiyüz mikdarı
koyun ocakları ve her ocakda onar onbeşer bin
- 6 koyun olup öşr-i gallat ve mâhî ve âdet-i ağnam ve iskelesine gelen gemiler mahsulü ve sair rüsûmundan
küllî mâl sâhib olurken vilayet-i Leh keferesi
- 7 gelip tuğyan etmekle kale-i mezbure harab ve koyun ocakları yıkılıp ve Özü ve Akkirman yolları
kapanıp niçe def'a Leh eşkıyası ale'l-gafle
- 8 Akkirman ve Bender nevahisini ve Özü Kalesini urup niçe müslümanları katl ve evlad ve iyâllerin esir
edip ve miri topları alıp daima fesaddan
- 9 hâlî değıllerdir. Şöyle ki kale-i mezbure tamir olunup içine müstahfiz konula ol etraf kefere havfindan
emin olduğundan mâ'adâ koyun ocakları
- 10 yine mamur olup İstanbul zahîresine küllî vüs'at ve mahsulünden dahi niçe akçe hâsıl olur ve kale-i
mezburenin ta'mirine mîrîden
- 11 akçe lâzım gelmez ol etrafın resm-i tapusundan ve balık ve sair mahsulünden küllî akçe hâsıl olup hem
kalenin ta'mirine ve hem içine tayin olunacak
- 12 neferâtının mevâcibine kifâyet eder deyu arz eylediğın ecilden hatt-ı hümayun-ı sa'âdet-makrûnumla
kale-i mezburenin ta'miri bâbında fermân-ı âlişânım
- 13 sâdır olmuşdur buyurdum ki Vusul buldukda sizki sancak beylerisiz bizzat ve sancağınızda vaki' olan
alay beyleri ve erbab-ı fîmâr ve sair neferâtla müretteb ve mükemmel düşman yarağıyla mahall-i
mezbura varıp cem'iyet edip dahi hüsn-i ittîfak ve iddihat [ile] bu bâbda her biriniz mukayyed olup arz
olunduğu üzere mâl-ı mîrîden akçe harç etmeyip
- 14 ol tarafın resm-i tapusundan ve balık ve sair mahsulâtından hâsıl olan akçeden kale-i mezbureyi ber-
vech-i istihkâm ta'mir ve termîm edip itmâma erişdirmeye sa'y ve ikdâm-ı belîğ eyleyesiz
- 15 ve tamâm olduktan sonra içine kifâyet mikdarı müstahfiz ve dizdar ve kethüda ve bir bölük yazıp ol etrafta
vâki' kilâ' müstahfizlarına ve dizdar ve kethüda ve bölük başlarına ne mikdâr ulûfe ta'yîn olunmuş ise
- 16 onlara dahi ol mikdâr ulûfe ta'yîn ve defter edip südde-i sa'âdetime irsâl eyleyesiz. Amma bu bahâne ile
re'âyâdan bedel oğlu deyu akçe cem' olmakdan
- 17 ve kimesnenin kadîmden tapulu ve hüccetli yerlerine dahl olunmakdan ihtiyât üzere olasız. Tamâm
tedarik üzere olmayıp ve iyâzen billâhi teâlâ küffâr-ı hâksâr tarafından ale'l-gafle
- 18 asâkir-i islâm zarar ve gezend erişdirmekten begâyet hazer edesiz.

Переклад:

Десятого дня. 16 [дня місяцю] Реджеп тисяча першого року.

Наказ беям Силістри і Бендер діяти відповідно вимог змісту хатт-і хумаюн!

Наказ Мевляна Мухієддіну – колишньому кадїі Варни і [нині] ревізору з майнових справ!

Саме ти, кадїй, надіслав мені листа і донесення, в якому говориться наступне: «В Очаківському степу, який навпроти Аккермана, знаходиться відоме місце, зване Ходжабай. Раніше фортеця, що там знаходилася, забезпечувала мусульманському населенню місце для проживання. Воно володіло двома сотнями кошар для овець, у кожній з яких було по десять-п'ятнадцять тисяч овець, отримувало частку від десятин та інших податків на зерно і рибу, а також від доходів з вантажів кораблів, що прибували до його пристані. І тоді прийшли невірні з вілаєту Лех (Польща), які зруйнували фортецю, поширивши буйство по всій області, спалили кошари і перекрыли шляхи до Аккермана і Бендер. Багато разів польські розбійники¹, зненацька нападали на нахї² Аккермана і Бендер, завдавали ударів по фортеці Очаків, вбивали багато мусульман, захоплювали в полон їхніх дітей і жінок. Траплялося, що вони захоплювали державні [османські] землі і сіяли там постійні заворушення. Тому необхідно, щоб згадану фортецю було відремонтовано і розміщено в ній мустахфізів³. Отже, вона не тільки створить впевненість перед страхом від невірних, але й дасть можливість знову зробити кошари для овець, забезпечить простір для зернового продовольства Стамбула і більше акче прибутку, який буде отримано від усієї іншої продукції. Окрім усього цього, гроші на ремонт з боку держави не будуть потрібні, оскільки податок ресмі-і тапу⁴, прибуток від

¹ Українські козаки під час «молдавських походів».

² Окрugi сільських громад на території Очаківської землі у підпорядкуванні до Аккермана і Бендер.

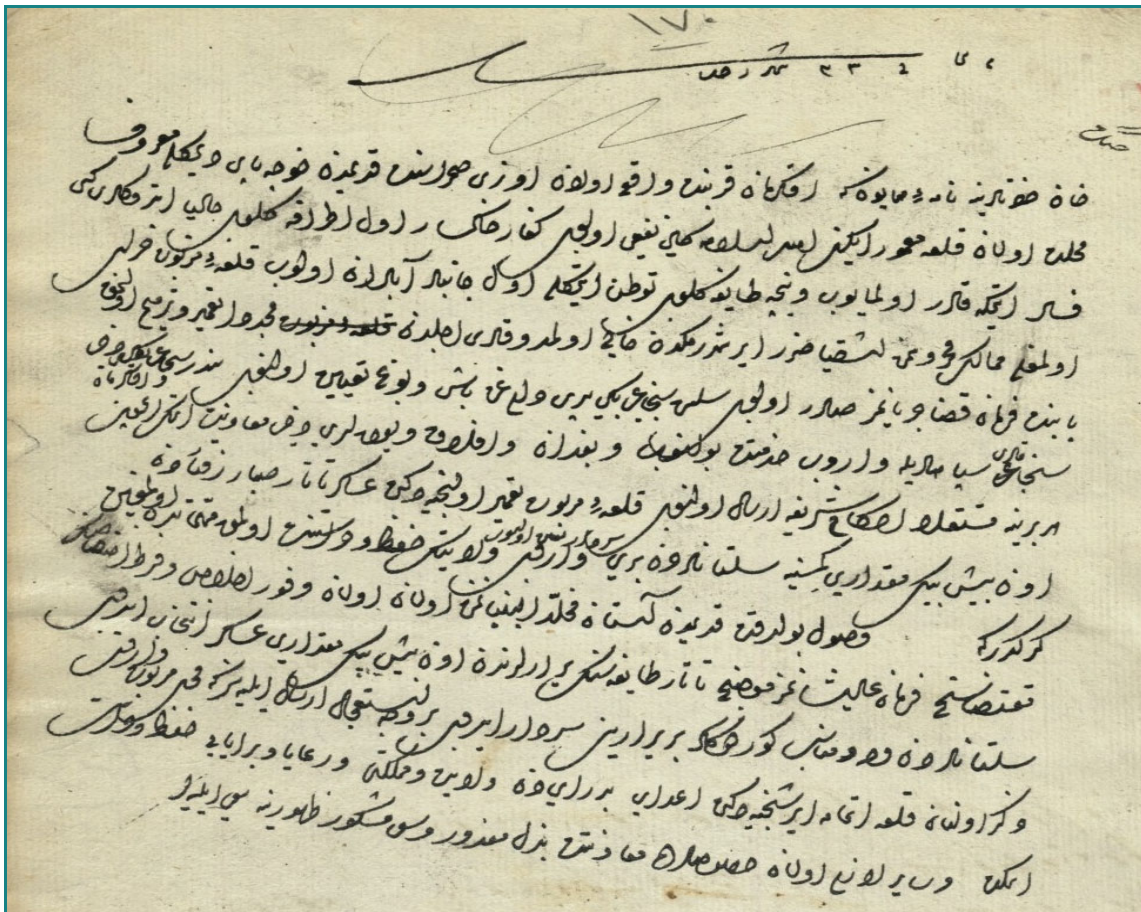
³ Müstahfiz – гарнізонні солдати, охоронці фортеці.

⁴ Resm-i tapu – податок на передачу права власності на землю, реєстраційний збір.

риби та від інших продуктів будуть достатніми як для ремонту фортеці, так і для жалування людей, які будуть призначені до неї».

З приводу надісланого донесення я видав височайший ферман, який вміщує щасливе султанське послання щодо будівництва згаданої фортеці і наказую наступне: Коли він прибуде, ви, хто є згаданими вище санджакбеями, особисто і разом з аллай-беями¹, тімаріютами² та всіма іншими [...] ³, що знаходяться у ваших санджаках, з досконалою зброєю проти ворогів відправтеся до згаданого місця, добре об'єднайтеся, при цьому кожен з вас дуже пильнує. І, як сказано в донесенні, не витрачаючи державних коштів, а з грошей від ресмі-і тапу в області, від риби та від решти продукції, побудуйте дуже міцно згадану фортецю, докладаючи зусиль наблизити час її завершення. Після того, як її [відбудова] буде завершена, призначте до неї достатню кількість мустахфізів, дізарів⁴, кетхюдів⁵ і бьолукбашів, визначивши їм точно таке жалування, яке їм належить [не применшуючи], запишіть його в реєстр і відправте до моєї благословенної столиці. З цього приводу, однак, не збирайте з реайі⁶ грошей за так званий «відкуп за сина»⁷. Остерігайтеся від втручання в землі будь-кого, хто здавна на них має старі тапії та хюджети. До того часу, як відбудова [фортеці] буде повністю завершена, упаси Боже Всевишній, не допускайте, щоб презрenni невірні зненацька напали і завдали втрат ісламському війську – нехай Аллах Всевишній оберігає!

Документ 4. Султанський лист кримському хану стосовно охорони Ходжабея. 23 Ресер 1001 / 25 квітня 1593 р. (Оригінал, рукопис, османсько-турецька мова. Переклад автора публікації).

¹ Alaybeyi – командир кінного загону

² Tımarlı sipahi – тімаріот, кінний воїн, що володів тімаром (земельним наділом за військову службу).

³ Не читабельні слова.

⁴ Dizdar – комендант фортеці.

⁵ Kethüda – заступник, помічник коменданта.

⁶ Reaya – реайя, піддане населення Османської держави.

⁷ «відкуп за сина» – певно замість Devşirme – періодичного примусового набору хлопчиків-християн до яничарського корпусу.

Транскрипція:

- 1 *Yevmi 'l-âşir fi 23 şehr-i Receb*
 2 Han hazretlerine nâme-i hümayûn ki. Akkirman kurbunda vâki olan Özü sahrasında kadîmden
 Hocabay demekle ma'rûf
 3 mahalde olan kale ma'mûr iken ehl-i islama küllî nef'i olup küffâr-ı hâksâr ol etrafa gelip hâliyâ
 etdikleri gibi
 4 fesâd etmeğe kâdir olmayıp ve niçe tâfiye gelip tavattun etmekle ol cânibler âbâdân olup kale-i
 mezbûre harâb
 5 olmağla memâlik-i mahrûsemde eşkiyâ zarar eriştirmekden hâlî olmadıkları ecilden
 müceddeden ta'mîr ve termîm olunmak
 6 bâbında fermân-ı kazâ cereyânımız sâdir olup Silistre sancağı beyi Piri dâme İzzuhu başbuğ
 ta'yîn olunup Bender ve Akkerman sancağı beyleri dahi
 7 sancakları sipâhîleriyle varıp hizmetde bulunup ve Boğdan ve Eflak voyvodalarına dahi
 mu'âvenet etmek için
 8 birbirine müstakillen ahkâm-ı şerîfe irsâl olunup kale-i mezbure tamir oluncaya değin asâkir-i
 Tatar-ı sabâ-reftârdan
 9 on beş bin mikdarı kimesneye sultanlardan biri serdar tayin olunup varıp vilayetin hıfz u
 hırâsetinde olmak mühimmâtdan olmağın
 10 gerekdir ki, Vusûl buldukda kadîmden âsitân-ı muhalledü'l-bünyânımda olan vüfûr ihlâs ve fart-
 ı ihtisâsınız
 11 muktezâsınca fermân-ı âlişânımız mücebince Tatar taifesinin yararlarından on beş bin mikdarı
 asâkir intihâb edip
 12 sultanlardan vech ve münâsib gördüğünüz bir yararın serdar edip ber-vech-i isti'câl irsâl
 eyleyesiz ki mahall-i mezbûre varıp
 13 zikr olunan kale itmâma erişinceye değin a'dâ-yı bed reyden vilayet ve memleketi ve reâyâ ve
 berâyâyı hıfz u hırâset
 14 etmekde ve sair lâzım olan husûslarda mu'âvenetde bezl-i makdûr ve sa'y-i meşkûr zuhûruna
 sa'y eyleyeler

Переклад:

Десятого дня. На 23-є числа місяця Реджеб.

Моє володарське послання до Його ясновельможності хана є таким.

З давніх часів в Очаківському степу поблизу Аккермана знаходиться місце фортеці, відомої як Ходжабей. Поки вона процвітала, вона приносила великі користі ісламському населенню. Коли в ці місця прийшли презренні невірники, вони, не зумівши посіяти розбрат, як роблять зараз, привели і поселили чималі громади, всі ті околії стали заселеними, і зруйнували згадану фортецю. Оскільки це загрожує моїм добре захищеним володінням розбійницькими пограбуваннями, я видав наказ до [очільників районів] каза, що знаходяться під загрозою, в тому сенсі, щоб фортеця була побудована знову. Головнокомандувачем було призначено санджакбея Силістри Пірі – нехай триватиме його велич! Також прибули служити санджакбеї Бендер і Аккермана, разом зі своїми спагіями¹. Воєводам Богдана (Молдови) і Валахії теж надіслали кожному окремі благородні накази, щоб вони надали допомогу. Однак, поки фортеця буде побудована, дуже необхідно, щоб п'ятнадцяти тисячне, стрімке як вітер, татарське військо прийшло з усім необхідним, і після того, як йому буде призначений сердар², нехай охороняє і захищає вілаєт з відданістю і щирою любов'ю.

І отже, коли [цей наказ] прибуде, з огляду на вашу велику щирість та надзвичайну відданість, що здавна існують при моєму вічному престолі, дій відповідно до змісту нашого високого фермана. Добери п'ятнадцять тисяч придатних воїнів з числа татарської спільноти і признач сердаром з числа солтанів³ того, кого визнаєш за підходящого та достойного, і терміново відправ їх. Коли вони прибудуть до згаданого місця, нехай докладають найбільших

¹ Sipâhî – спаги, османська кіннота.

² Serdar – яничарський командир.

³ Soltan – один з титулів для очільників кочових орд, глава ногайської спільноти.

зусиль і похвального старання в охороні і захисту від ворогів і зловмисників згаданої фортеці, поки її [відбудова] не буде завершена, а також всього краю і провінції та її реайї¹. Виявляй старанність і зроби все можливе в наданні допомоги щодо цього питання та в інших необхідних справах!

Документ 5. Транскрипція і переклад анотацій з позначенням Ходжабея. (Оригінал, османсько-турецька мова. Переклад автора публікації).

Анотації представлено хронологічно як приклад позначення топоніму Ходжабей в історичні тягlosti його використання у XVIII – початку ХХ ст., вибірково відібраних з понад 2200 документів з Османського архіву Державного управління архівів в Стамбулі (далі – ВОА).

ВОА, С.ВН. 245/11347. 04 S 1150 / 3 червня 1737	
Akkirman'a yakın Kocabey nam mahalde karaya çıkan bir kancabaş ile firkatenin tekneleri hurda haline geldiğinden kapitanlarının aldıkları salyaneler ile levendanına verilen ücretlerin geri alınması hakkında Akkirman Muhafızı Hüseyin Paşa'ya hüküm.	Наказ очаківському коменданту Хюсейїну-паші, щодо стягнення назад жалування, виплаченого капітанам, та платні, виданої матросам корабля типу «канджабаш» та фрегата, що сіли на міліну біля місцевості під назвою Коджабей поблизу Аккермана і корпуси яких прийшли в непридатний стан.
ВОА, С.ІКТС. 18/845. 16 M 1178 / 16 липня 1764	
İstanbul'a çokça zahire gelmesini temin için Özi ile Akkerman beyninde Hocabey'de (Odesa) bir iskele ve cami ile mahzenler ve sair ebniye inşasına Müderrisinden Hafız Mehmed Efendi'nin tayin kılındığına ve tafsilat-ı lazımeye dair kaleme alınan hüküm müsveddesi. (Mühim ve şayan-ı mütalaadır.)	Чернетка наказу, складеного щодо призначення Хафіза Мехмеда-ефенді з числа медресе-викладачів на будівництво пристані, мечеті, складів та інших споруд у Ходжабеї (Одесі) між Очаковом та Аккерманом для забезпечення великих поставок зерна до Стамбула, а також щодо необхідних дрібниць (Важливе і гідне уваги).
ВОА, С.АС. 1066/46912. 21 M 1178 / 21 липня 1764	
Hocabey Limanı'nda yapılacak iskele ve mahzen hizmetine tayin olunan Mustafa Çavuş'a yol parası ve nafaka bahası verilmesi.	Виділення дорожніх грошей та коштів на утримання Мустафі-чавушу, призначеному на службу будівництва пристані та складів у порту Ходжабей.
ВОА, С.АС. 344/14273. 11 C 1178 / 6 грудня 1764	
Mahrusa Akkerman kazasına ta'bi Hocabey nam-ı mahalde iskele küşadı ve ca'mi hümayun ve mehazın ve han kebir ve elbetiye saire ile ma'mur teblitine işbu senei mübarekte irade aliyet hazret-i tac-dari buyurulub taraf devlet Aliye'den bina emini tayyin buyurulan müderrisin keramdan Hafız El-hac Mehmed efendi ma'refetle bina ve itmam olub tam şitadhol ve asitane Aliye'ye ba-ferman 'ali da'vet ve mumaileyhen binasının kazıla kalan müsamir cedid ve mühimmat saire ma'rifet şera'le hala Akkerman kalesinde habbe hane-i amire yetiselim ve vezn ve kal'a-ı mezbure cebeci başısı Ali ağanın mekbuzatı defteridir ki ati zikr olunur.	За наказом Його Величності султана було вирішено відкрити пристань, збудувати мечеть падишаха, склади, великий караван-сарай та інші споруди в селищі Ходжабей, що належить до каза захищеного Аккермана. Для виконання цього завдання від імені Османської держави було призначено відповідаль-ного за будівництво – поважного вченого Хафіза Ель-Хаджа Мехмеда-ефенді. Після завершення будівництва його було запрошено до столиці за султанським наказом. Залишені будівельні матеріали та інше майно, що залишилося після будівництва, було передано до державного складу в фортеці Аккерман. Цей документ є реєстром отриманих матеріалів, склав його Алі-ага – очільник арсеналу фортеці Аккерман.

¹ Reâyû ve berâyû – синонімічні поняття в означенні підданих Османської держави.

BOA, C.ML. 489/19906. 29 B 1178 / 21 лютого 1765	
Özi ile Akkerman arasında tesis olunan Hoca Bey (Hüce Bey-Odesa) nam mahallin mamuriyetine hizmet etmek üzere irade-i padişahi ile yapılmakta olan mahzenlerden ikmal edilen ikisi, kaban tüccarından Alyanak Hacı Osman'na yirmi beşer kuruşa icar olunarak kiralarının alınmış olduğuna dair Bina Emini Hacı Mehmed'in tahrirati.	Рапорт відповідального за будівництво Хаджі Мехмеда про те, що два завершені склади з числа тих, що будуються за султанським іраде (наказом) для служіння облаштуванню місцевості на назві Ходжа-бей (Хюдже-бей – Одеса), розташованої між Очаковом та Аккерманом, були здані в оренду купцю зерна Алянаку Хаджі Осману по двадцять п'ять гурушів [кожний], і орендна плата була отримана.
BOA, C.BLD. 90/4494. 29 B 1178 / 21 лютого 1765	
Özi ile Akkerman arasında Hocabey merkadı civarında yapılan beş mahzenin kirası olan 120 kuruşun hazineye teslim edilmesi.	Про передачу до скарбниці 120 гурушів, що є орендною платою за п'ять складів, збудованих у навколо ринкової площі Ходжабея, що між Очаковом та Аккерманом.
BOA, C.NF. 2/88. 22 L 1178 / 14 квітня 1765	
Özi ile Akkerman arasında Hocabey limanında, mukaddema müderrislerden Hafız Hacı Mehmed marifetiyle inşa edilen ebniyeden maada, tüccarın ve yolcuların emniyetleri için Karagirman'daki harap palanga binası ile iskele önünde bir fener ile iktiza eden ebniyenin inşası ve arazi-i haliyenin taliplerine tefviz ve icar edilmesi. (Özi valisi ve kadısına))	До губернатора і кадія Очакова. Про будівництво, окрім споруд, раніше збудованих за посередництвом Хафіза Хаджі Мехмеда, якій є з числа медресе-викладачів. У порту Ходжабей, що між Очаковом та Аккерманом, необхідно відбудувати зруйновані укріплення в Каракірмані і маяк перед пристанню, а також інші необхідні споруди для безпеки купців і подорожніх, та про передачу і здачу в оренду порожніх земель бажаним.
BOA, C.BH. 136/6564. 26 N 1178 / 19 березня 1765	
Özi ile Akkerman arasında Hocabey Limanı'nda Bina Emini Müderris Hacı Mehmed Efendi tarafından yaptırılan iskele ve sair binalar için alınan kereste esmanı.	Про вартість деревини, закупленої для пристані та інших будівель в порту Ходжабей, що між Очаковом та Аккерманом, збудованих еміном будівництва Хаджі Мехмедом-ефенді, якій є з числа медресе-викладачів..
BOA, C.AS. 1046/45944. 16 Za 1178 / 7 травня 1765	
Hocabey Limanı ebniyesiyle Bender Kalesi tamirine memur Hassa Mimarlarından Yani Kalfa'ya yol parası ve ücret verilmesi.	Про виділення дорожніх грошей та платні Янікалфі, який є з числа палацових архітекторів, призначеного на будівництво споруд порту Ходжабей та на ремонт фортеці Бендер.
BOA, C.BLD. 128/6369. 29 C 1179 / 13 грудня 1765	
İstanbul'a bolca zahire gelmesi için Hocabey limanına müceddeden iskele küşadı ferman buyurulduğundan bunun varidat ve masarısını mübeyyin pusula. g.tt	Відомість що показує доходи та витрати, заново відкритої пристані у порту Ходжабей для забезпечення великих поставок зерна до Стамбула відповідно до наказу султанського ферману.
BOA, C.İKTS. 43/ 2112. 1179 N 16 / 26 лютого 1766	
Hocabey'de miri fırını kirada olduğundan başka fırın açılmaması.	Про те, щоб не відкривати інших пекарень, оскільки державна пекарня в Ходжабеї здана в оренду.
BOA, C.NF. 1/45. 25 Z 1179 / 4 червня 1766	
Hocabey limanında Hafız Mehmed Efendi marifetiyle yaptırılan ebniye bakıyyesinden mevcut olan ve Bina Emini Ahmed Efendi tarafından sarfedilen ve mevcut kalan malzeme.	Про матеріали, що залишилися від решти споруд, збудованих за посередництвом Хафіза Мехмеда-ефенді в порту Ходжабей, які були витрачені еміном будівництва Ахмедом-ефенді, та про матеріали, що залишилися [після цього].

BOA, C.AS. 73/3438. 2 M 1180 / 10 червня 1766	
Özi ile Akkerman arasındaki Hocabey Limanı İskeleyi'nde yapılacak palankanın inşaatında kullanılacak amele hakkında hüküm.	Наказ щодо робітників, які будуть використані при будівництві паланкового укріплення, що має бути збудований на пристані порту Ходжабей, якій є між Очаковом та Аккерманом.
BOA, C.AS. 790/33499. 22 R 1180 / 27 вересня 1766	
Hocabey iskelesinde yapılmakta olan Palanganın ikmal-i inşaatı için alelhesab dört bin kuruş daha gönderilmesi.	Про відправлення ще чотирьох тисяч гурушів авансом для завершення будівництва паланкового укріплення, що споруджується на пристані Ходжабей.
BOA, AE.SMST. III. 19/1303. 29 Z 1180 / 28 травня 1767	
Yeniden inşa edilerek küşad olunan Hocabey İskeleyi Gümrüğü bedelini iltizam eden reisiyle kethüdası Hasan'ın irad ve masarısının beyanı.	Звіт про доходи та витрати очільника митниці та його помічника Хасана, що взяли на відкуп митницю пристані Ходжабей, яку було знову відбудовано та відкрито.
BOA, C.BLD. 131/6504. 28 Ra 1181/ 24 серпня 1767	
Hocabey iskelesinde hamam olmadığından, yedi arşın kubbeden ibaret bir hamamın yaptırılması.	Оскільки на пристані Ходжабей немає лазні, є необхідність будівництва такої лазні, з куполом [у діаметрі] сім аршинів.
BOA, C.ML. 743/30292. 29 Z 1181 / 17 травня 1768	
Akkirman yakınında yeniden küşad olunan Hocabey iskelesindeki Havass-ı Hümayun'a ait boş arsaların reisler kethüdası Hacı Hüseyin ve kapan tüccarından 23 kişi tarafından mağaza ve dükkanlar yaptırılmak üzere beşyüz ve biner zira' arsalar verilmesi ve bu arsalar yapılacak binalar mülk olup arsaları için beşyüz zira' için otuz akçe şehriye mukataa vermelerine dair.	На знову відкритій пристані Ходжабей поблизу Аккермана, на порожніх ділянках що належать до султанського володіння, надати помічнику управителів Хаджі Хюсеїну та 23 особам з числа купців зерна по п'ятсот і по тисячу аршин для будівництва магазинів і крамниць. Будівлі, що будуть збудовані на цих ділянках, будуть [їхньою] власністю, а за ділянки вони платитимуть щомісячну відкупну плату тридцять акче за п'ятсот аршинів.
BOA, C.AS. 395/16281. 29 M 1182 / 15 червня 1768	
Hocabey iskelesine yapılacak hamam için taşların kesilmesi, kaledeki toplara muktezi barutun Akkerman cebehanesinden alınması ve amele ücretinin gönderildiği.	На пристані Ходжабей має бути збудована лазня, для якої було вирубано каміння. Необхідний порох для гармат у фортеці було взято з арсеналу Аккермана, і плата робітникам була відправлена.
BOA, C.ML. 422/17165. 29 Z 1182 / 6 травня 1769	
İstanbul'a çokça zahire gelmesi için Hocabey İskeleyi'nin zabt ve idaresiyle han, mahzen, dükkan vesair miri binalar yaptırılarak hasılatının cem' ve tahsili her sene birine ihale edildiğinden mültezimi hesabının tetkik ve ta'miki.	Перевірка та затвердження розрахунків відкупника, оскільки управління та адміністрування пристані Ходжабей, а також збирання та стягнення доходів від караван-сараю, складів, крамниць та інших державних будівель, збудованих для забезпечення значних поставок зерна до Стамбула, щороку передається в оренду одній особі.
BOA, C.AS. 932/40372. 8 R 1189 / 8 червня 1775	
Akkerman ve Özi hududunda deniz sahilindeki Hocabey hisarı emin bir liman olduğundan, karadan gelip gidenlerin asayişlerinin temin için, mezkür mahalle Özi canibindeki yeniçeri ortalarından birer orta ile Kılburun hisarı yerli ağalarının gönderilmesi. (Özi Muhafızı Vezir Hasan Paşa'dan)	Оскільки фортеця Ходжабей на морському узбережжі, в межах Аккермана та Очакова, є безпечною гаванню, для забезпечення безпеки тих, хто прибуває та від'їжджає сушею, [прохання про] відправлення до згаданого місця по одній роті з очаківських яничарських рот та місцевого аги фортеці Кілбурун. (Від очаківського мухафіза везира Хасана-паші)

BOA, C.AS. 1185/52858. 24 R 1191 / 1 червня 1777	
Özi Kalesi'nin ve Yanıkhisar palangasının tamiri için bina eminliğinin Hocabey Limanı bina emini Limni'ye tayin olunduğu.	На посаду еміна будівництва для ремонту фортеці Очаків та паланкового укріплення Яникхісара був призначений Лімні – емін будівництва порту Ходжабей.
BOA, C.NF. 20/970. 16 S 1192 / 16 березня 1778	
Özi kalesi menzil işi bozulduğundan, Hocabey'e yeni bir menzil yapılması ve bir menzilci tayini ile canib-i miriden idare edecek bir menzilci gönderilmesi.	Оскільки поштова станція фортеці Очаків вийшла з ладу, є будівництво нової поштової станції в Ходжабеї, необхідно призначення одного поштаря та відправлення від державної сторони поштаря, який буде управляти [станцією].
BOA, C.AS. 978/42637. 16 Ra 1202 / 26 грудня 1787	
Hocabey Palangası'nda değirmen ve fırın olmayıp sekiz saat mesafede bulunan Akkirman'dan arabalar ile getirildiği ve bir paralık ekmek üç paraya mal olduktan başka gelip geçenler ekmek tedarikinde güçlük çektikleri cihetle orada bir değirmen ile bir mahzen yaptırılarak yeniçerilerden Mazlum marifetiyle idare ettirilmesi hakkında İsmail seraskeri sadr-ı sabık Ali Paşa'ya hüküm.	Наказ колишньому великому везиру Алі-паші, [нині] сераскеру Ісмаїла, про те, що оскільки в паланці Ходжабей немає млина та пекарні, і [хліб] привозиться возами з Аккермана, що знаходиться на відстані восьми годин [шляху], і, крім того, що хліб вартістю в одне паре коштує три паре, ті, хто приїжджають і проїжджають, мають труднощі із забезпеченням хлібом, тому там має бути збудовано один млин і один склад, і управління [ними] має здійснюватися за посередництвом яничара Мазлума.
BOA, C..HR.. 10/457. 06 Za 1229 / 20 жовтня 1814	
Hocabey'den buğday almış olan iki İngiliz ticaret gemisinin Bahr-i Sefid'e çıkması için izn-i sefine verilmesi.	Про видачу дозволу на відплиття для двох англійських торгових кораблів, що закупили пшеницю в Ходжабеї, для виходу до Середземного моря.
BOA, AE.SMHD.II. 53/3536. 22 B 1231 / 18 червня 1816	
İngiltere tüccar teknelerinden Snipe tabir olunan teknenin kapudanı Martino Santa Mariya'nın Kocabey (Hocabey = Odessa) İskelesi'nden iştira ettiği Rusya hintası hamulesiyle Akdeniz canibine geçmesi için izn-i sefine talebine dair murahhas orta elçinin takriri üzerine «izn-i sefine emri verilmek» buyruldu.	Рескрипт про те, що «наказується видати дозвіл на відплиття» на підставі доповіді уповноваженого посла [Англії], щодо прохання про дозвіл на відплиття капітана Мартіно Санта Марія корабля з назвою «Снайп» з числа англійських торгових суден для переходу до Середземного моря з вантажем російської пшениці, закупленої на пристані Коджабей (Ходжабей = Одеса).
BOA, C..HR.. 11/504. 16 M 1237 / 13 жовтня 1821	
Bahr-i Siyah'ta vaki Hocabey'e gidecek olan bir gemi için izn-i sefine verilmesine dair İngiltere Fevkalade murahhas Büyükelçi Lort İstiranfort tarafından verilen takrir.	Доповідь, подана надзвичайним уповноваженим послом Англії лордом Стренфордом, щодо видачі дозволу на відплиття для одного корабля, що має відправитися до Ходжабея, розташованого на Чорному морі.
BOA, C..HR.. 130/6453. 25 Ra 1259 / 25 квітня 1843	
Hocabey eyaleti Hükümdarı Kont Verincof'a yirmi beş bin kuruşluk bir kıta nişan imal ve itası münasip olacağından bahisle ol-babda istizanı havi makam-ı Sadaret'e yazılan tezkere müsveddesi.	Чернетка пам'ятної записки, написаної до канцелярії великого везира, що містить запит дозволу з приводу того, що було б доцільно виготовити та вручити правителю еялету Ходжабей графу Воронцову орден вартістю двадцять п'ять тисяч гурушів.
BOA, İ.HR. 42/1982. 05 Za 1263 / 15 жовтня 1847	
Hocabey'de bulunan Osmanlı şehbenderine kılıç verilmesi.	Про вручення шаблі османському консулу, що знаходиться в Ходжабеї.

BOA, A.DVN. 169/72. 06 Ra 1278 / 11 вересня 1861	
Rus çarını tebrik için Hocabey'e (Odessa) gönderilen Mehmed Cemil Bey Efendi'ye refakat edecek olan Amedi-i Divan-ı Hümayun hulefası mütehayyizanından Selahaddin Bey'e dördüncü, Tercüme Odası hulefasından Ömer Efendi'ye beşinci rütbelerden nişan tevcihi ve kayıt masraflarının tahsili.	Про пожалування ордена четвертого ступеня Селахаддіну-бею з числа заслужених членів секретаріату Імператорської Ради та ордена п'ятого ступеня Омеру-ефенді з числа членів Перекладацької палати, які супроводжуватимуть Мехмеда Джеміля-бея-ефенді, відправленого до Ходжабея (Одеси) для вітання російського царя, та про стягнення витрат на реєстрацію.
BOA, HR.TH. 8/44. 12 Mayıs 1870 / 12 травня 1870	
Hocabey'de bulunan at canbazlarının, onbeş gün süre ile Sûr-i Hümayun eğlencelerine katılmak için nekadar ücret talep ettiklerinin Hariciye'ye bildirilmesi.	Запит до Міністерства закордонних справ, скільки платні вимагають вершники-трюкачі, що знаходяться в Ходжабеї, за участь у розвагах Імператорського свята протягом п'ятнадцяти днів.
BOA, DH.EUM.VRK. 13/33. 05 L 1332 / 27 серпня 1914	
Hocabey'deki Osmanlı tebaasının ikamet ettikleri mahallerin tahrir edildiği, Osmanlı fırıncılarının dükkanlarını terk ettikleri, bankaların çek vermedikleri ve saireye dair Hocabey Şehbenderliği'nin telgrafı.	Телеграма консульства в Ходжабеї про те, що османські піддані, які проживають в місцевостях Ходжабея були взяті на облік. Османські пекарі були змушені залишили свої крамниці, банки не видають їм чеки, та інше.
BOA, DH.EUM.2.Şb. 8/33. 09 L 1333 / 20 серпня 1915	
Fransa ve Rusya'nın büyük şehirlerindeki otel ve resmi binaların hastahaneye tahvil olunarak içerlerinin yaralılarla doldurulduğu, önceden Hocabey'de (Odessa) toplanan askerlerin Avusturya-Macaristan'a sevk olunduğu.	Повідомлення про те, що готелі та офіційні будівлі у великих містах Франції та Росії перетворюються на лікарні і заповнюються пораненими, і що війська, раніше зібрані в Ходжабеї (Одесі), відправляються до Австро-Угорщини.

Джерела та література:

1. Білецька О. В. Качибей у світлі джерел XV – XVI століть (матеріали до вивчення історичної географії Поділля та Північного Причорномор'я). *Записки історичного факультету ОДУ*: наукове видання / Колектив авторів Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2015. Вип. 26. С. 237-238.
2. Гончарук Т. Хаджибей – Одеса: проблема урбогенезису. *Нариси з історії освоєння Південної України XV-XVIII ст.*: колективна монографія /за ред. О. Репана; Укр. ін-т. нац. пам'яті. Київ: К.І.С., 2020. С. 137-139.;
3. Гончарук Т.Г., Гуцалюк С.Б., Сапожников І.В, Сапожникова Г.В. Хаджибей – Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки). Одеса, ОКФА, 1999. С. 26-29.
4. Гулевич В.П. Первое письменное упоминание Качубеева: критический разбор. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hulevych_Vladyslav/Pervoe_pysmennoe_upomynanye_Kachubeeva_krytycheskyi_razbor_ros.pdf? (дата звернення: 10.10.2025).
5. Красножон А. В. Два документа 1593 г. о ремонтных работах в Хаджибее. *Стародавнє Причорномор'я*. Вип. XII. Одесса, 2018. 298-303.
6. Маркевич А.И. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. XVII. II розділ. Одесса, 1894. С. 1-72.
7. Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. [= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti]. Одеса: Астропринт, 2015. С. 145.
8. Başer, A. Turko-Tatar Roots of Modern Odessa: Hocabey and Karakermen. *Acta Orientalia Hung.* 74 (2021) 4, 685–702.
9. BOA. Fon adı: “A_ {DVNSMHM.d.”, Defter № 49, Evrak № 337.
10. BOA. Fon adı: “A_ {DVNSMHM.d.”, Defter № 53, Evrak № 328.

11. BOA. Fon adı: “A_{DVNSMHHM.d.”, Defter № 71, Evrak № 87.
12. BOA. Fon adı: “A_{DVNSMHHM.d.”, Defter № 71, Evrak № 88.
13. Długossus I. *Historiae Polonicae libri XII, quorum sex posteriores nondum editi*, in lucem prodeunt et cum praefatione Henrici L. B. ab Huyssen. [Textus] / Joannis Długossus. – Francofurti et Lipsiae, 1711. T.1, Liber Decimus. C. 367.
14. Documente privitoare la istoria Românilor / Culese de E. Hurmuzaki; adnot. N. Iorga. Vol. XI : 1517–1612. Bucuresti: I. V. Socecu, 1900. P.770.
15. Emecen, F. M. Yavuz sultan Selim. I Baskı. 2010, S. 54.
16. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini, hazırlayanlar Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve sair, 5. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001. S. 89-90.
17. Kołodziejczyk, D. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th–18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents* / by Dariusz Kołodziejczyk. P. 77, 502.
18. Özdemir, K. *Osmanlı Deniz Haritaları: Ali Macar Reis Atlası*, İstanbul 1992.
19. Üstüner A. *Osmanlı coğrafya kaynaklarında Eflak-Boğdan. (15-17. yüzyıl). Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2020; (28): 421-422.

References:

1. Biletska O. V. (2015) Kachybei u svitli dzhherel XV – XVI stolit (materialy do vyvchennia istorichnoi heohrafii Podillia ta Pivnichnoho Prychornomoria). *Zapysky istorichnoho fakultetu ODU: naukove vydannia / Kolektyv avtoriv – Odesa : Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova*. Odesa. Vyp. 26. [in Ukrainian].
2. Honcharuk T. (2020) Khadzhybei – Odesa: problema urbohenezysu. *Narysy z istorii osvoinnia Pivdennoi Ukrainy XV-XVIII st.: kolektyvna monohrafiia /za red. O. Repana; Ukr. in-t. nats. pamiaty*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
3. Honcharuk T.H., Hutsaliuk S.B., Sapozhnykov I.V., Sapozhnykova H.V. (1999) Khadzhybei - Odesa ta ukrainske kozatstvo (1415-1797 roky). Odesa, OKFA. [in Ukrainian].
4. Gulevich V.P. *Pervoe pis'mennoe upominanie Kachubeeva: kriticheskij razbor*. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hulevych_Vladyslav/Pervoe_pysmennoe_upomynanye_Kachubeeva_kryt_ycheskyi_razbor_ros.pdf? (Accessed 10 October 2025). [in Russian].
5. Krasnozhon A. V. (2018) Dva dokumenta 1593 g. o remontnyh rabotah v Hadzhibee. *Starodavne Prichornomor'ya*. Vip. XII. Odesa. [in Russian].
6. Markevich A.I. (1894) Gorod Kachibej ili Gadzhibej – predshestvennik goroda Odessy. *ZOOID*. T.XVII. II rozdil. Odessa. [in Russian].
7. Sereda O. (2015) Osmansko-ukrainske stepove porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzhherelakh XVIII st. [= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti]. Odesa: Astroprint. [in Ukrainian].
8. Başer, A. (2021) Turko-Tatar Roots of Modern Odessa: Hocabey and Karakermen. *Acta Orientalia Hung.* 74. 4, 685–702.
9. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (as following – BOA). Fon adı: “A_{DVNSMHHM.d.”, Defter № 49, Evrak № 337.
10. BOA. Fon adı: “A_{DVNSMHHM.d.”, Defter № 53, Evrak № 328.
11. BOA. Fon adı: “A_{DVNSMHHM.d.”, Defter № 71, Evrak № 87.
12. BOA. Fon adı: “A_{DVNSMHHM.d.”, Defter № 71, Evrak № 88.
13. Długossus I. (1711) *Historiae Polonicae libri XII, quorum sex posteriores nondum editi*, in lucem prodeunt et cum praefatione Henrici L. B. ab Huyssen. [Textus] / Joannis Długossus. – Francofurti et Lipsiae., T.1, Liber Decimus.
14. Documente privitoare la istoria Românilor (1900) / Culese de E. Hurmuzaki; adnot. N. Iorga. Vol. XI : 1517–1612. Bucuresti: I. V. Socecu.
15. Emecen, F. M. (2010) Yavuz sultan Selim. I Baskı.
16. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, (2001) Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini, hazırlayanlar Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve sair, 5. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

17. Kołodziejczyk, D. (2011) *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th–18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents* / by Dariusz Kołodziejczyk.

18. Özdemir, K. (1992) *Osmanlı Deniz Haritaları: Ali Macar Reis Atlası, İstanbul*. [in Turkish]

19. Üstüner A. (2020) *Osmanlı coğrafya kaynaklarında Eflak-Boğdan. (15-17. yüzyıl). Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (28).

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344135>

УДК 94(477)«1920/1930»

UKRAINIAN SOCIETIES OF LUXEMBOURG AND REPRESENTATIVES OF THE COSSACKS IN PROCESSES CONSOLIDATION OF LOCAL EMIGRATION (1920s–1930s)

Olena Bachynska

DSc (History), Professor
Department of History of Ukraine and special
historical disciplines

Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>E-mail: Olena_an@ukr.net

Uliana Hromovych

Post-graduate student
Department of History of Ukraine and Special
Historical Disciplines

Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Zmiiienka Vsevoloda St, Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0001-6961-4906>E-mail: gromovicula@gmail.com

Citation: Bachynska, O., & Hromovych, U. (2025) Ukrainian societies of Luxembourg and representatives of the Cossacks in processes consolidation of local emigration (1920s–1930s), *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 179–192.

Submitted: 11.11.2025.

Abstract

The article is devoted to the formation and activities of the Ukrainian community of Luxembourg in the interwar period (1920s–1930s).

The first mentions of the formation of the Ukrainian community in Luxembourg begin in 1923. At this time, Ukrainian political and military figures who participated in the Ukrainian Revolution of 1917–1921 moved to Central Europe. The activities of the Ukrainian community in Luxembourg are inextricably linked with the Ukrainian communities of France. The Luxembourg community included representatives of Cossack societies who used Cossack themes and traditions for their Ukrainian identity. The complexity of relations among the Ukrainian emigration in the late 1920s – early 1930s was also reflected in the lives of Ukrainians in Luxembourg. The community actively preserved the memory of prominent Ukrainian figures, supported Ukrainians during the terrible times of the Holodomor. The study of the Ukrainian community of Luxembourg is proposed for the first time in historical literature. For its study, documentary materials from the Archives of the city of Esch-sur-Alzette (Luxembourg) were involved. These documents are being published in Ukrainian translation for the first time.

Keywords: *Ukrainian community, Luxembourg, France, interwar emigration, Cossacks, Ukrainian Revolution of 1917–1921.*

УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА ЛЮКСЕМБУРГА ТА ПРЕДСТАВНИКИ КОЗАЦТВА В ПРОЦЕСАХ КОНСОЛІДАЦІЇ МІСЦЕВОЇ ЕМІГРАЦІЇ (1920–1930-ті рр.)

Олена Бачинська

Доктор історичних наук, професор
Кафедра історії України
та спеціальних історичних дисциплін,

Анотація

Стаття присвячена формуванню та діяльності української громади Люксембурга у міжвоєнний період (1920–1930-ті рр.).

Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Змієнка Всеволода, 2, м. Одеса, 65082,
Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>
E-mail: Olena_an@ukr.net

Громович Уляна

Здобувачка
Кафедра історії України
та спеціальних історичних дисциплін
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Змієнка Всеволода, 2, м. Одеса, 65082, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0001-6961-4906>
E-mail: gromovicula@gmail.com

Цитування: Бачинська О., Громович У. Українські товариства Люксембурга та представники козацтва в процесах консолідації місцевої еміграції (1920–1930-ті рр.). *Чорноморська минувшина* : зап. Від історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 179–192.

Отримано: 11.11.2025 р.
0,8 д.а.

Перші згадки про формування української громади в Люксембурзі розпочинаються у 1923 р. В цей час в Центральну Європу переїжджають українські політичні та військові діячі, які брали участь в Українській революції 1917–1921 рр. Діяльність української громади в Люксембурзі нерозривно пов'язана з українськими громадами Франції. В складі люксембурзької громади були представники козацьких товариств, які використовували козацьку тематику та традиції для своєї української ідентичності. Складність взаємин в середині української еміграції в кінці 1920-х – початку 1930-х років відобразилась і в житті українців Люксембурга. Громада активно зберігала пам'ять про видатних українських діячів, підтримувала українців в жахливий часи Голодомору. Дослідження української громади Люксембурга запропоновано вперше в історичній літературі. Для її вивчення були залучені документальні матеріали архіву з міста Еш-сюр-Альзетт (Люксембург). Ці документи в перекладі українською мовою друкуються вперше.

Ключові слова: українська громада, Люксембург, Франція, міжвоєнна еміграція, козацтво, Українська революція 1917–1921 рр.

Міжвоєнний період став часом значної української політичної та військової еміграції, яка шукала притулку та можливості продовження боротьби за незалежну Україну після Української революції у 1917–1921 рр. Хоча найбільші еміграційні центри сформувалися у Польщі, Чехословаччині та Німеччині, у Франції теж осіла значна частина політичних і військових діячів УНР та ЗУНР. Про формування еміграційних центрів у багатьох країнах Європи існує значна історична література, особливо це стосується Болгарії, Польщі, Чехословаччини – роботи В. Бондаренко, В. Власенко, А. Якімової та інших. Характеристиці життя української еміграції в цілому, присвячені роботи С. Наріжного [15] та В. Трощинського [21]. Останнім часом, свої праці присвятили діяльності українських громад у міжвоєнний період у Франції В. Савченко [2], О. Денека [18] та інші. В той самий час формуванню української громади у Великому герцогстві Люксембург спеціального дослідження немає, а отже це визначило мету нашої публікації, в якій презентовані архівні документи з цієї проблематики 1930-х рр. ХХ ст. Вони зберігаються у Архіві Еш-сюр-Альзетт (CULT-8-b-1-008 та CULT-8-c-1-003). Частина з них була передана мерією міста Еш місту Стрий (Україна) та знаходиться в асоціації «Україна» (L'Ukraine) в Люксембурзі. Автори публікації вдячні цій асоціації української громади Люксембурга за люб'язно надані матеріали, і за сприяння в цьому особисто к.і.н. Жанні Сердюк.

Люксембург розташований на межі Франції та Німеччини і тому знаходився на перетині різних потоків еміграції. Попри свої невеликі розміри Люксембург, пропонував порівняно стабільні можливості та умови працевлаштування. Це приваблювало емігрантів, які вже не могли, внаслідок різних обставин, залишатися в інших значних емігрантських центрах. Протягом 1920-1930-х років у Франції та Німеччині існувала значна кількість різних політичних течій серед українців, які групувались у численні товариства та організації. Українська громада

Люксембурга складалась зі студентів, колишніх військових, козаків, інженерів та інших. Більшість центрів емігрантів у Франції та Німеччині формується у 1923-1924 рр., коли в країни Західної Європи переїжджають в значній кількості українські політичні та військові діячі, які брали участь в Українській революції 1917-1921 рр.

У 1923 р. «Спілка українських студентів у Німеччині» об'єднувала представників різних закладів освіти в Берліні і нараховувала до 180 студентів, переважно з Наддніпрянської України [15, с. 89, 104]. Через матеріальну кризу частина цього студентства поступово переїжджає у Люксембург. Тут вони заснували комітет, що допомагав студентам комунікувати між собою, в час кризи шукати заробіток, отримувати візу тощо. Газета «Діло» зазначала: «якщо громадянство та українські організації не поспішать з визначною поміччю студентам у Німеччині, Люксембург стане досить великим центром нової категорії українського студентства «студентів-робітників» [3, с. 3; 15, с.104]. Як свідчить сучасник, для того, щоб місцеві громади оформились, емігрантам потрібно було зміцнитися матеріально і духовно, адже «їх гнали сюди злидні, що годі було витерпіти» [9, с. 9]. У цьому ж, 1923 р., з'являється перша організаційна структура українців у Великому герцогстві Люксембург. Про це зазначає у травні 1933 р. комісар поліції міста Еш-сюр-Альзетт: «українське товариство, яка фактично існує з 15 січня 1923 року, має на меті надання всілякої допомоги українським емігрантам, які проживають у Великому Герцогстві [Люксембург]» («L'association ukrainienne en question, que existe de fait depuis le 15.1.1923, a pour but l'assistance sous toutes les formes aux émigrants ukrainiens résidants dans le Grand-Duché») [12].

Протягом наступних років українська спільнота Люксембурга активно долучалася до організаційних процесів у Франції. 21 вересня 1924 р. в Кнютанжі відбувся підготовчий з'їзд громад Франції, де вже була представлена українська громада Люксембурга. Її презентували Антоненко, Білинський та Леонід Галяфре [8, с. 10-11]. Їх робота підготувала проведення першого українського емігрантського з'їзду, який відбувся на початку січня в Парижі. На першому з'їзді було засновано «Союз українських емігрантських організацій у Франції», складено статут і обрано виконавчий орган Союзу – Генеральну раду. До Союзу громада Люксембургу не могла увійти, згідно з законодавством Франції, адже являла собою організацію іншої держави. Незважаючи на це, на першому з'їзді громаду Люксембургу представляв згаданий вище Леонід Галяфре, дипломат, секретар і член місії УНР в Парижі з 1921 по 1924 рр. Він увійшов до першої Генеральної ради Союзу. Як не дивно, але на другому з'їзді Л. Галяфре представляв громаду Кнютанжу [16, с. 12-14]. Слід зауважити, що вже в статуті Союзу було закладено принципи об'єднання громад на підґрунті «незалежності Державності Української та соборності земель її», а мета діяльності української еміграції на цих з'їздах апелювала до козацького гетьмана Пилипа Орлика: «Що не вдалося славному гетьманові Орликові, те мусить доконати у Франції вірна його заповітам сучасна наша еміграція» [9, с. 9-13]. В той самий час територіальна близькість до французьких громад створювала і спільні можливості, і спільні проблеми. Такими проблемами стали: незнання французької мови, невизнання української національності владою, боротьба з пропагандою російських емігрантів та «більшовиків» [9, с. 10]. Делегація від української громади Люксембурга брала участь в Першій конференції української еміграції в Празі у травні 1929 р. й отримала для голосування один мандат [тут і далі див.: 22, ч. 29-30 (185-6), 14 липня 1929 р., с. 40-41].

Про те, що українська спільнота Люксембурга була близька до громад Франції свідчать не лише спільні суспільно-політичні інтереси, в тому числі в Союзі. В березні 1926 р. громади Люксембурга та Оден-ле-Тіш (Audun-le-Tiche) провели свято на честь Тараса Шевченка. За повідомленням газети «Діло» вечірка пройшла з успіхом. Вступна промова була виголошена українською та французькою мовами. Значною проблемою стала відсутність музикантів і оркестру в обох громадах, але хор перекрив цей недолік. На вечірці був присутній мер Оден-ле-Тіш, директор люксембурзької залізної гуті¹, редактор люксембурзького часопису. Далі газета надзвичайно чуйно описувала враження від цього свята: «Ім імпонувала та єдність і організованість, якої свідками вони були. Особливо ж подобалось повага й чемність, з якою

¹ Об'єкт промисловості, де з руди видобували залізо за допомогою великих печей.

трималися наші громадяни. Вони майже чекали на ту саму розв'язність та безцеремонність відносин, які панують поміж робітниками інших націй. Але ж наші козаки тримали себе гарно, з надзвичайно високим почуттям власної гідності, що треба підмітити і поставити їх у приклад усім нашим людям на чужині» [19, с. 3-4]. Важливим моментом в даному повідомленні, крім центральної теми, є те, що члени громади пов'язували себе з козацьким минулим і називали себе козаками, що було одним з маркерів ідентичності, який включав феномен української історії. Вже в травні 1926 р. громада Люксембурга взяла участь у Великодній службі в Оден-ле-Тіш, де було до 200 осіб з різних сусідніх громад, а саме Кнютанжу, Ромба, Омекура, Нансі. Службу провів один з відомих настоятелів перших українських парафій у Франції Павло Гречишкін, колишній козак армії УНР. Зазначимо, що громада українців в Оден-ле-Тріш була однією з найбільших і нараховувала близько 120 осіб [22, ч. 46, 26 вересня 1926 р., с. 29]. Разом з іншими українськими громадами країн Європи українці Люксембурга долучились до збору коштів на вшанування пам'яті Симона Петлюри, після його трагічного вбивства в Парижі. У 1926 р. українська спільнота Люксембурга збрала для цієї мети 115 бельгійських франків [22, ч.46, 26 вересня 1926 р., с. 30].

1927-1928 роки для української громади Люксембурга стали досить активними. Змінюється кількість її членів. На роботу до Люксембурга приїхали випускники Української господарської академії у Подєбрадах з Чехословаччини. Як свідчать дані статистики серед них був один агроном, один технік та декілька інженерів. Не всі знайшли відповідну роботу, частина випускників повернулася у назад [20, с.13; 14, с. 2]. В 1927 р. помер козак УСС та УГА Йосип Буній, який проживав Еш-сюр-Альзетт. Під час поховання промову виголосив інженер Палієнко, співав українських хор під керівництвом Сидоренка [11; 22, ч. 43(101), 20 листопада 1927 р.]. Після тривалого життя та праці в громаді Люксембурга українець Столянко переїхав до Кнютанжу, де перекладав статут цієї громади та клопотався про його легалізацію [22, ч. 22-23 (230-231), 8 червня 1930 р., с.38]. Однак українська громада Еш-сюр-Альзетт продовжувала своє діяльне існування та долучалася до заходів українців Оден-ле-Тіш. 23 січня 1927 р. вони разом відзначили річницю проголошення Незалежності УНР. З промовами і доповідями виступили їх очільники Оден-ле-Тіш – Хохун, Еш-сюр-Альзетт – С. Шкрабій. Хор під керівництвом згаданого вище Сидоренка виконав гімн і кілька пісень, далі була вечеря на 100 осіб, танці «під гру невеликої струнної оркестри». На вечері були гості різних національностей. Поряд з політичною вагою свята значною радістю в громадах було те, що серед тих українців, які працювали на місцевому заводі й копальні нікого не звільнили, на відміну від інших [22, ч. 7 (65). 13 лютого 1927 р.]. Через місяць громади спільно відзначали свято Великодня. В церкві м. Оден-ле-Тіш для них провів службу отець Башинський, голова церковної ради. До парафії належало до 100 осіб з українських громад Оден-ле-Тіш, Еш-сюр-Альзетт та Вільрю. Українська преса відзначала, що парафія «має власні ризи, придбані на пожертви парафіян та вишиті старанням місцевого жіночого товариства, скромненький, але дуже гарний переносний іконостас й інші приладдя до богослуження» [22, ч. 10 (68), 6 березня 1927 р.].

Громади тримались разом не лише на святкові дні, але й у скорботі. Коли від нещасного випадку помер видатний член громади Оден-ле-Тіш Максим Гаврилюк (псевдоним – Вдовиченко), громада Люксембурга прибула з шанобою провести в останню путь українського поета та перекладача [22, ч. 8 (114), 19 лютого 1928 р.]. Упродовж наступних років громади також об'єднувались для проведення різноманітних заходів, долучались до пожертв на різні цілі. Зокрема, на щорічному святкуванні Незалежності УНР в Оден-ле-Тіш виступив доповідач Нетреба з української громади Люксембурга, та співав хор під керівництвом відомого вже Сидоренка. Громади Оден-ле-Тіш та Еш-сюр-Альзетт разом вшанували пам'ять головного отамана Симона Петлюри «жалібною академією», де голова української громади Люксембурга Григорій Rogozний виголосив промову, в якій наголосив на велич тої ролі, яку відіграв С. Петлюра в історії України. Українці Еш-сюр-Альзетт разом з українцями Омекура та Кнютанжа обговорювали лекцію професора Олександра Шульгина на тему «Положення української справи», а також лекцію публіциста та журналіста Поля Шефера з Берліна про ознаки кризи в радянській економіці. Від громади Люксембурга було зібрано 260 бельгійських франків на дитячу школу імені Тараса Шевченка в громаді Кнютанжа [22, ч. 5 (161), 27 січня

1929 р.; ч. 10 (166), 3 березня 1929 р.; ч. 24 (180), 9 червня 1929 р., с. 26; ч. 27 (183), 30 червня 1929 р., с. 26; ч. 5 (213), 2 лютого 1930, с. 27].

У 1928 р. в Люксембурзі проходив Міжнародний Конгрес колишніх (бувших) комбатантів, в ньому брали участь дві українські організації: Українська Спілка військових інвалідів («Українська спілка інвалідів Армії УНР») та Українське військово товариство («Товариство бувших вояків Армії УНР») у Франції [4, с. 3224; 5, с. 30; 22, ч. 37 (143), 23 вересня 1928 р.]. Висловимо припущення, що такий з'їзд був проведений в Люксембурзі не випадково. Саме тут активну діяльність проводив сотник Осип Твердовський. Він походив з козацької родини м. Ніжин. Був одним з організаторів Вільного козацтва. Проїшов складний бойовий шлях під час Української революції 1917-1921 рр., був інтернований в таборах Польщі. Після 1922 р. переїхав до Франції, де працював у копальнях та фабриках. З 1925 р. оселився у Еш-сюр-Альзетт у родині Флямангів. Поблизу проживала і родина його похресника Павленка. Протягом 1925-1929 рр. Осип Твердовський став очільником філії Легії українських націоналістів (ЛУН), а пізніше відділу Організації українських націоналістів (ОУН) в Люксембурзі. Вже в травні 1929 р. в клубі української громади в Оден-ле-Тіш відбувся виступ представника паризької секції ЛУН сотника Михайла Антоненка, в якому йшлося про мету, завдання та програму організації. Однак, як писала газета «Тризуб»: «вражіння на аудиторію докладчик не зробив ні гарного, ні злого, можливо тим, що далеко не володів даром слова, а ... де-які запитання властиво так і zostалися без відповідей». В обговоренні виступили голова громади Оден-ле-Тіш – Хохун і сотник Осип Твердовський, який «говорив про петиції до Ліги Націй, що деякі громадяни не хотіли підписувати». Між Осипом Твердовським і Михайлом Антоненком, як вважала газета, не було єдиного розуміння діяльності організації [22, ч. 24 (180), 9 червня 1929 р., с. 26-27].

В керівництві осередком ЛУН Осипу Твердовському допомагав секретар сотник Олекса Чуб, який теж проживав у м. Еш-сюр-Альзетт. У квітні 1930 р. Осип Твердовський помер від поранення, що отримав ще у 1917 р. Сучасники згадували про нього так: «З вибухом революції в 1917 р. віддається всеціло нашій визвольній боротьбі. Як комендант українізованого куріня, ранений в боях під Тернополем у голову, попадає в Київську лікарню, з якої в часі наступу Муравйова втікає до рідного Ніжина. Тут разом із своїм старшим братом бл. п. Матвієм – котрий в 1919 р. помер на тиф у Проскуріві – організує військовий відділ і разом із студентським відділом бере участь у відомих боях під Крутами, де по нещаснім бою був оточений московською навалою. Героїчним зусиллям, козацькою відвагою та окликом «Слава Україні!» кидається з недобитками свого відділу на ворога, продирається через його ряди й таким чином рятує від нехибної смерті ці недобитки, котрі пізніше ще довго давались у знаки ворогам, і відходить у Ніжин [23, с. 16]. Під час поховання сотника зібрались українці Люксембурга та сусідніх громад, різні українські організації надіслали співчуття, серед яких «Товариство вояків армії УНР», українська громада в Оден-ле-Тіш, українські націоналісти з Кнютанжа та Омекура, «Товариство запорожців» з Омекура, робітники заводу «Arbed» та інші. Представники люксембурзької громади виголосили промову українською та французькою мовами, серед яких її голова Григорій Рогозний, колишній сотник артилерії Армії УНР та Симон Шкрабій. Проявом значної поваги до діяльності цього «козацького сотника» стала наявність прапорів місцевих громад та синьо-жовтих прапорів з тризубом. Цікавим є також те, що кошти на пам'ятник Осипу Твердовському збирало «Товариство запорожців» у Франції. Вони вважали це своїм обов'язком перед «видатним старшим запорожцем» і доручили справу згаданому сотнику Олексі Чубу (він похований поруч з О.Твердовським у 1984 р.) [22, ч. 20-21, 25 травня 1930, с. 54]. «Товариство запорожців» складалося з тих, хто воював в підрозділах Армії УНР (Запорозька дивізія, Залізна дивізія), перебував у таборах інтернованих у Польщі, зокрема в м. Каліш. Їхня співпраця була продовженням попередніх зв'язків. «Товариство запорожців» активно відстоювало козацьку традицію в новітній військовій інтерпретації, використовувало відповідну символіку та термінологію. Члени організації називали один одного «побратимами», вкладаючи в це слово поняття «козацького братерства», замість «панібратства»; мали посади полковника, хорунжого, бунчужного, сотника, скарбничого, писаря. В їхньому колі з'явився цікавий термін «запорожизм», що був «основним первнем їхнього вояцького світогляду» і означав «активізм,

посвята Україні й народові, та чесне життя й чесна смерть» [13, с. 15-16]. На пошану очільника товариства полковника Івана Дубового сучасники писали: «Сила та – невмируще та повсякчасне завзяття козацьке нашого народу, що не дало йому впасти на крутій дорозі історичній. Оце чисте серце вояцьке, яке віддається без надуми, за єдине право – вмерти за Україну!» [10, с. 7].

В кінці 1929 р. за ініціативи української громади Оден-ле-Тіш було скликано загальні збори членів цієї громади, а також української громади в Люксембурзі, філії «Товариства Вояків Армії УНР» в Оден-ле-Тіші та філії Українських націоналістів у Люксембурзі для винесення протесту червоному терору – переслідуванням і знущанням, які відбувалися в Україні над представниками української інтелігенції [22, ч. 6 (214), 9 лютого 1930 р., с. 20].

Безпосередньо у Люксембурзі не було філії Українського військового товариства або «Товариства запорожців», але представники української громади з Еш-сюр-Альзетт активно долучалися до їх діяльності. Так, в березні 1930 р. Військове товариство організувало покладання вінків на могилу короля Карла XII та ініціювало пошуки могили гетьмана Івана Мазепи; в травні – представники української громади Люксембурга зробили пожертви на інвалідний фонд Військового товариства: сотники О. Твердовський, Г. Рогозний, О. Чуб, В. Балабан та В. Артищук (майбутній голова української громади Люксембурга у 1932 р.), П. Потапенко, Ф. Танський, В. Кернович, А. Сузима, В. Пономаренко, О. Тарногородський, В. Бокай. Вони зібрали понад 300 бельгійських франків [22, ч.13(221), 30 березня 1930, с. 28-30; ч. 18 (226), 4 травня 1930, с. 23].

Політичне життя українського середовища Люксембурга відзеркалювало ситуацію в загальноукраїнському русі у зв'язку з діяльністю ОУН. Наприклад, у 1932 р. виступ одного з провідних діячів ЛУН та ОУН Миколи Сціборського викликав жваву дискусію, що стосувалася взаємин уряду УНР та організацій, що він презентував. В обговоренні взяли участь голова громади І. Софроненко, А. Сузима та С. Шкрабій. У підсумках зустрічі пролунало побажання «не взаємного поборювання, а взаємного об'єднання, яке буде найбільшою загрозою ворогові». Під час відповідей на запитання з'ясувалось, що серед українських громад «найтяжчий стан правний і матеріальний в Болгарії і Австрії. Дуже тяжко в Чехії, в Німеччині і Бельгії, трохи краще у Франції і задовольняюче в Люксембурзі» [22, ч. 5 (313). 31 січня 1932 р., с. 11]. Активна діяльність ОУН призвела до розколу в середині громади Люксембурга, що позначилося в пресі. У вересні 1932 р. відбулись вибори до місцевої громади. Керівниками було обрано – Івана Софроненка (голова), Тимофія Мельничука (скарбник), Євгена Петренка (секретар), Олександра Тарногородського (голова ревізійної комісії), Пилипа Потапенка (член комісії). За незаконне проведення попередніх виборів було виключено з громади: Олекса Чуба, Михайла Іващенко, Василя Артищука, Василя Бокай і Федора Танського. Це були представники місцевої групи «організованих націоналістів», які продовжили життя та діяльність в Еш-сюр-Альзетт [22, ч. 41 (349), 23 жовтня 1932, с. 27-28]. Ці події відбулись у документах поліції. Зокрема, в травні 1932 р. керівник поліції Еш-сюр-Альзетт повідомляв, що у 1932 р. п'ять членів української громади «заснували інше товариство під назвою «Товариство взаємної допомоги та підтримки між українськими емігрантами» («Société de Prévoyance et des Secours mutuels entre les émigrants»). Статут цього товариства був затверджений міністерським наказом від 14 березня 1933 р. і опублікований». Керівник поліції вважав, що останнє товариство «мало за мету не лише взаємну допомогу, а було створено головним чином для поширення підіривних ідей ... що стосується політичних поглядів цих осіб, то жоден з них не виділявся під час свого перебування в нашому місті» [12].

Ймовірно така ситуація відбулася в наведених нижче документах (див. документи 1 – 4), де одним з керівників української громади значиться Василь Артищук («Association Ukrainienne au Grand-Duché de Luxembourg»), тоді як в новій організації «Громада» керівником був Іван Софроненко («Société des Ukrainiens émigrés au Grand-Duché de Luxembourg «Громада»). Як видно зі статуту цього товариства, воно засновано 15 січня 1933 р. і було афілійованим з Генеральною Радою Союз українських емігрантських організацій у Франції. Ними була започаткована місцева українська бібліотека (див. документ 4).

Налагодились зв'язки й з громадами інших сусідніх країн. На Великодні свята 1933 р. Люксембург відвідали голова української громади в Брюсселі інженер Ю. Яковлів та представник

Головної еміграційної ради. Обговорювалися справи відносин між громадами та вирішувалися необхідні для цього організаційні питання [22, ч. 19 (377), 7 травня 1933 р., с. 14]. Внаслідок такої співпраці на запрошення української громади Люксембурга з Бельгії приїхав професор Вадим Щербаківський. Він прочитав лекцію про різницю між українцями та росіянами, зупинився на ситуації в радянській Україні, де панує «комунізм як невільництво найгіршого гатунку». Професор розповів про важливість музейної справи та про Музей визвольної боротьби України в Празі. Лекція була сприйнята з великим захопленням і навіть, завершилась жертвами на музей [22, ч. 39 (493), 6 жовтня 1935 р., с.14]. У 1935 р. громада долучилась і до жертв на Бібліотеку імені Симона Петлюри в Парижі. Добродії І. Софроненко, Є. Петренко, Севаст'янів, Б. Винницький, М. Винницька, П. Потапенко, С. Шкрабій, І. Петрик зібрали, зокрема, 85 люксембурзьких франків [22, ч. 15 (469), 14 квітня 1935 р., с.11].

Голодомор 1932-1933 рр. в Україні викликав у еміграції жах і бажання допомогти. В більшості країн Європи українські громади створювали комітети допомоги голодуючим в Україні, складали грошові пожертви та намагались допомогти в інший спосіб. Не залишилися осторонь й українці Люксембурга. В грудні 1933 р. громада зібрала 190 люксембурзьких франків для голодуючих, а згодом ініціювали створення «Комітету допомоги голодуючим в Україні та Кубані» («Comite de secours et aux du affames de l'Ukraine et du Kouban» або «Comité de secours aux affamés de l'Ukraine») [22, ч. 44 (402), 3 грудня 1933, с. 14]. Комітет та його статут затвердила місцева влада в травні 1934 р. (див. документ 5-6). Як свідчать документи 5-6, в Комітеті було 32 особи з населених пунктів Люксембургу (Еш-сюр-Альзетт, Шиффланж, Дюделанж, Кайль) та з сусідніх громад Франції (Оден-ле-Тіш та Вільрю). Більшість членів було з міста Еш-сюр-Альзетт. Головою Комітету обрали Івана Софроненка. Як зазначала преса, 5 червня в Комітеті було вже 45 осіб і серед них відомі жителі Люксембургу. Комітет закликав робити пожертви та «усе можливе, щоб освітити в пресі становище України» [22, ч. 24 (430), 1 липня 1934, с. 13].

За ініціативи Комітету 29 жовтня 1933 та 1934 рр. було визначено днем «жалібного засідання» на знак протесту проти подій в Україні тобто Голодомору. В засіданні взяли участь не лише українці, але й люксембуржці [22, ч. 46-47 (452-453), 16 грудня 1934, с. 28-29]. На весні 1936 р. Комітет вирішив провести ярмарок-виставку товарів, які могли б бути продані або замовлені, а отримані кошти мали піти голодуючим в Україні. Визначили три складових відділи ярмарки-виставки: серед яких пропонувались до уваги вироби з тканини, з дерева, картини, книги тощо (див. документ 7). Місцева влада досить стримано сприйняла проведення ярмарки-виставки, зазначивши, що Комітет «у своєму запиті передбачає, що продаж або замовлення цих експонованих предметів має відбуватися одночасно. Це надає заходу характеру бізнесу, або принаймні характеру тимчасового бізнесу, для відкриття якого, згідно з указом Великого герцога від 14 серпня 1934 року, потрібен дозвіл Генерального директора торгівлі та промисловості. З цієї причини зацікавлені сторони повинні подати свої запити до уряду Великого герцога в Люксембурзі» [12]. Не зупиняючись лише на такому заході голова української громади Іван Софроненко вирішив привернути увагу до ситуації в радянській Україні відповідною лекцією в листопаді 1936 р. Як зазначала преса «Виклад одбувся у великій салі «Arbeiterwohl», але багатьом із публіки прийшлося стояти. Цікава тема притягнула стільки слухачів. Влаштував виклад «Люксембурзький Комітет боротьби з комунізмом» ... Свій виклад п. Софроненко почав на релігійній основі. Представив він потім докладно, як виглядає «царство», яке називають «робітничим раєм» та додав, що майже три мільйони найкращих українських селян большевики вислали до Сибіру та на Соловки на каторжні роботи. Всі були зворушені оповіданням, а багато жінок при цих словах плакало. Додав при тому докладчик про голод та злидні, що прийшли внаслідку московсько-комуністичного режиму». Після завершення доповіді присутні просили виголосити цю доповідь в інших центрах [22, ч. 43-44 (547-548), 13 грудня 1936, с. 24-25].

Отже, українська громада Люксембурга сформувалась одночасно з іншими громадами країн Центральної Європи. Вона мала в своєму складі представників різних соціальних груп та політичних напрямів. Це позначилось на житті емігрантів і у відповідних документах, які запропоновані до уваги читачам. Українська громада Люксембурга в 1920-1930-х роках була особливо пов'язана з сусідніми українськими громадами Франції – Оден-ле-Тіш, Омекур та іншими. Вони спільно організовували відзначення релігійних свят, вшановували пам'ять

видатних українських діячів, пам'ятних дат, складали пожертви, слухали лекції тощо. Частина українців Люксембургу були тісно пов'язані з козацькими та військовими організаціями, зокрема з «Українським військовим товариством» або «Товариством запорожців» у Франції, мали звання або посади, що продовжувало козацькі традиції. Це ставало одним з елементів їх української ідентичності, надавало приклад козацької мужності та звитяги.

Документи:

Документ 1. Лист міського голови до окружного комісара щодо відсутності заперечень для реєстрації Товариства. Еш-сюр-Альзетт, 27 жовтня 1932 року (Фотокопія. Оригінал. Друковано. Французька мова. Переклад У. Громович).

27 жовтня 1932 року

Z/P.

Пану окружному комісару
Люксембург

Маю честь надіслати Вам два примірники проекту статуту, поданого Товариством українських емігрантів, яке Ви визнаєте товариством допомоги, що підпадає під дію закону від 11 липня 1891 року про товариства взаємодопомоги.

Оскільки згадане товариство не має політичної спрямованості, я вважаю, що ніщо не заперечує задоволення запиту.

Міський голова
[підпис]

Документ 2. Звернення товариства «Громада» до мера міста Еш-сюр-Альзетт. 30 грудня 1932 року (Фотокопія. Оригінал. Рукопис. Французька мова. Переклад О. Бачинська).

УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА
у Великому Герцогстві Люксембург

Еш-сюр-Альзетт, 30 грудня 1932 р.
Люксембург.
Меру міста Еш

Пане,

Дозвольте нам висловити наші найкращі побажання.
Благаємо вас, пане мере, люб'язно підтвердити наші запевнення у найщиріших намірах.

Голова В. Артищук
[Підпис]

Документ 3. Звернення представників українського товариства «Громада» до міської ради міста Еш-сюр-Альзетт щодо затвердження статуту. Еш-сюр-Альзетт. 29 квітня 1933 року (Фотокопія. Оригінал. Друковано. Французька мова. Переклад У. Громович).

Еш-сюр-Альзетт, 29 квітня 1933 року

Міській раді міста Еш-сюр-Альзетт
Панове,

Маємо честь подати Вам наш статут «Товариства українських емігрантів» у Великому князівстві Люксембург «Громада» (тобто українською мовою «Товариство»¹) і сподіваємося, що Ви зможете його затвердити своїм підписом.

Прийміть, панове, запевнення у нашій найвищій повазі.

[Рукописні підписи членів товариства:]

Софроненко Іван
Петренко Євген
Мельничук Тимофій
Тарногородський Олександр
Шкрабій Симон
Мельничук Катерина

¹ Так в документі.

Гоголь Дмитро
Потапенко Пилип
Петрик Іван
Зборівський Іван]

Документ 4. Статут товариства «Громада». Еш-сюр-Альзетт, 29 квітня 1933 року.
(Фотокопія. Оригінал. Друковано. Французька мова. Переклад У. Громович).

Товариство українців «Громада», що проживають у Великому Герцогстві Люксембург.

Статут

Стаття 1. Товариство українців Великого Герцогства Люксембург під назвою «Громада», було засноване 15 січня 1933 року в Еш-сюр-Альзетт; товариство, метою якого є поширення української літератури, підтримка братерства між його членами та управління громадською бібліотекою.

Стаття 2. Члени сплачують вступний внесок у розмірі десяти франків та щомісячний абонемент у розмірі трьох франків.

Стаття 3. Кожен новий член [Товариства] приймається шляхом голосування загальних зборів після подання заяви про прийняття двома дійсними членами.

Стаття 4. Товариство керується загальними зборами та комітетом із трьох членів, а саме: президентом, секретарем та скарбником, обраними загальними зборами, та контрольним комітетом із двох членів, також обраних цими зборами.

Стаття 5. Президент скликає загальні збори найменше двічі на рік та запрошує наглядовий комітет на засідання зборів, якщо він вважає це необхідним.

Стаття 6. Товариство афілійовано з Генеральною радою українських емігрантів в Парижі.

Стаття 7. У разі ліквідації цього Товариства бібліотека буде передана до центральної бібліотеки «Петлюри» в Парижі.

Стаття 8. Будь-які зміни до статуту або ліквідація [Товариства] можуть бути винесені на голосування лише шляхом референдуму¹ всіх членів і вважаються дійсними лише за умови, що дві третини членів схвалили рішення.

Комітет:

[підпис] Софроненко Іван, вулиця П. Клода, 2, Еш-Альзетт, голова;

[підпис] Петренко Євген, вулиця Індустріальна, 60, [Еш-Альзетт], секретар;

[підпис] Мельничук Тимофій, вулиця Шарбонс, 59, [Еш-Альзетт], скарбник.

Ревізійна комісія:

[підпис] Тарногородський Олександр, бульвар Принца Генрі, 34, [Еш-Альзетт].

[підпис] Потапенко Пилип, вулиця Дікса, 58, [Еш-Альзетт].

Члени:

[підпис] Мельничук Катерина, вулиця Шарбонс, 59.

[підпис] Зборівський Іван, вулиця Індустріальна, 60.

[підпис] Петрик Іван, вулиця Адольфа Еміля, 23.

[підпис] Гоголь Дмитро, вулиця Адольфа Еміля, 14.

[підпис] Шкрабій Симон, вулиця Др. Велтера, 20.

Переглянуто 1 травня 1933 року

Міська рада Еш-сюр-Альзетт

Документ 5. Звернення представників «Комітету допомоги голодуючим в Україні та Кубані» до членів міської ради щодо створення організації. Еш-сюр-Альзетт. 18 травня 1934 року (Фотокопія. Оригінал. Друковано. Німецька мова. Переклад У. Громович).

КОМІТЕТ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ В УКРАЇНІ ТА КУБАНІ.

Штаб-квартира: Еш-сюр-Альзетт, вулиця Альзетт, 47.

Еш-сюр-Альзетт, 18 травня 1934 року

¹ Тут – згоди.

Високоповажні члени міської ради Еш-сюр-Альзетт

Панове.

Маємо честь повідомити Вам про створення Комітету під вищезгаданою назвою та з головним офісом в Еш-сюр-Альзетт з метою збору коштів для матеріальної підтримки нужденного населення України та Кубані. З люб'язного дозволу додаємо наш статут¹ та список членів.

Ми розраховуємо на їхнє доброзичливе схвалення.

З повагою

Секретар
[підпис Є. Петренко]

Голова
[підпис І. Софроненко]

Документ 6. Список учасників «Комітету допомоги голодуючим в Україні та Кубані». Еш-сюр-Альзетт, 18 травня 1934 року (Фотокопія. Оригінал. Друковано. Німецька мова. Переклад О. Бачинської).

КОМІТЕТ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ В УКРАЇНІ ТА КУБАНІ
Список учасників

№	Ім'я та прізвище	Місто проживання	Вулиця	
1.	Іван Софроненко	Еш/Альзетт	Альзеттштрассе 47	Голова
2.	Пані Др. Бастіан (Mme. ² Dr. Bastian)	"	" 80	Заступник
3.	Осип Принц (Jos. Prinz)	"	Промислова 14	Секретар
4.	Годфройд/Годфруа (Godefroid Nic.)	Микола Шиффланж	Вендельштрассе 64	Скарбник
5.	Микола Дюземон (Nic. Dusemon)	Еш/Альзетт	Редінгер (Redinger) 45	"
6.	Жозеф Урт/Ют (Joseph Ourth)	"	Мішель Роданж 128	Аудитор
7.	Віктор Ноєнс/ Нойєнс (Vict. Neuens)	"	Люксембурзька	"
8.	Еміль Айшен (Emil Eischen)	"	Шпітальштрассе 14	"
9.	Вінницький Борис	Оден-ле-Тіш	Маршала Жоффра 5	Член
10.	Вінницька Марія	"	"	"
11.	Білобровець Артем	Вільрю	вулиця Карно 41	"
12.	Ляшко Микола	"	"	"
13.	Скуратов Олександр	"	"	"
14.	Коуз/Кузь Микола (Kouz Nic.)	"	"	"
15.	Потапенко Пилип	Еш/Альзетт	Діксштрассе 53	"

¹ В документах не має.

² Mme. Або Mad. – фр. «Мадам» – тут і далі перекладено «Пані».

16. Вдова Ж. Гілберта ¹	"	Альзеттштрассе 40	"
17. Микола Санд	"	Редінгерштрассе 6	"
18. Кароліна Тустановська	"	"	"
19. Вагнер Фелікс	Кайль	Тетінгерштрассе	"
20. Пані Ролінгер	Еш/Альзетт	Др. Вельтерштрассе 20	"
21. Петрик Іван	"	Діксштрассе 79	"
22. Пані Б. Йост	"	Візенштрассе	"
23. Пані Е. Тілл	"	Люксембурзька	"
24. Пані Гааш	"	Альзеттштрассе 47	"
25. Магдалено Джулі	"	Діксштрассе 79	"
26. Симон Шкрабій	"	Др. Вельтер[штрассе] 20	"
27. Михайло Мельхіор	"	Банхофштрассе	"
28. Петренко Євген	"	Індустріальна 60	"
29. П'єр Рейланд	"	Др. Вельтер[штрассе] 20	"
30. Т. ² Вюртс	"	Редінгерштрассе 106	"
31. Самосенко Петро	Дюделанж	Хуттенштрассе 156	"
32. Пані Ермес-Дюземон	Еш/Альзетт	Ж. П. Мішельс	"

Документ 7. Звернення представників «Комітету допомоги голодуючим в Україні та Кубані» до членів міської ради щодо проведення виставки для збору коштів. Еш-сюр-Альзетт. 27 лютого 1936 року (німецька мова. Переклад авторів даної публікації).

Еш-Альзетт, 27 лютого 1936 року

КОМІТЕТ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ
В УКРАЇНІ ТА КУБАНІ
Еш-сюр-Альзетт (Люксембург)
Вулиця Альзетт, 47

Шановним членам міської ради
міста Еш-сюр-Альзетт

Шановні панове!

Оскільки наш комітет існує вже кілька років, наші статuti були визнані міською адміністрацією на той час, і ми досягли значних успіхів у нашій роботі за цей період, і ми не бажаємо залишатися бездіяльними, щоб допомогти та підтримати цих пригнічених людей у їхній скруті, ми вирішили, тобто для виконання цієї мети, організувати своєрідну виставку українських виробів тут, в Еш-сюр-Альзетт, найближчим часом.

Кошти, отримані від цієї виставки, призначені для вищезгаданих голодуючих, за вирахуванням 25 % чистого прибутку, який ми зобов'язуємося передати Благодійному бюро міста Еш. Ми чітко наголошуємо, що наша мета абсолютно неpolitична, а виключно благодійна.

Згадана виставка складатиметься з трьох відділів, а саме:

¹ В тексті: Vve. G. Hilbert

² В тексті скорочення – Th.

Відділ 1 – Українські текстильні вироби, рукоділля, вишивка, килими, штори, сумки та інші предмети ткацтва.

Відділ 2 – Українська [торгівля]¹, вироби з дерева, ліпнина, декоративні вироби, столи, черепиця тощо, а також кераміка.

Відділ 3 – Література різними мовами, малюнки, краєвиди, журнали, документи, знаки розрізнення тощо.

На цій виставці ми маємо намір, як завжди, продавати різні товари потенційним зацікавленим [покупцям] та, за потреби, приймати замовлення на певні товари.

Цим самим ми звертаємося до шановних членів міської ради з люб'язним проханням розглянути нашу справу.

Щоб отримати цей дозвіл, ми вже звернулися до уряду з цього приводу, і вони повідомили нам, що для цього немає жодних перешкод, і що виключно міська адміністрація відповідає за надання нам цього дозволу.

Якщо шановним членам міської ради знадобляться додаткові пояснення, ми будемо раді їх надати.

З повагою,

Президент
[підпис І. Софроненко]

Секретар
[підпис Є. Петренко]

Джерела та література:

1. Волонтери відшукали могилу сотника Армії УНР і діяча ОУН. *Історична правда*. 10 березня 2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2018/03/10/152191/> (дата звернення: 01.11.2025).
2. Денека О. Часопис «Запорожець» (1936–1939 рр.) – трибуна українського «Товариства Запорожців» у Франції. *Укр. періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомлення 10-ї Всеукр. наук. - теор. конф.*, Львів, 17–18 трав. 2002 р. Львів, 2002.
3. *Діло*. Львів, 1923. № 158 (100039). 17 жовтня 1923 р. № 158 (100039). С. 3. URL: <https://surl.li/zvcjvn> (дата звернення: 01.11.2025).
4. Енциклопедія українознавства : словникова частина / голов. ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Шевченка. Т. 9 : голов. ред. В. Кубійович. 1980. 3600 с.
5. З життя Товар. б. вояків армії УНР. *Тризуб*. Париж, 1928. Ч.16 (122). 29 квітня. С. 30.
6. Заснування у Великому Князівстві Люксембурзькому Комітету допомоги голодним на Україні. *Тризуб*. Париж, 1934. Ч. 24 (430). 1 липня. С. 13. <https://diasporiana.org.ua/?s=%D0%A2%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B1> (дата звернення: 01.11.2025).
7. Йосип Твердовський. Некролог. *Тризуб*. Париж, 1930. Ч.18 (226). 4 травня. С. 23.
8. Косенко І. П'ять років життя Союзу емігрантських Організацій у Франції 1925-1930 рр. *Тризуб*. Париж, 1930. Ч. 22-23. 8 червня. С. 10-28.
9. Котович Л. Українська еміграція у Франції. *Тризуб*. Париж, 1925. Ч. 3. 1 листопада. С. 9-10.
10. Крушинський Ф. Україна чистих серцем. Останній похід полковника Дубового. Париж, 1957. 12 с.
11. Лазарович М. Поіменний список Легіону Українських Січових стрільців. URL: <https://surl.li/csmmom>
12. Лист комісара поліції до мера міста Еш-Альзетт. Еш-сюр-Альзетт. 4 травня 1933 р. Archives of Esch-sur Alzette: CULT-8-b-1-008; CULT-8-c-1-003. Архів Еш-сюр-Альзетт. Люксембург. Асоціації «Україна» (L'Ukraine) в Люксембурзі.
13. Литвиненко Ю. Де наші найкращі традиції. *Запорожець*. Париж, 1939. Ч. 23-24, липень-серпень. URL: [file:///Users/mac/Downloads/file%20\(5\).pdf](file:///Users/mac/Downloads/file%20(5).pdf) (дата звернення: 01.11.2025).
14. Маліїв М. З життя Української господарської академії в ЧСР. *Діло*. Львів, 1927. 7 вересня. № 199 (11167). С. 2. <https://surl.li/colzix> (дата звернення: 11.11.2025).

¹ В тексті «Ukrainisches gewerbe», можливо означає товари дрібних приватних підприємців (бізнесу).

15. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. 372 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016463> (дата звернення: 01.11.2025).

16. Перша Українська Громада на терені Франції в Кнютанжі. *Триzub*. Париж, 1930. Ч. 22-23. 8 червня. С. 30-39.

17. Підготовчий з'їзд української еміграції в Кнютанжі. *Триzub*. Париж, 1930. Ч. 22-23. С. 11.

18. Савченко В. У вирі конфліктів: українська діаспора у Франції (1925-1930 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2022. Вип. 4. С. 65-74. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.168> (дата звернення: 01.11.2025).

19. Свято Шевченка у Люксембурзі. *Діло*. Львів, 1926. № 79(10754). 11 квітня. С. 2-3. URL: https://archive.org/details/GazetaDilo19220901/Gazeta_Dilo_1926_04_11/page/n3/mode/2up (дата звернення: 01.11.2025).

20. Сокович Є. Перший випуск Української Господарської Академії в Подебрадах. *Триzub*. Париж, 1927. Ч. 48 (106). 25 грудня. С. 11 - 14.

21. Троцинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ: Інтел, 1994. 259 с.

22. Тут і далі див. колекцію тижневика «Триzub» (громадсько-політичний і літературно-мистецький тижневик). Париж, 1925-1935. – URL: <https://diasporiana.org.ua/?s=%D0%A2%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B1> (дата звернення: 01.11.2025).

Чолій І. Пам'яті Осипа Твердовського. *Літопис Червона калина*. 1931. Ч. 2. С. 16-17. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Litopys_Chervonoj_Kalyny/1931_Chyslo_02/ (дата звернення: 11.11.2025).

References:

1. Volontery vidshukaly mohylyu sotnyka Armii UNR i diiacha OUN. *Istorychna pravda*. 10 bereznia 2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2018/03/10/152191/> (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].

2. Deneka O. Chasopys «Zaporozhets» (1936–1939 rr.) – trybuna ukrainskoho «Tovarystva Zaporozhtsiv» u Frantsii. *Ukr. periodyka: istoriia i suchasnist: Dop. ta povidomlennia 10-yi Vseukr. nauk.-teor. konf.*, Lviv, 17–18 trav. 2002 r. Lviv, 2002. [in Ukrainian].

3. *Dilo*. Lviv, 1923. № 158 (100039). 17 zhovtnia 1923 r. № 158 (100039). S. 3. URL: <https://surl.lu/zvcjvn> (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].

4. *Entsyklopediia ukrainoznavstva : slovnykova chastyna / holov. red. V. Kubiiovych; Naukove tovarystvo im. Shevchenka*. T. 9 : holov. red. V. Kubiiovych. 1980. 3600 s. [in Ukrainian].

5. *Z zhyttia Tovar. b. voiakiv armii UNR. Tryzub*. Paryzh, 1928. Ch.16 (122). 29 kvitnia. S.30. [in Ukrainian].

6. *Zasnuvannia u Velykomu Kniazivstvi Liuksemburzkomu Komitetu dopomohy holodnym na Ukraini. Tryzub*. Paryzh, 1934. Ch. 24 (430). 1 lystopada. S. 13. <https://diasporiana.org.ua/?s=%D0%A2%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B1> (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].

7. Yosyp Tverdovskyi. Nekroloh. *Tryzub*. Paryzh, 1930. Ch.18 (226). 4 travnia. S. 23. [in Ukrainian].

8. Kosenko I. P'iat rokiv zhyttia Soiuzu emihrantskykh Orhanizatsii u Frantsii 1925-1930 rr. *Tryzub*. Paryzh, 1930. Ch. 22-23. 8 chervnia. S. 10-28. [in Ukrainian].

9. Kotovych L. *Ukrainska emihratsiia u Frantsii. Tryzub*. Paryzh, 1925. Ch. 3. 1 lystopada. S. 9-10. [in Ukrainian].

10. Krushynskyi F. *Ukraina chystykh sertsem. Ostannii pokhid polkovnyka Dubovoho*. Paryzh, 1957. 12 s. [in Ukrainian].

11. Lazarovych M. Poimennyi spysok Lehionu Ukrainskykh Sichovykh striltsiv. URL: <https://surl.li/csmmom> [in Ukrainian].

12. Lyst komisara politsii do mera mista Esh-Alzett. Esh-siur-Alzett. 4 travnia 1933 r. Archives of Esch-sur Alzette: CULT-8-b-1-008; CULT-8-c-1-003. Arkhiv Esh-siur-Alzett. Liuksemburh. Asotsiatsii «Ukraina» (L'Ukraine) v Liuksemburzi. [in French].

13. Lytvynenko Yu. De nashi naikrashchi tradytsii. *Zaporozhets*. Paryzh, 1939. Ch. 23-24, lystopaden-serpen. URL: [file:///Users/mac/Downloads/file%20\(5\).pdf](file:///Users/mac/Downloads/file%20(5).pdf) (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].

14. Maliiv M. *Z zhyttia Ukrainskoi hospodarskoi akademii v ChSR. Dilo*. Lviv, 1927. 7 veresnia. № 199(11167). S. 2. <https://surl.li/colzix> (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].

15. Narizhnyi S. Ukrainska emigratsiia: kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy. Ch. 1. Praha, 1942. 372 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016463> (Accessed 1 November 2025). [in Ukrainian].
16. Persha Ukrainska Hromada na tereni Frantsii v Kniutanzhi. *Tryzub*. Paryzh, 1930. Ch. 22-23. 8 chervnia. S. 30-39. [in Ukrainian].
17. Pidhotovchyi zizd ukrainskoi emihratsii v Kniutanzhi. *Tryzub*. Paryzh, 1930. Ch. 22-23. S. 11. [in Ukrainian].
18. Savchenko V. U vyri konfliktiv: ukrainska diaspora u Frantsii (1925-1930 rr.). *Starozhytnosti Lukomoria*. 2022. Vyp. 4. S. 65-74. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.168> (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].
19. Sviato Shevchenka u Liuksemburzi. *Dilo*. Lviv, 1926. № 79(10754). 11 kvitnia. S. 2-3. URL: https://archive.org/details/GazetaDilo19220901/Gazeta_Dilo_1926_04_11/page/n3/mode/2up (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].
20. Sokovych Ye. Pershyi vypusk Ukrainskoi Hospodarskoi Akademii vъ Podebradakh. *Tryzub*. Paryzh, 1927. Ch. 48 (106). 25 hrudnia. S.11-14. [in Ukrainian].
21. Troshchynskiy V.P. Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe. Kyiv: Intel, 1994. 259 s. [in Ukrainian].
22. Tut i dali dyv. kolektsiiu tyzhnevyka «*Tryzub*» (hromadsko-politychnyi i literaturno-mystetskyi tyzhnevnyk). Paryzh, 1925-1935. URL: <https://diasporiana.org.ua/?s=%D0%A2%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B1> (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].
23. Cholii I. Pam'iaty Osypa Tverdovskoho. *Litopys Chervona kalyna*. 1931. Ch.2. S. 16-17. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Litopys_Chervonoi_Kalyny/1931_Chyslo_02/ (Accessed 01 November 2025). [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344137>

УДК 94(477)

**SECOND ALL-UKRAINIAN
SCIENTIFIC CONFERENCE
ON THE OCCASION OF
THE 610TH ANNIVERSARY OF
THE FIRST WRITTEN MENTION OF
THE CITY OF KOCHUBIYIV:
“KOCHUBIYIV–
KHADZHIBEY–ODESA”
(ODESA, MAY 23–24, 2025)**

Oleg Melnyk

PhD (History), Associate Professor
Department of Philosophy, History, and Political
Science, Odesa Polytechnic National University
1 Shevchenko Ave, Odesa, 65021, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0006-2033-1271>E-mail: melnik@op.edu.ua

Citation:

Melnyk, O. (2025) Second All-Ukrainian scientific conference on the occasion of the 610th anniversary of the first written mention of the city of Kochubiyiv: “Kochubiyiv–Khadzhibey–Odesa” (Odesa, May 23–24, 2025), *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 193–195.

Submitted: 10.10.2025.

**ДРУГА ВСЕУКРАЇНСЬКА
НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
З НАГОДИ 610-РІЧЧЯ
ПЕРШОЇ ПИСЬМОВОЇ ЗГАДКИ
ПРО МІСТО КОЧУБІЙВ:
«КОЧУБІЙВ–
ХАДЖИБЕЙ–ОДЕСА»
(ОДЕСА, 23–24 ТРАВНЯ 2025 р.)**

Олег Мельник

кандидат історичних наук, доцент
кафедра філософії, історії та політології,
Національний університет «Одеська
політехніка».

просп. Шевченка, 1, м. Одеса, 65021,
Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0006-2033-1271>E-mail: melnik@op.edu.ua

Цитування:

Мельник О. Друга Всеукраїнська наукова конференція з нагоди 610-річчя першої письмової згадки про місто Кочубіїв: «Кочубіїв–Хаджибей–Одеса» (Одеса, 23–24 трав. 2025 р.). *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 193–195.

Отримано: 10.10.2025 р.

0,15 д.а.

23–24 травня 2025 р. в залі Музею української книги Комунальної установи «Одеська обласна універсальна наукова бібліотека імені М. С. Грушевського» в офлайн та онлайн-режимі відбулася Друга Всеукраїнська наукова конференція «Кочубіїв–Хаджибей–Одеса» з нагоди 610 річниці першої згадки про місто Кочубіїв.

Конференція відбулася після 19 травня 2025 р. — ювілейної дати 610-річчя першої згадки про місто Качібей в історичних джерелах.

Організаторами конференції виступили: кафедра філософії, історії та політології Інституту гуманітарних наук Національного університету «Одеська політехніка», кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Перший міжрегіональний територіальний відділ Українського інституту національної пам'яті, Одеська обласна універсальна наукова бібліотека

ім. М. С. Грушевського, Громадська організація «Політично-демократичний розвиток», Громадська організація Veterans HUB ODESA Group. На конференції було заслухано 52 доповіді.

На Пленарному засіданні поза програмою виступив Середя Олександр, к.і.н., доцент кафедри історії України, Південноукраїнський Національний Педагогічний Університет ім. К. Д. Ушинського з доповіддю. «Ходжабей в османських документах». Також на Пленарному засіданні виступили професори Андрій Красножон, Тарас Гончарук, Віктор Савченко, Микола Михайлуца, а також доктор мистецтвознавства, доктор психології Амчиславський Едуард з Нью-Йорка, США та його співавтор журналіст Олександр Галяс.

Крім Пленарного засідання робота конференції проходила за такими секціями: 1) Історіографія та джерела з історії міста; 2) Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток міста; 3) Видатні постаті в історії міста; 4) Філософські, культурологічні та національні особливості Півдня України; 5) Особливості розвитку етнічних та релігійних спільнот Півдня України; 6) Інформаційні технології під час війни в процесі деколонізації міста, що значно збільшило крос-культурний характер конференції.

Масштабність ювілейної згадки про місто та багатоплановість виступів зумовили як поширену географію доповідачів від робітників бібліотек та освітніх закладів до науковців професорів і доцентів ЗВО, до здобувачів вищої освіти, які роблять свої перші кроки в науці. Значний інтерес на Пленарному засіданні викликали доповіді: Гончарука Тараса «Дослідження минулого Хаджибея (Одеси) XV–XVIII ст. вченими незалежної України: виявлені історичні факти та актуальні напрямки досліджень», Красножона Андрія «Результати археологічних досліджень на Приморському бульварі в 2020–2021 рр.», Савченко Віктора «Одеса салонна 1815–1830 рр. Феномен українського провінційного життя», Михайлуци Миколи «“Морська” складова наукового життя професора Олійника Миколи Васильовича (до 100-річчя від дня народження)»; Амчиславського Едуарда Борисовича, Галяса Олександра «Як одесити та одеситки підкоряють світ у XXI столітті: маловідомі історії».

На секціях слід відзначити виступи Луняка Євгена, доктора історичних наук, капітана ЗСУ (Збройні сили України) Роль козаків у захопленні Хаджибея (1789) у висвітленні Габріеля де Кастельно; Мирошниченко Віктора, голови циклової комісії суспільно-гуманітарних дисциплін, викладача-методиста (ВСП «Одеський технічний фаховий коледж ОНТУ») «Українське питання» в полеміці професора Новоросійського університету І.А. Линниченко та представників українського руху; Сізоненко Сергій доктора філософії у галузі менеджменту, молодший науковий співробітник (Державна установа «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень. Національної академії наук України» – Відділ інтеграції науки, освіти та бізнесу / ГО «Політично-демократичний розвиток») 65 років розквіту та суспільно-політичного розвитку Одеси 1789–1854 роки; Іваніченко Лілії, кандидата історичних наук, доцента (Одеський національний медичний університет) Перші парові млини Одеси (к. 40-х – 60-ті рр. XIX ст.): історія розвитку; Біліченко Лідії, здобувача третього рівня вищої освіти (Чорноморський національний університет імені Петра Могили) Медико-санітарна діяльність румунської окупаційної адміністрації в Одесі (1941–1944 рр.); Яцун Надії, головного бібліографа (Одеська національна наукова бібліотека) Юхим Фесенко і Одеська «просвіта»: видавнича співпраця у творенні українського культурного простору (за матеріалами ОННБ); Черненко Катерина Григорівна, зав. відділом краєзнавчої літератури і бібліографії (Одеська обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. С. Грушевського), Агеєнко Сергій, краєзнавець, голова Овідіопольської місцевої організації НСКУ Життєвий шлях історика Одеси В. О. Яковлева (1840–1896). В 5 секції цікавими були повідомлення Жарких Володимира, доктора філософських наук, професора (Національний університет «Одеська політехніка») Прагматична ідентичність філософії Одеси; Афанасьєв Олександра, доктора філософських наук, професор (Національний університет «Одеська політехніка») Особливості одеського гумору; Подкупко Тетяни, кандидата історичних наук, доцент (Одеський національний медичний університет) Козацький слід у міфах та легендах Одеси; Кінки Станіслава, старшого науковий співробітник (КУ «Одеський історико-краєзнавчий музей») Громади, об'єднання та благодійні товариства балтійських народів в Одесі на початку XX ст.; Федорової Алли, кандидата історичних наук, доцента (Національний університет «Одеська політехніка») «Чи липовани – це українці»:

свідчення В. Мошинського про липован Південної Бессарабії; Петрової Наталії, кандидата історичних наук, доцент, заступник декана факультету історії та філософії з наукової роботи (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова) «Тут буде полігон: етнічні спільноти Буджака в горнилі тоталітарного режиму (на прикладі комплексу Фрумушика-Нова)»; Музичко Олександра, доктора історичних наук, доцента (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова) «Молодь проти імперій: успішні деколонізаційні проекти в Одесі початку ХХІ століття»; Амельченко Юліани, директорка КУ «Одеська обласна універсальна наукова бібліотека імені М. С. Грушевського», заслужений працівник культури України, Сорокіної Ксенії, історикині, провідної бібліотекарки відділу соціокультурної діяльності КУ «Одеська обласна універсальна наукова бібліотека імені М. С. Грушевського» з доповіддю «Підтримка процесів дерусифікації, декомунізації та деколонізації на півдні України: досвід КУ «Одеська обласна універсальна наукова бібліотека».

Під науковим керівництвом Федорової Алли на краєзнавчі теми виступили здобувачі вищої освіти: Бершадський Тимофій Одеський трамвай: історія розвитку; Харламов Олександр Палацова архітектура центральної частини Одеси: історія та сучасність; Томчишин Георгій Історичний розвиток Хаджибея: від османської фортеці до імперської Одеси; Макаров Дмитро Другий Християнський цвинтар Одеси: постаті, архітектура, пам'ять поколінь. Також, виступили здобувачі під керівництвом доцентів Мельника Олега, Рибки Наталії та інших.

В завершальному слові Голова оргкомітету, к. і. н., доцент кафедри філософії, історії та політології Національного університету «Одеська політехніка» Мельник Олег нагадав про місце Першої наукової конференції «Качібей–Хаджибей–Одеса» в процесі деколонізації України та роль Другої наукової конференції в процесах деколонізації історичної свідомості.

Необхідно зазначити, що робота секцій постійно переривалася ракетним обстрілом міста Одеси, тому частину доповідей доводилось слухати в бомбосховищі, як шуткували доповідачі, – «Ворогам наша конференція не до вподоби, значить робимо велику справу!». Велика подяка колективу бібліотеки за можливість провести цю конференцію, а також Громадській організації «Політично-демократичний розвиток» та особисто депутату Одеської районної ради Сергію Сизоненку за допомогу в проведенні конференції та публікацію збірки тез конференції. Збірка конференції доступна як в електронному форматі так і надрукована.

**ЗМІСТ
СТАТТІ**

Новоселецька Ангеліна

Вода, що змінила світ: геoarхеологія Причорномор'я крізь призму біблійної катастрофи.....3

Щербак Віталій

Проект українсько-османської угоди 1669 р.....8

Середа Олександр, Шишков Андрій

Відносини Гетьманщини, князівств Молдавії та Валахії через листи гетьмана Івана Мазепи: їх інформативні можливості, шляхи передачі та посланці.....15

Чухліб Тарас

«Очаківська Татарія» у дослідженнях та іконографії польського інженера Йоганна Генріха Мюнца (1781–1783 pp.)...21

Посуцько Ольга

Повсякдення розбійницьких ватаг південноукраїнського Степу (за матеріалами судів кінця XVIII ст.).....28

Посухівська Анастасія

Фінансування міських проєктів в Одесі в другій половині XIX – на початку XX століття.....40

Діанова Наталія

Сюжети розбудови Одеського порту (кінець XVIII – XIX ст.).....46

Полторак Володимир

«Хліб козацький»: нариси до історії харчування османських козаків у 1853–1877 роках.....54

Сидоров Гліб

Політика та заходи місцевої адміністрації Російської імперії в Криму щодо кримських татар під час Кримської (Східної) війни (1853–1856 pp.): цілі, реалізація та наслідки.....62

Уварова Олена

Набуття почесного громадянства у XIX столітті: випадки з практики одеситів.....70

Каюк Світлана

Буджак на початку XIX ст.: арена імперських практик чи вікно можливостей для фронтірних спільнот.....81

Світленко Сергій

Дмитро Яворницький та інтелектуальна спільнота Одеси кінця XIX – першої третини XX ст. за епістоляріями.....90

Вінцовський Тарас, Синявська Олена

Фонди Державного архіву Одеської області як джерело вивчення політики країн Четверного союзу в Україні у 1918 році.....101

Кучеренко Світлана

Інформативність джерел про походження і родовід Юрія Липи.....112

Зубко Ольга

Іван Липа та Юрій Коллард: долі двох міністрів.....120

Крет Микола

Спецслужби УНР під керівництвом генерал-хорунжого Всеволода Змієнка (за матеріалами Управління державної безпеки НКВС СРСР).....126

Филипенко Артем

Портрет радянського диверсанта початкового періоду німецько-радянської війни: освіта, етнічне походження, підготовка, місії (за матеріалами румунської розвідки).....137

Подкупко Тетяна

Кобзарство у XVII–XVIII ст. як феномен колективної пам'яті українців та національної суб'єктності.....148

Ліщина Ксенія

Острів Зміїний як маркер ідентичності: до історії вивчення питання.....154

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Середа Олександр

Джерела до питання історичної тягlosti топоніму Ходжабей та його фонетичної інтерференції Кочубей–Хаджибей–Гаджибей.....162

Бачинська Олена, Громович Уляна

Українська громада Люксембурга та представники козацтва в процесах консолідації місцевої еміграції (1920–1930-ті pp.).....179

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Мельник Олег

Друга Всеукраїнська наукова конференція з нагоди 610-річчя першої письмової згадки про місто Кочубіїв: «Кочубіїв–Хаджибей–Одеса» (Одеса, 23–24 трав. 2025 р.)193

CONTENTS

ARTICLES

Novoseletska Angelina

Water that changed the world: geoarchaeology of the Black Sea region through the lens of the biblical catastrophe....3

Shcherbak Vitalii

Ukrainian–Ottoman agreement draft of 1669.....8

Sereda Oleksandr & Shyshkov Andrii

Relations between the hetmanate, the principalities of Moldavia and Wallachia through the letters of Hetman Ivan Mazepa: their informative capabilities, ways of transmission and envoys.....15

Chukhlib Taras

“Ochakiv Tartaria” in the research and iconography of the Polish engineer Johann Henrich Munz (1781–1783).....21

Posunko Olga

The daily life of bandit gangs in the southern Ukrainian steppe (based on court records from the late 18th century)...28

Posukhivska Anastasiia

Urban projects financing in Odesa in the second half of the 19th – early 20th century.....40

Dianova Nataliia

Stories of the development of the Odesa port (end of the XVIII – XIX centuries).....46

Poltorak Volodymyr

“Cossacks bread”: essays on the history of food of Ottoman Cossacks in 1853–1877.....54

Sydorov Hlib

Policy and measures of the local administration of the Russian empire in Crimea regarding the Crimean tatars during the Crimean (Eastern) war (1853–1856): goals, implementation and consequences62

Uvarova Olena

Acquisition of honored citizenship in the 19th century: cases from the practice of Odesa residents.....70

Svitlana Kaiuk

Budjak at the beginning of the 19th century: an arena of imperial practices or a window of opportunity for frontier communities81

Svitlenko Serhii

Dmytro Yavornytskyi and the intellectual community of Odesa in the late 19th – the first third of the 20th century according to epistolary.....90

Vintskovskiy Taras, Syniavska Olena

The fonds of the State Archive of Odesa Region as a source for the study of the policy of the countries of the quadruple alliance in Ukraine in 1918.....101

Kucherenko Svitlana

Informativeness of sources about the origin and genealogy of Yuriy Lypa.....112

Zubko Olga

Ivan Lypa and Yuriy Collard: the fate of two ministers.....120

Kret Mykola

The intelligence services of the Ukrainian People's Republic under the command of general-khorunzhyi Vsevolod Zmiienko: an assessment based on archival materials of the USSR NKVD State Security directorate.....126

Fylypenko Atem

Portrait of a Soviet saboteur of the early period of German-Soviet war: education, ethnic origin, training, missions (based on Romanian intelligence materials).....137

Podkupko Tetiana

Kobzarstvo in the 17th–18th centuries as a phenomenon of Ukrainian collective memory and national subjectivity..148

Lishchyna Kseniia

Snake island as a marker of identity: on the history of the problem and its interpretation in the history of the Ukrainian Black Sea region.....154

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES***Sereda Oleksandr***

Sources on the question of the historical continuity of the toponym Khojabei and its phonetic interference Kochubei–Hadjibey–Hajibei.....162

Bachynska Olena, Hromovych Uliana

Ukrainian societies of Luxembourg and representatives of the Cossacks in processes consolidation of local emigration (1920s–1930s).....179

REFERENCES, CHRONICLE***Melnyk Oleg***

Second All-Ukrainian scientific conference on the occasion of the 610th anniversary of the first written mention of the city of Kochubiyiv: “Kochubiyiv–Khadzhybey–Odesa” (Odesa, May 23–24, 2025).....193

Наукове видання

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

Збірка наукових праць

Випуск 20

Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська

Видано за авторською редакцією

Підписано до друку 31.12.2025
Обсяг 11,5 друк. арк. Формат 60x88/16. Зам. № 1647/25
Наклад 100 пр.

Надруковано у ФОП Бондаренко М. О.
м. Одеса, вул. В.Арнаутська, 60
т. +38 0482 35 79 76
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014 р.